

T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI

**DÖNERDERE KÖYÜNDE KIRSAL TOPLUMSAL DÖNÜŞÜM: EKONOMİK,
KÜLTÜREL VE ETNİK BİR ÇÖZÜMLEME**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Olca AKGÜL SARP KAYA

VAN-2014

T.C.

YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI

**DÖNERDERE KÖYÜNDE KIRSAL TOPLUMSAL DÖNÜŞÜM: EKONOMİK,
KÜLTÜREL VE ETNİK BİR ÇÖZÜMLEME**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Olca AKGÜL SARP KAYA

Danışman

Prof. Dr. M. Ruhi KÖSE

VAN-2014

Bu çalışma Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Projeleri Daire Başkanlığı tarafından 2013-SOB-YL..... No'lu proje olarak desteklenmiştir.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖNSÖZ	IV
TABLO LİSTESİ	V
KISALTMALAR	VII
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM: KAVRAMSAL ÇERÇEVE	8
1.1. Temel Analitik Kavramlar.....	8
1.1.1. Yabanklıktan Uygarlığa Geçiş: Avcılık-Toplayıcılık, Göçerlik ve İlkel Besin Üreticiliği.....	8
1.1.2. Üretim Biçimi	15
1.1.3. Üretim Güçleri- Araçları	17
1.1.4. Üretim İlişkileri.....	19
1.2.1. Köleci Üretim Biçimi.....	20
1.2.2. Feodal Üretim Biçimi.....	22
1.2.3. Haraçlı Düzenler	27
1.2.3.1. Asya Tipi Üretim Biçimi.....	29
1.2.3.2. Serflik ve Köylülüğün Ortak ve Ayırt Edici Özellikleri	32
1.2.3.3. Köylü Ekotipleri.....	35
1.2.4. Kapitalist Üretim Biçimi ve Ayırt Edici Özellikleri	37
1.2.4.1. Sosyal Formasyon ve Eklemlenme.....	41
1.3.1. Osmanlı Toplumsal Düzeni.....	45
1.3.2. Geç Osmanlı Dönemi	48
1.4.1. Erken Cumhuriyet Dönemi (1923-1950)	54
1.4.2. Çok Partili Dönem ve Toplumsal Dönüşüm (1950-1960)	59
1.4.3. Planlı Kalkınma Dönemi (1960-1980).....	64
1.4.4. Yakın Dönem (1980-2014)	68
1.5.1. Van'da Tarımın Tarihsel Gelişimi.....	71
1.5.2. Van'da Nüfus ve İskân Politikasının Üretime Etkisi.....	82
II. BÖLÜM: ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ	88

2.1. Araştırmanın Konusu ve Amacı	88
2.2. Araştırmanın Önemi	89
2.3. Araştırmanın Modeli	90
2.5. Araştırmanın Evren Ve Örneklemi.....	91
2.6. Araştırmanın Yöntemi	92
2.7. Veri Toplama ve Çözümleme Teknikleri	93
2.8. Araştırmada Karşılaşılan Güçlükler	94
III. BÖLÜM: DÖNERDERE KÖYÜNDE KIRSAL TOPLUMSAL DÖNÜŞÜM: EKONOMİK, KÜLTÜREL VE ETNİK BİR ÇÖZÜMLEME	96
3.1. Köyün Genel Tarihçesi.....	96
3.1.1. Köyün Tarihçesi	96
3.1.2. Karadenizlilerin Köydeki Tarihçeleri (1964-2013)	100
3.2. Nüfus ve Hane Yapısı.....	104
3.2.1. Demografik Yapı Analizi.....	104
3.2.2. Aile Yapıları Arasındaki Benzerlik ve Farklılıklar	110
3.2.3. Üretici Özellikler ile Eğitim Yapısı Arasındaki İlişki	112
3.2.4. Tabakalaşma Biçimleri.....	116
3.3. Ekonomik Yapı.....	119
3.3.1. Hane Ekonomisinin Temel Kaynakları.....	119
3.3.2. Toprak Mülkiyetliliği ve Toprak Kullanım Biçimleri	125
3.3.3. Etnik, Kültürel ve Ekonomik Bileşenleriyle Hane Emeği	130
3.3.4. Kırdan Kente Emek Göçünün Karakteri.....	133
3.3.5. Yurtdışı Emek Göçünün Etnik ve Ekonomik Çözümlemesi	138
3.3.6. Hane Mülkiyetliliği ve Kırsal Refah.....	141
3.3.7. Dönüşümün Eşiğindeki Küçük Köylülük ve Piyasaya Bağımlılığı.....	146
3.4. Sosyo-Kültürel Yapı.....	151
3.4.1. Üretici Özellikler ve Sosyo-Kültürel Yapı	151
3.4.2. Dini Ritüeller ve Dönüşen Gelenek	155
3.4.3. Kır-Kent Etkileşimi ve Giyim Tarzlarındaki Değişim	157
3.4.4. Tüketim Kültürü	158
3.4.5. İki Farklı Mimari	161

3.5. Yerlilik ve Göçmenlik	163
3.5.1. Yukarı ve Aşağı Dönerdere Arasında İlişki Kurma Biçiminin Tarihsel Seyri 163	
3.5.2. Yerlilik-Göçmenlik Çatışması	168
3.6. Dönerdere Köyü ve Kırsal Kalkınma	171
3.6.1. Siyasal Tercihler ve Kalkınmacılık Ülküsü	171
3.6.2. Dönerdere’de Nüfus ve Üretim Mühendisliği: Kırsal Kalkınma	173
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	178
KAYNAKLAR	183
ÖZET.....	194
SUMMARY	195
FOTOĞRAFLAR.....	196
EKLER VE GÖRÜŞME FORMU	221

ÖNSÖZ

Türkiye tarımı 1980 sonrası neoliberal dönemde birçok değişikliğe tanık olmuştur. Tarım politikasındaki dönemsel değişimler ve küresel gıda sisteminin gelişmekte olan bir ülke olarak Türkiye tarımı ve hayvancılığı üzerindeki hâkimiyeti özellikle küçük meta üreticilerini bir dar boğazın eşiğinde bırakmıştır. Küçük meta üreticisini dönüştüren makro düzeydeki hareketliliklerin dışında üreticilerin toplumsal tarihlerinin de bu dönüşümde etkisi olduğu görülmektedir. Çalışma kır sosyolojisi araştırmalarının eski ivmesinin kaybedildiği bir dönemde bu makro dönüşümlerin yerelde üreticiler üzerinde nasıl bir etkide bulunduğunu açıklama gayreti gütmüştür. Bu minvalde araştırılan köyün etnik, demografik, eğitimsel ve kültürel özellikleri de göz önünde bulundurulmuş ve kırsal dönüşümün etno-kültürel boyutunu da literatüre kazandırmayı amaçlamıştır. Bu noktadan hareketle çalışmanın gelecekteki kır sosyolojisi araştırmalarına kaynak olması ve kırsal toplumların ekonomik ve toplumsal tarihlerinin kıra dönük politikaların belirlenmesinde hesaba katılması ile sürdürülebilir kalkınmanın daha sağlıklı bir biçimde gerçekleştirileceğini düşünüyorum.

Son söz olarak yüksek lisans tezim süresince teorik açıdan kendimi yetiştirmemde ve bakış açısı kazanmamda katkı sağlayan tez danışmanım Prof. Dr. M. Ruhi KÖSE'ye, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Daire Başkanlığı'na, bölüm hocalarımızdan Yrd. Doç. Dr. Suvat PARİN'e, ses deşifrelerini sabırla tamamlayan yüksek lisans öğrencileri Sabriye AKTARLI ve Övünç PEHLİVAN'a, tez süresince sıkıntılarıma ortak olan eşime, desteklerini esirgemeyen arkadaşlarıma içten teşekkürlerimi sunarım.

TABLO LİSTESİ

Tablo1: Bernstein’a Göre Tarımsal Dönüşüm Yolları: İngiliz, Prusya ve ABD Yolu

Tablo 2: Doğu Asya Yolu

Tablo 3: 1894 Yılı Van Sancağı’nda Üretilen Tarım Ürünleri Tablosu

Tablo 4: Yıllara Göre Dönerdere Köyü Nüfusundaki Değişimler

Tablo 5: Dönerdere Köyünün Mevcut Eğitim Yapısı

Tablo 6: Özalp İlçesinin Mevcut Eğitim Yapısı

Tablo 7: Katılımcı Hane Halkı Kadın ve Erkek Sayısı Tablosu

Tablo 8: Hane Halkı Sosyal Güvence Tablosu

Tablo 9: Katılımcı Hane Halkının Cinsiyete Göre Eğitim Durumu Tablosu

Tablo 10: Katılımcı Yıllık Toplam Hane Geliri Tablosu

Tablo 11: Geçen Yıl Ekilen Ürünler

Tablo 12: Tarımsal İşlere Ödenen Ücretler

Tablo 13: Geçen Yıl Satılan Hayvan Sayısı

Tablo 14: Katılımcıların Sahip Oldukları Toprak Miktarı

Tablo 15: Hane Reisi Katılımcıların Toplam Kardeş Sayıları ile Köy Dışında Olan Kardeş Sayılarının Ortalaması

Tablo 16: Katılımcı Köyden Kente İlk Emek Hareketliliği Tarihleri

Tablo 17: Katılımcı İlk Traktör Alış Tarihleri Tablosu

Tablo 18: Hanenin Sahip Olduğu Ev Eşyaları Tablosu

Tablo 19: Hanenin Sahip Olduğu Mülkiyetler Tablosu

Tablo 20: Köylülerin En Büyük Sıkıntısı Sorusuna Verdikleri Cevap

Tablo 21: Ortalama Oda Sayıları

KISALTMALAR

ATÜT: Asya Tipi Üretim Tarzı

BDP: Barış ve Demokrasi Partisi

CHP: Cumhuriyet Halk Partisi

DİE: Devlet İstatistik Enstitüsü

DP: Demokrat Parti

DPT: Devlet Planlama Teşkilatı

DSİ: Devlet Su İşleri

GAP: Güneydoğu Anadolu Projesi

ILO: Internationallly Labour Organisation

İŞKUR: Türkiye İş Kurumu

KİT: Kamu İktisadi Teşebbüsü

TİP: Türkiye İşçi Partisi

TUİK: Türkiye İstatistik Kurumu

GİRİŞ

Arkeoloji ile sosyal, kültürel ve ekonomik antropoloji alanlarındaki bulgular, “Avcılık-Toplayıcılık” olarak adlandırılan ilkel ve iptidai dönemin sonundan başlayarak günümüze kadar uzanan toplumsal tarih boyunca insanoğlunun gerçekleştirmiş olduğu ve aracılığıyla kendi varlığını sürdürdüğü en önemli ve uzun süreli ekonomik etkinlik biçiminin tarım ve ziraat olduğunu göstermektedir. İnsanoğlunun yerleşik yaşama geçmesi ve toprağı işleyecek aletleri keşfetmesiyle başlayan bu süreç, gerek değişip üretim araçları ve güçleri ve gerekse üretim ilişkilerindeki değişim ve dönüşümlerle birlikte varlığını hala da sürdürmektedir. Bugün yer küre üzerindeki nüfusun yarısı hala yaşamını temel bir ekonomik etkinlik biçimi olan tarım ve ziraat aracılığıyla sürdürmektedir.

İnsanoğlu ilk başlarda yakın çevresinde bulabildiği ve yontup cilaladığı kaya ve taş parçalarıyla toprağı işlemeye çalışmıştır. İlerleyen dönemlerde bronz, bakır ve demir gibi madenleri ergiterek işlemeyi öğrenen insanoğlu, işlediği bu madenlerden toprağı işlemede kullanabileceği çapa, bel ve kazma gibi aletler yapmayı öğrenerek ilk defa çevresindeki uygun toprak veya arazi parçaları üzerinde tarım veya ziraatla uğraşmaya başlamıştır. Antropologlar tarafından “Bahçe-Tarımcı Topluluklar” veya “İlkel Besin Üreticileri” olarak adlandırılan bu gelişme evresindeki küçük topluluklar, hala salt insan emeğine dayalı bir tarımsal ve zirai etkinlik yoluyla ancak grup üyelerinin tüketimine yetebilecek kadar üretim yapabiliyorlardı. Daha sonraki dönemlerde öküz ve at gibi bazı koşum hayvanlarının evcilleştirilerek toprağın işlenmesinde ve taşımacılıkta kullanılması sonucunda tarımsal ve zirai verimlilikte önemli bir artış sağlanmış ve özellikle karasaban ve pulluk gibi toprağı işleyen aletlerin keşfinden sora tarihte ilk defa ciddi ölçüde üretim fazlası ortaya çıkmaya başlamıştır. Sözü edilen bu süreç içinde tarım dışı üretim yapan zanaatkârın ortaya çıkmasıyla birlikte, insanoğlu gerçek anlamda yerleşik bir yaşama geçerek köyler, kasabalar ve kentler inşa etmiş, artan tarımsal ve zirai ürün aracılığıyla diğer toplumsal grupların besleyebilecek üretim fazlası oluşmaya

başlamıştır. Kentsel devrimle birlikte artan uzmanlaşma ve emek üretkenliği, üretim fazlalığına, söz konusu üretim fazlalığı özel mülkiyete, farklı alanlarda uzmanlaşmış zanaatkârlar, tüccarlar, yazıcılar, muhasebeciler ve soylular gibi yeni toplumsal sınıf ve grupları içeren devletsel bir yapının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu gelişmeler sonucunda M. Ö. 4.000 yıllarından itibaren başta Nil Deltası ve Mezopotamya olmak üzere özellikle güney yarımkürenin farklı bölgelerinde uygarlığın ilk örneklerini oluşturan devletler ve imparatorluklar oluşmaya başlamıştır.

Özel mülkiyete dayalı devletsel sistemlerin veya düzenlerin ortaya çıkmasıyla birlikte toplumsal nüfus kendi içinde ayrışarak hem kırsal ve hem de kentsel alandaki doğrudan üreticiler toprak ve diğer üretim araçları üzerinde mülkiyet haklarını yitirmeye başlamıştır. Yer küre üzerindeki zengin ve verimli toprakların olduğu bölgelerde kırsal alandaki doğrudan üreticiler toprak üzerindeki hukuki mülkiyet haklarını yitirerek devlete egemen olan hanedan ve soylulara bağımlı bir biçimde elde ettikleri ürünlerin bir kısmını rant biçiminde egemen sınıflara ödeyen serf veya köylü konumuna düşürülmüşlerdir. Genel olarak kimi toplumsal tarihçiler tarafından “Haraçlı” olarak tanımlanan ve 17-18. Yüzyıldaki İngiliz sanayi devrimine kadar devam eden toplumsal düzenlerdeki kırsal alandaki doğrudan üreticiler “serf” veya “köylü” olarak adlandırılmaktadırlar. Hane halkının tüm üyelerinin katılımıyla gerçekleştirilen tarımsal ve zirai üretim nihai anlamda “geçimlik bir ekonomi” özelliğine sahiptir. Ekonomik üretim organik insan ve hayvan gücü kullanılarak gerçekleştirilmekte ve hane halkının yeniden üretimini gerçekleştirmeye yönelik olarak sürdürülmektedir. Kırsal alandaki doğrudan üreticiler, yani serf veya köylüler, hukuki olarak mülkiyetine sahip olmadıkları toprağı işleme karşılığındaki borçlarını “angarya”, “ayni rant” veya “nakdi rant” biçiminde toprağın hukuki mülkiyetine sahip hanedana, devlete veya soyluya ödemektedirler.

Binlerce yıllık uzun bir zaman boyunca insanlık tarihi içindeki egemenliğini sürdürmüş olan bu haraçlı düzen, ilk defa İngiltere’de gerçekleştirilen sanayi devrimi ile birlikte yerini pazara dayalı kapitalist bir düzene bırakmıştır. Sanayi devrimiyle birlikte

ilk defa kapitalist bir düzene geçmiş olan İngiltere’de kentlerdeki endüstriyel gelişmeler kırsal alana da nüfuz ederek buradaki üretim güçleri ve ilişkilerinin yapısını dönüştürerek zaman içinde kırsal yapıda kapitalist tarım işletmeciliğinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu süreç sonunda eskiden kırsal alandaki toprağın mülkiyetine sahip olan soyluların önemli bir kısmı kapitalist tarım işletmecilerine, serf veya köylülerin büyük bir kısmı ise topraklardan kovularak kentlere göç etmiş ve daha sonra kentlerde sanayi işçisi haline gelmişlerdir. Bu süreç boyunca kırsal alanda kalan serf veya köylüler ise tarım işçilerine dönüşmüşlerdir.

İngiltere’deki kapitalist sanayi devriminin ardından Fransa başta olmak üzere diğer Batı Avrupa ülkeleri, Amerika, Almanya ve Japonya’da gerçekleşen devrimler sonucunda kapitalizm küresel bir düzen haline gelerek dünyanın bütün bölgelerine nüfuz ederek “emperyalist” olarak adlandırılan uluslararası ekonomik ve politik bir düzenin oluşmasına yol açmıştır. Bu süreç içinde geç kalmış kapitalist bir gelişme özelliği gösteren Osmanlı imparatorluğu, Birinci Dünya Savaşıyla birlikte Avrupa, Afrika ve Orta Doğudaki topraklarının önemli bir kısmını kaybederek savaş sonucunda Türkiye Cumhuriyeti Devletinin kurulmasıyla birlikte yeni bir döneme geçilmiştir. Birinci Dünya Savaşı boyunca Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğuda meydana gelen çatışmalar, söz konusu bölgelerde yaşayan farklı din ve etnik kökene sahip nüfusun göçe maruz kalmasına yol açmış ve izleyen yıllarda yeni kurulan bölge devletleri arasında “mübadele” olarak adlandırılan önemli nüfus hareketlerinin gerçekleştirilmesine yol açmıştır. Osmanlı-Rus Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı sırasındaki Ermeni Tehcirinin ardından özellikle Türkiye’nin doğusundaki toprakların önemli bir kısmı insansız kalmaya başlamıştır. Nüfustaki dramatik değişimler ve savaştan sonra boşalan topraklara muhacirlerin yerleştirilmesi Modern Türkiye Cumhuriyeti Devletinin tarımsal yapılarında önemli değişimlerin yaşanmasına yol açmıştır.

Nüfustaki dramatik değişimler ve muhacirlerin I. Dünya Savaşı sonrasında boşalan topraklara iskânı ile Türkiye tarımının geleceği birçok açıdan dönüşmeye başlamıştır. Örneğin Doğu Anadolu bölgesinde Ermenilerden kalan “*emvali metruke*”

olarak adlandırılan toprak ve diğer taşınmazlar muhacirlere ve toprak dağıtım komisyonları ile yerli halka dağıtılmıştır. Devletin küçük üreticileri desteklemek, toprak ağalı yapıyı çözerek köylüyü doğrudan kendine bağlamak ve üretimi arttırmak amacıyla ortaya koyduğu çeşitli toprak politikaları belli bakımlardan amacına ulaşmıştır. Bayar ve İnönü'nün *Şark Raporları*ndan da anlaşılacağı gibi devletin toprak üzerindeki örgütlenme ve toprak dağıtma biçimi küçük köylülüğü statik bir kategori olarak yaygınlaştırmak ve özellikle Doğu Anadolu'da nüfuzlu aşiret reislerinin İç Anadolu'ya sürülmeleri ile gelecekteki köylü hareketlerini ve isyanları engellemek amacı taşıdığı geçmiş tarihsel olaylardan da anlaşılmaktadır. Özellikle Van gibi Osmanlı döneminde ticari tarımın gelişmeye başladığı fakat Ermenilerin sürgün edilmesinden sonra daha ziyade geçimlik düzeyde bir hayvancılığın yaygın olduğu bir kentte, devlet küçük köylülüğün yaygınlığını çiftlik tarzı işletmelere ve büyük toprak mülkiyetliliğine yeğ tutmaktadır. Daha önce de ifade edildiği gibi bu durumun tarihsel arka planında güvenlik politikaları ve siyasal olarak Doğu Anadolu'da köylülüğün devlete olan bağımlılığının sürdürülmek istenmesi yatmaktadır.

Cumhuriyetin ilk dönemlerinden bu yana köylülüğün kırsal kalkınma ve teknolojik devrimler yoluyla desteklendiği bilinmektedir. Halkçı ve eşitlikçi ulus-devlet modelinde Türk köylüsü müreffeh ve zirai gelişmeler sayesinde donanımlı, bilgili bir üretici tipine dönüştürülmek istenmiştir. Ziraat okulları, Köy Enstitüleri, Toprak Tevzi Komisyonları yoluyla topraksız köylüye toprak dağıtımı gibi politikalar erken dönem tarım ve köy politikalarının bir yönünü oluşturmaktadır. 1960'tan itibaren kurulan Devlet Planlama Teşkilatı da bu perspektiften değerlendirilmelidir. Dönemin planlı kalkınma ve modernleşme ülküsü gereğince yapılan birçok tetkikler ve kır araştırmaları, köy-kent projeleri, sulama ve gölet projeleri bu bağlamda değerlendirilmelidir. Erken dönem cumhuriyet elitleri için kır terbiye edilmesi ve yükseltilmesi gereken, homojen ve kaynaşmış bir kitle olarak cumhuriyetin düşünsel hedefleriyle uyumlu bir yapı olarak tahayyül ediliyordu. Bu nedenle dönemin ruhu içinde köy ve kır yaşamı üzerine güzellemler yapılmış, romanlar yazılmış, köylülük yüceltmeye çalışılmış ve öngörülen ulus-devlet modelindeki toplumsal piramidin tabanına yerleştirilmiş

toplumsal bir sınıf olarak düşünölmüştür. Çünkü kırdaki toplumsal ve iktisadi gelişme ile yeni ulus-devlet modeli batılılaşma ve modernleşme ölküsüne erişebilecekti. Bu tarihsel arka plandan bakıldığında kırın neden özellikle 1930'lerden başlayarak 1960'lı yıllarda da artan biçimde düşünce ve siyaset tarihinde önemli bir dinamik olduğu daha iyi anlaşılabilir. Bu nedenledir ki köylölüğün ekonomik ve kültürel değerlerini okşamaya yönelik popölist politikalar nüfusun yüzde yetmişinin kırsal alanda yaşamış olduğu 1950'ler Türkiye'sinde Demokrat Parti'yi büyük bir oy oranıyla tek başına iktidara taşımıştır.

Aslında köylölük ile siyasal iktidar arasındaki bu organik ve işlevsel ilişkinin kökleri Osmanlı mülkiyet sistemine kadar uzanmaktadır. Osmanlıda toprakta özel mülkiyetin yokluğu, büyük toprak sahibi bir soylular sınıfının ortaya çıkmasını engellemiş, köylölük ile devlet arasında dolaysız asimetrik bir ilişkinin kurulmasına yol açmış ve ölkede genelinde tarımsal yapılarda küçük köylü mülkiyetini egemen tarz haline getirmiştir. 1950'lerdeki küresel sermayenin pamuk taleplerini karşılamaya yönelik Ege ve Akdeniz bölgelerindeki sınırlı gelişmeler dışında Türkiye genelindeki bu küçük köylü mülkiyetliliğine dayalı tarım politikaları hala da büyük ölçüde varlığını sürdürmektedir. 1980'lerde benimsenmiş olan küresel sistemle bütünleşmeci neo-liberal ekonomik politikalar süreciyle birlikte küresel gıda sistemine eklemelenmiş olan Türkiye tarımındaki gelişmeler ile söz konusu gelişmelerin köylölüğün farklı kategorileri üzerindeki ekonomik, sosyal ve kültürel etkilerinin incelenmesi Türkiye'deki kırsal yapılar sosyolojisi çerçevesinde oldukça önemli görünmektedir

Bu çalışmanın amacı, yukarıda sunulmuş olan tarihsel ve kuramsal çerçeve ile 1980'lerden sonra uygulamaya konulan makro düzeydeki tarım politikalar ekseninde Doğu Anadolu'nun İran sınırında bulunan Van'a bağlı Özalp ilçesinin Dönerdere köyündeki sosyal, ekonomik ve kültürel dönüşümü incelemektir. İncelenmeye çalışılan Dönerdere köyünün ilginç kılan en önemli özellik ise 1964'te buraya iskân edilen Karadenizlilerdir. Bu çalışmada özellikle geçmişte göçer ve yarı-göçer hayvancılığa dayalı ekonomik bir yaşam biçimine sahip köyün eski meskûnları olan Kürtler ile

1960’lardan sonra köye yerleştirilmiş olan ve oldukça farklı etnik, ekonomik, sosyal ve kültürel özelliklere sahip olan Karadenizliler arasında karşılaştırmalı bir çözümleme yapılacaktır. Çalışmada ayrıca kırsal dönüşüm araştırmalarında kente yönelen emek göçü çerçevesinde köydeki iki farklı etnik grubun demografik, sosyal, ekonomik ve kültürel özelliklerinin nasıl dönüştüğüne dair karşılaştırmalı çözümlemeler yapılarak köy ile kent arasındaki ilişki biçimleri ile bu ilişkilerin köydeki insanların yaşamları üzerinde etkileri araştırılacaktır.

Bu tezin konusunu oluşturan Dönerdere köyünde mekânsal olarak ayrılmış olan iki etnik grubun kendi iç demografik, sosyal, ekonomik ve kültürel dinamikleri ile bir arada yaşama sonucunda gruplar arasında yaşanan ilişkilerin toplumsal dönüşüm üzerindeki etkileri incelenmeye çalışılacaktır. Göç öncesinde sahip olunan demografik, sosyal, ekonomik ve kültürel özellikler temelinde iki grubun göç sonrası etkileşim halindeki toplumsal dönüşümleri bu çalışmanın başka bir boyutunu oluşturmaktadır. Son olarak köydeki iki etnik grubun dış sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel yapılar ve görüngülerle ilişkileri ile bu ilişkilerin yol açmış olduğu değişim ve dönüşümler karşılaştırmalı olarak incelenmeye çalışılacaktır.

Bu çalışma Giriş Bölümü hariç üç ana bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın Birinci Bölümünde kuramsal çerçeve ile bu çerçeveye bağlı olarak çalışmada yer alacak olan temel analitik kavramlar üzerinde durulmaktadır. Sınıflı toplum öncesi temel sosyal ve ekonomik yaşam biçimleri, kölecî, feodal ve Asya Tipi Üretim biçimleri veya bu üç biçimi kapsayan haraçlı düzenler içindeki köylülük-serflik gibi temel toplumsal gruplar ile kapitalist üretim biçiminin ayırt edici özellikleri ve bu bölümde ele alınmaktadır. Ayrıca bu bölümde nesnel bir gerçekliğe tekabül eden sosyal formasyon ve eklemlenme kavramları üzerinde de durulmaktadır. Osmanlıdan başlayarak Türkiye’deki toprak mülkiyeti ile kırsal yapılar ve tarımsal üretimin tarihsel özellikleri ve dönüşümünün de ele alındığı bu bölümde, son olarak ele alınan Dönerdere köyünün ayırt edici temel özellikleri ele alınmaktadır. İkinci Bölümde araştırmada izlenen yöntem ve tasarım ile saha çalışmasında kullanılan veri toplama teknikleri ile veri çözümleme

tekniklerinin detaylı bir sunumu yapılmaktadır. Üçüncü Bölümde ise araştırmada elde edilen niceliksel ve niteliksel bulgular yer almaktadır.

I. BÖLÜM: KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Temel Analitik Kavramlar

1.1.1. Yabanlıktan Uygarlığa Geçiş: Avcılık-Toplayıcılık, Göçerlik ve İlkel Besin Üreticiliği

İnsanoğlunun yabanlıktan çıkışının ilk aşamasını kısmen diğer hayvan türlerinde de rastlanılan avcılık ve toplayıcılıktır. Avcılık-toplayıcılık döneminde insanlar toprağı işlemeyi bilmediklerinden besin ihtiyaçlarını karşılayacak olan hayvanları avlayarak ve yararlı bitkileri toplayarak hayatta kalmaya çalışmışlardır. Zaman içinde avcılık ile toplayıcılığın birbirinden ayrışması, erkeklerin avcılık, kadınların ise daha çok toplayıcılık üzerinde yoğunlaşması sonucunda cinsiyete dayalı ilk işbölümünün belirtileri ortaya çıkmaya başlamıştır. Biyolojik farklılaşma temeline ortaya çıkan bu iş bölümü kadınların meskûn yerlerde kalarak erkekler tarafından avlanıp toplanan hayvan ve bitki türlerini evcilleştirmesi süreciyle birlikte daha da pekişmiştir. İlkeller grup üyelerinin doğrudan tüketimine yönelik ve ancak grup üyeleri tarafından tüketilebilecek kadar sınırlı bir üretimde bulunurlar. Başlangıçta avlanıp toplanan şeylere ek olarak sınırlı sayıdaki grup üyesinin fiziksel beslenmesine, barınmasına ve korunmasına yönelik olarak ilkel araçlarla gerçekleştirilmeye çalışılan üretim, grup üyelerinin doğrudan tüketimini aşan artık ürünün oluşmasına yol açmadığından gerçek anlamda bir birikimden söz etmek mümkün görünmemektedir. Avlanma ve toplamanın bolluk içinde geçtiği zamanlarda grup üyelerinin gündelik tüketiminden arta kalan ürünlerin bir kısmı yine grup üyelerinin ortaklaşa kutladıkları şölenlerde topluca tüketilmekte diğer kısmı ise komşu gruplara hediye veya armağan olarak sunulmaktadır. Zaman içinde ve üretim araçlarının gelişmesine paralel olarak hediye veya armağan olarak adlandırılan bu sosyal etkinlik yerini karşılıklı alışverişin ilk ve en iptidai biçimi olan takas veya trampaya bırakmaktadır. Gruplar arası ürün takası ise zaman içinde özel mülkiyetin ortaya çıkmasıyla yerini ticarete bırakacaktır. Sadece insan gücüyle kullanılabilen ilk araç

gereçlerin icadının ardından sosyal antropologlar tarafından bahçe tarımcı “horticultural” veya ilkel besin üreticiliği olarak adlandırılan aşamaya doğru bir değişime tanıklık edilmektedir. Bu geçiş sürecinde topluluğun yaşadığı yerin coğrafi, iklimsel ve fiziksel özelliklerin topluluğun daha sonraki sosyal, ekonomik ve kültürel örgütlenme biçimi üzerinde önemli etkileri olacaktır. Bol yağmur alan veya önemli nehir kıyılarındaki sulanabilir topraklarda yaşayan gruplar zaman içinde tarım ve ziraata dayalı ekonomik etkinliklerde uzmanlaşırken, daha yüksek plato ve yaylarda yaşayan gruplar evcilleştirilmiş hayvan sürülerinin otlaklarla kaplı topraklar üzerinde gezdirilerek beslenmesine dayalı göçerlik olarak adlandırılan bir yaşam biçimine sahip olmuşlardır. Kimi gruplar ise koşullara bağlı olarak hem tarım ve hem de hayvancılığın birlikte yürütüldüğü melez ekonomik etkinlikleri bir arada yürütmeye çalışmışlardır.

Göçer toplumların ekonomik etkinlikleri doğada var olan kaynakları geliştirip dönüştürmekten ziyade, sadece var olanı doğal ortamı içinde çoğaltmak ve tüketmekle sınırlıdır. Uzmanlar göçerliğin tarım ile birlikte veya bir arada sürdürüldüğü durumları yaylacılık veya yarı göçerlik olarak tanımlamaktadırlar. Marx ve Engels *göçerliği* kabilenin süreklilik gösterecek şekilde belli bir yere yerleşmeden bir yerde bulduklarını tükettikten sonra yoluna devam ettiği avcılık ve toplayıcılıktan sonraki ilk varlık biçimi olarak tanımlamaktadırlar. Marx ve Engels’e göre göçebelikte asli amaç değer yaratmak değil, ailenin ve kabilenin kısa erimli yaşamsal ihtiyaçlarını karşılayarak hayatta kalmayı başarmaktır. (1992: 62). Göçer ve yarı göçerlerin besledikleri koyun, keçi, deve, at, lama ve inek gibi hayvan türleri, bu toplulukların yaşadıkları bölgelerin coğrafi ve iklimsel koşullarına bağlı olarak değişkenlik göstermektedir. Göçer toplumların insan tipi doğada var olan kaynakları geliştirmekten ziyade maddi olanakları gereği var olanı kullanmakla yetinmektedir. *Göçebelik* dışında tarımın sürdürüldüğü *yaylacılık* yarı göçer bir yaşam biçimi olarak yazında yer almaktadır. Nejat Abdulla’ya göre yaylacılık sisteminde sadece çoban, sürüsüyle birlikte dağ eteklerinde veya zirvelerinde bulunan yaylalara çıkarken ailesi tarımla uğraşmak için köyde kalır. Bu durumda aile yılın en az üç mevsimini köyde geçirmek zorundadır. Bu sistem, tek bir çoban birçok aşiretin sürülerini yaylaya götürebildiği için, göçebe sisteminden daha gelişkindir (Abdulla,

2009:57). Marx ise *göçebeliğin* ya da *çobanlığın* kabilenin belli bir yere yerleşmeyerek bir yerde bulduklarını tükettikten sonra yoluna devam ettiği ilk varlık biçimi olduğunu kabul eder. Göçebelikte amacın ailenin ve kabilenin kısa süreçte yaşamsal ihtiyaçlarını karşılamak olduğunu ve *değer yaratmak* değil hayatta kalmak olduğunu ifade eder (Marx ve Engels, 1992:62). Yarı göçer ve göçer toplulukların yaşam tarzları da coğrafya ve iklimsel koşullara göre değişiklik göstermektedir. Hayvancılığın coğrafyanın koşullarından etkilenmesi nedeniyle koyun, keçi, inek gibi hayvanlar her topluluk için ayrı önem taşırlar. Hollanda'nın birçok bölgesinde mevsime ve doğa şartlarına uygunluğu nedeniyle inek beslenmesi, Akdeniz coğrafyasında keçi ve koyun türlerinin yaygınlığı bu duruma örnek gösterilebilir. Wolf (2000: 19)'un belirttiği gibi köylüler veya kırsal rençperleri, köyde zirai ürün ve hayvan yetiştiren, çiftçi veya zirai girişimcilerin tersine ekonomik bir teşebbüs işletmeyen, sadece hane halkını idare eden, artı ürünü hâkim bir gruba aktarılan ve aktarılan bu mal ve hizmetleri hem kendi yaşama standardını desteklemek için kullanan hem de kendileri tarımla uğraşmayan fakat özel mal ve hizmetleri için beslenmesi gereken diğer gruplara dağıtan kimselerdir. Moore (2003: 151) köylülüğün ayırıcı özellikleri, geçmişte toprak sahibi yukarı sınıflarla, yasalarla tanınmış ve uygulanan, ama köylülüğün hareket esnekliğini tümünden yadsımayan bir bağımlılık ilişkisi içinde bulunmuş olma, kesin kültürel farklılıklar ve azımsanmayacak bir ölçüde toprağa *de facto* (fiilen) sahip olma oluşturmaktadır. Herhangi bir köy toplumunun yaşama düzeyi, köyde yapılan pazar için üretimin ve modern teknolojinin dağılımına ve köyün şehre ya da kasabaya olan yakınlık derecesine bağlı olarak tabakalaşır (Akşit,1985: 54). Göçer sülale ve çadır toplulukları dışında, diğer toprağa bağlı birimlere önce olan ve tamamen birleşik bir grup olarak kabul edilecek tek birim köydür. Tarıma elverişli araziler tamamen özelleştirilmiş olmalarına rağmen herkese satılmaz. Köyün etrafındaki meralar için ise hala kolektif mülkiyet geçerlidir. Van gölünün güneyindeki yarı-göçer köylerin her birinin kendisine ait bir yazlık merası vardır. Yarı-göçer bir köyün mevsimlik göçlerine ve ne zaman köylerine geri geleceklerine aşiret, klan ve köydeki alt birimler düzeyinde değil de köy düzeyinde karar verilir (Bruinessen, 2008: 92). Yarı göçebeler, gerçek göçebelere oranla daha süre

yaylalarda kalır. Gerçek göçebelikte, göç hareketine ailelerin tümü göçe katılırken yarı göçebelerde aile bireylerin bir kısmı hayvancılıkla bir kısmı ise tarımla uğraşmaktadır. Yarı göçebeliği gerçek göçebelikten ayıran diğer bir özellik hayvan sayısı ve türüdür. Yarı göçebelerde hayvan sayısı gerçek göçebelere göre daha azdır. Çünkü hem besleme şartları hem de sürü büyüklüğü büyük sayılarda sürü beslemeyi engeller. Gerçek göçebelerin tüm yaşamı hayvancılığa dayanırken, yarı göçebeler de tarım faaliyeti ile birlikte hayvan besiciliği de yapılır. Hayvan türü olarak gerçek göçebeler küçükbaş hayvan beslerken, yarı göçebelerde küçükbaş hayvanların yanında büyükbaş hayvanlar da beslenmektedir (Biçim, 2012:20-21). Göçebelik ve yarı göçebelik mevsimsel ve demografik koşullardan etkilenerek farklı biçimlere bürünmüştür. Hayvan bakımının tarımla eşdeğer biçimde yürütüldüğü yarı göçerlikte bahçecilik ve tahıl ekimi de görülmektedir. Van çevresinin tarihsel olarak yarı göçer ve tarımcı toplulukların karşılıklı faydaya dayalı ilişki içinde ortak yaşama biçimleri oluşturduğu düşünülürse bugüne yansıyan toplumsal formasyonlar daha anlaşılır olacaktır.

İlkel besin üreticiliği çekim veya koşum hayvanlarıyla çekilen karasaban ve pulluk gibi toprağı işleme araçlarının keşfinden önceki avcılık-toplayıcılık ve insan gücüyle kullanılan çapa, bel ve kazma gibi toprağı işleme araçlarının toprağın işlenmesinde kullanıldığı bir ekonomik etkinlikler bütününe denk gelmektedir. Başka bir deyişle, ilkel besin üreticiliği şu üç ekonomik etkinlik biçiminin birleşiminden oluşan bir sosyal gelişmişlik düzeyine denk düşmektedir: 1) yakın çevredeki nehir, göl ve deniz gibi su kaynaklarından basit yöntemlerle yapılan balık avcılığı; 2) ulaşılabilir mesafedeki karasal alanlardan basit yöntemlerle yapılan hayvan avcılığı; 3) oluşturulan kamp türü yaşam alanlarının çevresinin temizlenerek açılmış olan küçük toprak parçalı üzerinde sadece insan enerjisiyle kullanılan araç ve gereçlerle yapılan tarımsal ve zirai etkinlikler. İlkel besin üreticiliği yaban yaşam ile yerleşik yaşam arasındaki bir yaşam biçimine tekabül etmektedir. Bu yaşam biçimini sürdüren gruplarda, kesin çizgilerle belirlenmese de, grubu oluşturan üyeler arasında yaşa ve cinsiyete dayalı bir iş bölümüne tanıklık edilebilir. Topluluk içindeki yetişkin ve genç erkekler grup üyelerinin besin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla daha çok avcılık ve toplayıcılık işleri

peşinde koştururken, yaşlı erkekler ve kadınlar grup içi ilişkileri düzenleme ve grubun sosyal ve kültürel varlığını koruma, sürdürme ve sahip olunan ürünleri grup üyeleri arasında bölüştürme işleriyle uğraşmaktadırlar. Yetişkin ve genç kadınlar ise doğurdukları çocukların bakımı ile erkekler tarafından avlanıp toplanan besinlerin saklanıp korunmasıyla uğraşmaktadırlar. Yetişkin ve genç erkekler tarafından canlı olarak avlanıp toplanan hayvan ve bitki tohumlarını saklama ve koruma sorumluluğunu alan kadınlar bu pratiklerinin bir sonucu olarak ve belki de tesadüfler sonucunda hayvan ve bitkileri evcilleştirmeyi öğrenerek, bunları evcil ortamlarda yetiştirip üretmeyi öğrenmişlerdir.

Yabanlıktan uygarlığa geçiş daha önce geliştirilmiş olan göreceli olarak daha ilkel olan üretim araçlarında ve ilişkilerinde bir dönüşümü ve bu dönüşüme eşlik eden kalıcılık arz eden bir yerleşikliği gerektirmektedir. Yerleşiklik ve yerleşikliğe eşlik eden ekonomik, sosyal, ve siyasal gelişmelere bakıldığında mülkiyetin gelişmesi ve yerleşiklik arasındaki ilişki anlaşılır olmaktadır. Artı-değerin ortaya çıkışı ile başlayan bu süreç beraberinde birçok yeniliği getirmiştir. Bunlar bilimsel ve teknolojik gelişmelerin yol açtığı üretim araçları ve ilişkilerindeki değişimler, yazı, rakam, madencilik vb. zanaatkârlık, ticaret, mülkiyet, sınıflar ve devletsel oluşumlar olarak çeşitlendirilebilir. Bu oluşumların evrimsel tarihine ışık tutan Marx ve Engels'e göre insanlık mülkiyetin gelişimi ve üretim biçimlerinin dönüşümü ile günümüz modern toplumuna ulaşmıştır.

Marx ve Engels, dönemin önemli evrimci kültürel antropologlarından olan Morgan'dan etkilenecek insanlık tarihine ilişkin olarak beş aşamalı evrimci bir sınıflandırma oluşturdular. Morgan'ın "barbarlık veya yabanıllık" olarak adlandırdığı ilk aşamayı "ilkel komünal toplum"un içine sokup uygarlığı kölecî, feodal, kapitalist toplum aşamaları ve adlandırmalarıyla üçe bölmüşlerdir. Nitekim Child da insan ekonomisini tümünden değiştiren ilk devrim insanı besin kaynağına başat kıldığını ifade eder. Yani ekin ekmeyi, bazı otları seçerek beslenmeyi ve hayvanların bir kısmını işine yarayacak biçimde evcilleştirmeyi öğrenen ilkel besin üreticileri yaşamlarını değiştirmeye ve üretmeye başlamışlardır. Child Orta Avrupa'da ve Orta Çin'de başat olan ekonominin

yüzyıllar boyunca çiftçilik olduğunu ve bulgulara göre eskiden çiftçilerin evcil hayvandan önce sadece çiftçilikle ve avlanarak geçindiğini öne sürer. Neolitik dönemde bulunan çapalar, buğday ve arpa gibi temel besin kaynakları için yapılmış olan aletler ilkel dönemde insanların saklanması kolay tahıllara yöneldiğini ve bu ürünlerin yaygınlık kazandığını göstermektedir (Child, 2001:42-51). Child yerleşiklikle göçebeliliğin birbirine karşıtlık oluşturmadığını ilkel dönemlerde toprağın verimi düştüğünde coğrafya ve iklime bağlı olarak insanların başka yerlere göç edip yeniden ekim yaptıklarını öne sürer. Bu durumda tarımla uğraşmanın yerleşik olma zorunluluğu doğurmadığı ortaya çıkmaktadır. Bir nevi göçebe bahçe kültürü olan bu çeşit ekim kültürü insanların mobilize halde verimli topraklara ve nehir kenarlarına yerleşip verim düştüğünde yeni yerler aradığı bir yaşamda kalma stratejisini içermektedir.

İlkel komünal toplum sonrası teknik ilerlemeler (toprağın işlenmesi ile tahıl türlerinin bilinmeye başlanması) ve bilgi aktarımı sonucu geçilen aşamada yarı yerleşik ve yerleşik üretici toplumlar ortaya çıkmıştır. Bu yapılarda üretilen ürünler hanenin ihtiyaçları doğrultusunda kullanılmakta ve hasattan artan ürün gelecek yıl ekilecek tohum olarak saklanmaktadır. Geçimlik ekonomi olarak adlandırılan bu tür ekonomilerde artı değer ve pazar gibi kavramlar henüz yoktur. Marx Asya ve Afrika'da rastlanan tarımsal toplulukları ifade etmek için *tarımsal komün* kavramını kullanır. *Tarımsal komün*leri diğer topluluklardan ayırt eden üç özellik üzerinde durur. Birincisi, kan bağının ve soya dayalı yerleşimin olmasıdır. İkinci özellik ise, ev ve onun tamamlayıcısı olarak avlu özel mülkiyet olarak çiftçiye aittir. Buna karşılık ortak ev ve *ortaklaşa oturma* daha ilkel toplulukların iktisadi temelini oluştururken; tarımsal komünlerde bireylerin yeni haneler kurarak ayrılmaları da söz konusudur. Üçüncü özellik ortaklaşa mülkiyet olarak sürülebilir toprağın varlığıdır. Bazı topluluklarda tarım arazileri bölüşülmüşken, bazı bölgelerde henüz aile toprağı kardeşler arasında bölmemiştir (Marx ve Engels, 1992:275-277). Marx ve Engels toprak, emek, sermaye gibi kavramları tanımlayıp somutlaştırarak üretim ilişkileri üzerinde durmuşlardır. Marx doğal ve kişinin zilyetlik olarak elde ettiği toprağın hem öznel, hem de nesnel boyutuna vurgu yapar. Köylü toprağın hem işleyicisidir, hem de toprağın ön koşuludur. Toprak

köylü olmadan değerklenemez ve üretime geçilemez, köylü toprak olmadan fiziksel olarak var olamaz. Köylü ve toprak arasındaki bu bağımlılık tarımsal yapıların anlaşılmasında önem arz etmektedir (Marx ve Engels, 1992:80). Marx’a göre geçimlik ekonominin hâkim olduğu *ilkel komünal toplumlardan* zamanla artı değerin ortaya çıkması ve tarım araçlarının gelişmesi ile *haraçlı düzenlere* geçilmiştir.

Wolf (2000: 19)’un belirttiği gibi köylüler veya kırsal rençperleri, köyde zirai ürün ve hayvan yetiştiren, çiftçi veya zirai girişimcilerin tersine ekonomik bir teşebbüs işletmeyen, sadece hane halkını idare eden, artı ürünü hâkim bir gruba aktarılan ve aktarılan bu mal ve hizmetleri hem kendi yaşama standardını desteklemek için kullanan hem de kendileri tarımla uğraşmayan fakat özel mal ve hizmetleri için beslenmesi gereken diğer gruplara dağıtan kimselerdir. Moore (2003: 151) köylülüğün ayırıcı özellikleri, geçmişte toprak sahibi yukarı sınıflarla, yasalarla tanınmış ve uygulanan, ama köylülüğün hareket esnekliğini tümenden yadsımayan bir bağımlılık ilişkisi içinde bulunmuş olma, kesin kültürel farklılıklar ve azımsanmayacak bir ölçüde toprağa *de facto* (fiilen) sahip olma oluşturmaktadır. Herhangi bir köy toplumunun yaşama düzeyi, köyde yapılan pazar için üretimin ve modern teknolojinin dağılımına ve köyün şehre ya da kasabaya olan yakınlık derecesine bağlı olarak tabakalaşır (Akşit,1985: 54). Göçer sülale ve çadır toplulukları dışında, diğer toprağa bağlı birimlere önce olan ve tamamen birleşik bir grup olarak kabul edilecek tek birim köydür. Tarıma elverişli araziler tamamen özelleştirilmiş olmalarına rağmen herkese satılmaz. Köyün etrafındaki meralar için ise hala kolektif mülkiyet geçerlidir. Van gölünün güneyindeki yarı-göçer köylerin her birinin kendisine ait bir yazlık merası vardır. Yarı-göçer bir köyün mevsimlik göçlerine ve ne zaman köylerine geri geleceklerine aşiret, klan ve köydeki alt birimler düzeyinde değil de köy düzeyinde karar verilir (Bruinessen, 2008: 92). Yarı göçebeler, gerçek göçebelere oranla daha süre yaylalarda kalır. Gerçek göçebelikte, göç hareketine ailelerin tümü göçe katılırken yarı göçebelelerde aile bireylerin bir kısmı hayvancılıkla bir kısmı ise tarımla uğraşmaktadır. Yarı göçebeliği gerçek göçebelikten ayıran diğer bir özellik hayvan sayısı ve türüdür. Yarı göçebelelerde hayvan sayısı gerçek göçebelere göre daha azdır. Çünkü hem besleme şartları hem de sürü büyüklüğü büyük sayılarda sürü

beslemeyi engeller. Gerçek göçebelerin tüm yaşamı hayvancılığa dayanırken, yarı göçebeler de tarım faaliyeti ile birlikte hayvan besiciliği de yapılır. Hayvan türü olarak gerçek göçebeler küçükbaş hayvan beslerken, yarı göçebelerde küçükbaş hayvanların yanında büyükbaş hayvanlar da beslenmektedir (Biçim, 2012:20-21). Göçebelik ve yarı göçebelik mevsimsel ve demografik koşullardan etkilenecek farklı biçimlere bürünmüştür. Hayvan bakımının tarımla eşdeğer biçimde yürütüldüğü yarı göçerlikte bahçecilik ve tahıl ekimi de görülmektedir. Van çevresinin tarihsel olarak yarı göçer ve tarımcı toplulukların karşılıklı faydaya dayalı ilişki içinde ortak yaşama biçimleri oluşturduğu düşünülürse bugüne yansıyan toplumsal formasyonlar daha anlaşılır olacaktır.

1.1.2. Üretim Biçimi

Üretim biçimi veya *üretim tarzı*, Marksist teoride genel olarak belirli bir tarihsel dönemdeki üretimin niteliğini ya da üretimin özgün karakteristik formunu ifade etmek için kullanılmaktadır. Temelde üretim sürecinin nihai sonucuyla üretim araçları arasındaki ilişkiyi belirtmektedir. Bu kategori, Marx'ın şekillendirdiği tarih anlayışının temel kavramlarından biridir. Kavramın anlamları farklı şekillerde ele alınıp farklı vurgularla değerlendirilmekle birlikte, yaygın biçimde tarihsel gelişmenin Marx'ın formüle ettiği anlamda materyalist bir şekilde açıklanmasında bu kavram temel bir rol oynar. Ekonomi-politiğe ait bir kavram olmakla birlikte, Marks'ın kuramında bu terim çok daha genel bir kuramsal yapının ögesi durumundadır. Üretim ilişkileri ve üretici güçler kavramları, belirli bir tarihsel andaki ilişkileriyle *üretim biçiminin* niteliğini belirlerler. Marx'a göre üretim tarzı toplumsal, siyasal ve entelektüel yaşam sürecini koşullandıran maddi şartları betimler. Marx *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* (2011) eserinde üretim tarzını ve üretim tarzının feodal dönemden kapitalist döneme kadarki gelişimini vurgular. Kitabında üretim tarzlarını Asya Tipi Üretim Tarzı, Antik Çağ, Feodal, Modern Burjuva Üretim Tarzları olarak gelişmeci bir yaklaşımla ele alır. Kapitalist döneme gelindiğinde ise basit para dolaşımının niteliği, dolaşımı araçlarının

sayısını belirleyen bütün etkenlerin dolaşımdaki metalar kitlesinin, fiyatlardaki düşüş ve yükselişin, aynı zaman içinde birlikte yer alan alım ve satımlar sayısına, paranın başlangıç noktasına dönüş hızının *metalar âleminin* başkalaşım sürecine bağlı olduğu olgusunda kendini gösterir (Marx, 2011:138-139). Bu metalar âleminin başkalaşım sürecinin kendisi ise, bütünüyle üretim tarzının niteliğine, nüfus sayısına kent ile kırsal arasındaki ilişkiye, ulaştırma, taşıma araçlarının gelişmesine, işbölümü derecesine, krediye, kısacası paranın basit dolaşımının dışında olan ve ancak dolaşımda yansımaları bulan durum ve koşullara tâbidir.

Üretim tarzı toplumsal, siyasal ve entelektüel hayat sürecini koşullandırır. Marx’a göre *“İnsanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir; tam tersine, onların bilincini belirleyen, toplumsal varlıklarıdır. Gelişmelerinin belli bir aşamasında, toplumun maddi üretici güçleri o zamana kadar içinde hareket ettikleri mevcut üretim ilişkilerine ya da, bunların hukuki ifadesinden başka bir şey olmayan, mülkiyet ilişkilerine ters düşerler”* (Marx, 2011:31-32). Görüldüğü gibi Marx üretim tarzını insan ve doğa yaşamına rengini veren, toplumsal bilinci oluşturan temel bir alt yapı kavramı olarak ve özellikle maddi koşullara bağlı değişen bir yapı olarak tasarlar. Üretim tarzının getirdiği üretim ilişkileri ve üretici güçler arasında gelişen ilişkiler daha sonraki Marksist teorisyenlerin inceledikleri ana konular olmuştur. Bu teorisyenlerden biri olan Althusser de üretim koşullarının yeniden üretimine olanak sağlayan ideolojik unsurları vurgular.

Althusser’e göre (2002) üretimin vazgeçilmez ön koşulu üretim koşullarının yeniden üretimidir. Bu yeniden-üretim “basit” ancak önceki üretim koşullarını yeniden-üretmek ya da “genişletilmiş” yani önceki üretim koşullarını genişleterek olabilir. Bir toplumsal yapıda egemen üretim tarzının üretim sürecinin ve belirli üretim ilişkilerinin egemenliği altında ve bu üretim ilişkilerinin içinde var olan belirli üretici güçleri harekete geçirdiği düşünülebilir. Her toplumsal formasyonun var olmak için bir yandan üretirken ve de üretilmek için, aynı anda üretim koşullarını da yeniden-üretmesi gerektiği sonucu çıkar. Üretici güçler ve var olan üretim ilişkileri karşılıklı ve eşzamanlılık içinde toplumsal formasyonu belirler. Althusser üst yapıyı oluşturan devletin ideolojik aygıtlarına vurgu yapar. Emek gücünün yeniden üretiminin maddi

koşullarını hazırlayan bir yapı olarak dinsel, hukuki, siyasal, sendikal ve kültürel ideolojik aygıtları açıklar (Althusser, 2002:62-64). Böylece mevcut ekonomik sistem üretim tarzının kültürel koşullarla iç içe geçmişliği ve üretim ilişkilerinin yeniden mobilize edilmesine olanak sağlayan aile, din, kitle iletişim araçları gibi aygıtların uyumluluğu ile devamlılığını sağlar.

1.1.3. Üretim Güçleri- Araçları

Üretim güçleri bir sosyal yapıda üretimde bulunan toplulukların sahip olduğu insan ve hayvan nüfusu ile buna bağlı yoğun emek, teknoloji, toprak, su gibi doğal güçleri yani üretimde aktif olarak yer alan bütün unsurları ifade eder. Tarımsal toplulukların temel üretim araçlarından olan pulluk, saban gibi araçları ile insan emeğinin kullanımı ve yaygınlığı mevsim ve coğrafyaya göre bir değişim gösterir. Örneğin Wolf sulu tarım yapılan Güney ve Güneydoğu Asya'nın tropik bölgelerindeki pirinç üretimi için yoğun hane emeğine ihtiyaç duyulduğunu ifade eder (Wolf, 2010:53-54). Görüldüğü gibi kırsal topluluklarda hane emeği ve üretim araçları en önemli üretim gücüdür. Hane içindeki her bireyin yaş ve cinsiyet hiyerarşisi ve fiziksel gücüne göre statik iş kolları bulunmaktadır. Bu durum tarihsel süreç içinde çeşitli dönüşümlere uğramış olsa da temelde hane emeğinin yoğunluğu ve değersizleştirilmesi stratejisi büyük bir değişim göstermemiştir. Marx'a göre emek işbirliği ile alet yapımının gelişmesi arasında bir korelasyon vardır. Yani insanlar daha kullanışlı ve gelişmiş aletler yapmaya başlayınca emek işbirliği yapma olasılıkları düşer (Marx, 1992:258). Çünkü insanların güçsüz doğanın güçlü olduğu durumlarda topluluklar hayatta kalmak ve üretebilmek için dayanışmacı olmak zorundadırlar. İşte bu dayanışmacı dönemde emek paranın yerine ikame edilen önemli bir üretim unsuruydu. Daha sonra emeğin kiralanmasıyla birlikte *angarya emek* ve *köy tarım komünleri* tarafından kollektif olarak kullanılan hane emeğinin yanında *ücretli tarım işçiliği* kategorisi ortaya çıktı. Dünya nüfusunun artışı, kentlerin demografik ve fiziksel olarak yayılıp gelişmesi gibi evrensel gelişmeler tarımdaki üretimin değerlendirilmesi sonucunu doğurdu. Böylece zamanla

tarımdaki emek gücü pazar ekonomisinin hâkimiyeti altında ekonomik açıdan değerklenmeye başladı. Özellikle feodal dönemde büyük tarımsal arazilerde ve özel malikânelere doğuştan bağlanmış olan serfler için hane emek gücü yoğun biçimde kullanılmaktaydı. Feodal dönemde kapitalist ilişkilerin ilkel biçimde tarıma nüfuz etmeye başladığı ama temel olarak ticaretin para ve meta değişimi yoluyla üreticilerin yaşamında belirleyici bir konuma sahip olduğu bilinmektedir. Angarya, emeğin kiralanmasından daha çok işgücü sağlıyordu. Ekonomik yaşam içinde, ticaret, yükümlülüklerin yerine getirilmesi adı altında yapılan ödentilere göre daha az yer tutuyordu; ticarete az rastlandığı ve yalnızca yoksullar kendi ürettikleriyle yaşamlarını sürdürme durumuna (basit geçimlik ekonomi) katlanabildikleri için, zenginlik ve malvarlığı iktidarın ayrılmaz bir parçası gibi görünüyordu (Bloch, 2007:137-138).

Üretim araçlarının kol gücüne dayandığı feodal dönemden sanayi devrimi ve teknolojik ilerlemelerle birlikte kapitalist döneme gelindiğinde emeğin istihdam düzeyi değişmeye başladı. 17. ve 18. yüzyıllardaki teknolojik devrimler ve gelişen tarım araçları ile emek ihtiyacında yaşanan değişimlerle erkek işgücüne olan ihtiyaç azalınca tarımda kadın emeği istihdamı artmaya başladı. Engels'e göre tarlalarda harman makinesinin kullanılmaya başlanması ile tarımda kadın ve çocuk emeğine duyulan ihtiyaç arttı. Büyük tarım işletmeciliğinin genişlemesiyle birlikte eski ataerki ilişkiler çözülmeye başladı (Engels, 2008:93). Marx da benzer biçimde emek talebinin kadın istihdamını yaygınlaştıran bir etken olduğunu düşünmektedir. Marx'a göre geçici ya da yerel emek gereksinimi, ücretlerde yükselmeye değil, kadınların ve çocukların zorla tarlalara gönderilmelerine yol açar. Kadınlarla çocukların sömürülmeleri büyük boyutlara ulaşır ulaşmaz, bu durum, erkek tarım emekçilerini fazla nüfus haline getirmenin ve ücretlerini düşürmenin bir aracı haline gelir (Marx, 2008:95). Üretim güçlerinin tarihsel gelişimi boyunca kapitalistler ile üretim araçlarına sahip olmayan proleterler arasındaki ilişkiler dönüştü ve karmaşıklaştı. Modern dönemde zihinsel emek de üretici güçler arasına katıldı. Sınıflı toplumlardan bu yana gelişen bu toplumsal işbölümü ve ayrışmanın bir sonucu olarak üretici güçler iktisadi, kültürel ve bürokratik düzen yoluyla kapitalist sistemle uyumlaştırılmaya çalışıldı.

1.1.4. Üretim İlişkileri

Üretim ilişkileri kapitalist ve feodal dönemde üretim araçlarına (serf ise emek gücü, toprak, hayvan gibi) sahip olan egemen güçlerle üretici fakat üretim araçlarına sahip olmayan güçler arasında gelişen ilişki biçimlerini analiz etmek için Marks tarafından geliştirilen bir kavramdır. Üretim ilişkileri hâkim sınıfların artı-değerin yaratıcısı olan köylü, serf veya proleterlerden ürettiklerinin bir kısmına üretim araçlarına sahip olmanın verdiği hukuki güçle el koymaları sonucu iki sınıf arasında gelişen ilişkilerdir. Üretim ilişkilerinin oluşmasını sağlayan hâkim mülkiyet biçimleri ve mülkiyet biçiminden doğan çelişkiler ve toplumsal sınıflar bu kavramı açıklamada faydalı olacaktır. Wolf üç tür mülkiyet biçiminden söz eder. Bunlar *patrimonyal (feodal)*, *prebendal* ve *merkantil*'dir. Wolf'a göre patrimonyal mülkiyet biçimi Avrupa'ya özgü olan toprağı tasarruf edenlerin mülkiyet hakkının, akrabalık grupları ya da belli bir soyun üyeleri olarak, miras yoluyla edinen beylerin eline verildiğı ve bu denetimin toprağı tasarruf edenlerden bu tasarruflara karşılık vergi alma hakkını ifade ettiği yerde karşımıza çıkmaktadır. Köylü bu düzende aynı rant veya nakdi rant ile hakim beye olan yükümlülüğünü yerine getirir (Wolf, 2000:88-89). Artık ürünlerin beye aktarıldığı bu mekanizmanın Doğu'da farklı biçimde düzenlendiğı yapıda prebendal mülkiyet biçimi vardır. Weber prebendal mülkiyet biçimini despotik devlet yapısı ile bütünleşen, özel mülkiyeti olmadığı artık ürünün vergi memurları ve Osmanlı'da tımar sistemi yoluyla devlete aktarıldığı ve tek mülkiyet sahibinin sultan veya imparator olduğu yapılarda görülür. Üçüncü mülkiyet biçimi ise daha gelişkin ve ticaretin daha yoğun olduğu merkantil mülkiyet biçimidir. Bu mülkiyet biçiminde toprak sahibinin özel mülkü olarak alınıp satılan ve sahibinin kar etmesi için kullanılan bir varlık olarak görülmektedir (Wolf, 2000:93). Wolf bu durumda toprağın artık doğal bir varlık olarak değil de bir *meta* olarak görüldüğünün altını çizer. Merkantil mülkiyette çoğunlukla topraklar satılabilir veya kiraya verilebilir. Mübadele para veya ürün-rant şeklinde gerçekleşebilir. Wolf bu üç mülkiyet biçiminin birlikte de bulunabileceğini ve birbirini dışlamayabileceğini ifade eder. Merkantil dönemin aşılmasıyla birlikte Sanayi Devrimi

sonrası kapitalist üretim biçimi döneminde yine benzer şekilde mülkiyet sahipliğinden ötürü hâkim gruplar ile emeğini ücret karşılığı kiralayan proleterler arasında birtakım üretim ilişkileri ve bağımlılıklar doğmuştur. Burada üretim araçlarına sahip olan fakat üretici gücü olmayan burjuvazi veya kapitalist işletmeciler ile üretim araçlarına sahip olmayan fakat üretici olan proleterler arasında üretim ilişkilerinden kaynaklı ilişkiler gelişmektedir. Bu ilişkiler sosyal aktörleri sınıfsal olarak konumlandırır. Sınıfsallığın yeniden üretimi ise kültür ve aile gibi üst yapı araçlarıyla oluşur. Marksist yaklaşımda sınıf olgusu iki açıdan ele alınıp tanımlanmaya çalışılır. (Hindess, 1975). Bunlardan ilki sınıf olgusunu, ortak konumlara sahip bireylerin oluşturduğu toplumsal kategoriler olarak tanımlar. İkincisi ise sınıfları, kültürel ve siyasi özellikli toplumsal aktörler olarak ele alır. Bu anlayışlardan hareketle sınıf, üretim ilişkileri içinde ortak konumlara sahip bireylerin oluşturduğu, sosyal gerçeklikler olarak tanımlanır. Konuya bu açıdan yaklaşıldığında sosyal sınıfların hem sosyal aktörler, hem de çatışma grupları olarak algılandığı gerçeğiyle karşılaşılır. Sınıf teorisyenleri arasında Weberci ve Marxçı yaklaşım farklılıkları vardır. Marx ekonomik düzeyde yaklaşarak üretim ilişkileri ve araçlarına odaklanırken, Weber pazar ilişkileri ve sosyal yapı üzerinde durmaktadır. Hindess ise daha farklı bir tutumla, Weber'in sınıf görüşlerini Marks'ın düzeltmesi ve devamcısı olarak görmektedir (Hindess, 1975). Anlaşıldığı üzere üretim ilişkileri sınıfsallığı doğurmakta ve sınıfların ideolojik olarak yeniden üretimleri de toplumsal bütünlüğü ve üretici güçlerin kontrolünü sağlamaktadır. Bu nedenle pazar, metanın dağıtımı ve yeniden bölüşümü ile üretici güçler arasında gelişen ilişkilere eşlik eden kültürel ve ideolojik zemini çözümleyerek analiz yapmak gerekir.

1.2.1. Köleci Üretim Biçimi

Kölecilik barbarlık sürecinde göçebe toplulukların savaş ganimeti olarak ele geçirdikleri insanları hizmetlerinde çalıştırmaları ile başlayan ve tarihi oldukça uzun olan bir insanlık serüvenidir. Özellikle Afrika ve Asya'da ilk biçimlerinin gözlemlendiği köleci üretim biçimi ise barbarlık sürecinde ilkel biçimiyle başlayan ve uygarlığa geçiş

sürecinde yaygınlaşan bir olgudur. İlk köleci devletler M.Ö. 4000 ve M.Ö. 2000 yılları arasında görülür (Zubritski-Mitropolski-Kerov, 1979). Klan veya aşiretlerin savaşları sonunda elde ettikleri ganimetlerden biri olarak insanları karşılıksız biçimde çalıştırması ve istediklerinde başka insanlara satabilmeleriyle insanın diğer insanlar üzerindeki tahakkümü ve eşitsizlikten doğan ilişki biçimleri ortaya çıkar (Engels, 2003). Engels köleciliğin bir yansıması olarak aile ilişkilerinde kadının ve çocukların erkeğe tabi kılınması ilk köleci toplum belirtileri olarak örneklemektedir. Özellikle tarım toplumuna geçişle birlikte anaerkil aile hukukunun yıkılışı ve babaerkil aile hukuka geçişle birlikte *familia* (*famulus*: evcil köle, bir adama ait köleler topluluğu) denilen aile birimi dönüşmeye başlar (Engels, 2003:56-59). Engels *familia* sözcüğünün tarım ve yerleşiklik ile beraber ortaya çıkan ve başkanının aile içindeki bireyleri öldürme ve yaşatma hakkına sahip olduğu tarımsal hane halkları için kullanıldığını ifade eder.

İnsanlık tarihinde toplumsal işbölümünün ortaya çıkışı yeni ilişki biçimleri ve uzmanlaşma ile birlikte artı-değerin ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Toplumsal işbölümündeki ilk devrim tarım ve hayvancılıkla uğraşan toplulukların bir alanda yoğunlaşarak uzmanlaşmasıdır. Böylece emek belli bir alanda uzmanlaşınca artı-değer artmaya başlar. İkinci devrim ise küçük zanaatkârlar denilen ilk demir dökümcülerinin, araç-gereç işleyen üretici tipinin tarım ve hayvancılıktan koparak uzmanlaşmasıdır. (Zubritski-Mitropolski-Kerov, 1979:45-65). Uzmanlaşma beraberinde yeri doldurulamayacak üretim bilgisine sahip özel sınıfların doğuşuna ve birikimin ortaya çıkmasına neden oldu. Zanaatkârlığın ortaya çıkışı ile trampa (bir malı başka malla değiştirme) ile görülen iç tüketime yönelik toplumsal hizmetler dışında zanaatkârın özel tüketime yönelik süs eşyası, ev eşyaları gibi araçları da üretmeye başladı görülür. Bu durum zamanla meta değişimine yol açar. Mübadelenin ortaya çıkışı para veya değerli madenlerin dolaşıma girmesine yol açar. Kölelik ise bu sistemde emeğin üretkenliğinin artmasıyla insanın insan üzerindeki mülkiyetinin ortaya çıkışı ile eşzamanlı olarak görülmeye başlanır. Kölelerin zorla çalıştırılması ve ürettiklerinden pay almamaları efendilerini zenginleştirdi ve yeni bir çağın başlamasına, üretici güçlerin zorunluluklarından doğan ilişki biçimlerinin yerleşmesine neden oldu. Sınıflı

toplumların ve haraçlı düzenlerin ortaya çıkışına zemin hazırladı. Bu yeni düzenlerde ise *yazıcılar, yöneticiler, gözcüler, koruyucular, denetçiler, tahsildarlar ve eğitimciler* devletin hiyerarşik ve sınıflı yapısını koruyarak köleci üretim biçiminin ayrılmaz bir parçasını oluşturdular (Zubritski-Mitropolski-Kerov, 1979). Uygarlık sürecine geçişle beraber tarımsal artı-değer ve ekonomik birikimin sonucu olarak sınıflı toplumlar ve üretim ilişkilerindeki sömürü de başladı. Köleci üretim biçiminde hane halkı erkeğin hizmetinde iken hane başkanı olan erkek de ilerleyen feodal süreçte senyör, toprak beyi, lord gibi adlarla anılan daha üst bir birliğe tabi oldu.

1.2.2. Feodal Üretim Biçimi

Ortaçağdan başlayıp Fransız Devrimi öncesi Modern Avrupa'ya kadar uzanan ve dönemin kendine özgü sosyo-ekonomik yapısını betimleyen anlamıyla “feodalizm” ortaçağdan günümüze çok çeşitli sosyal yapıları kendi iç dinamikleri, iktisadi, tarihi ve coğrafi koşulları içinde tanımlamak için kullanılagelmıştır. Ortaçağda köyde yaşayan nüfusla şehirde yaşayan nüfus arasında büyük bir farklılık vardı. Köy-kent arasındaki ayrışma ve karşıtlık bu dönemde yaygınlaşma başladı. Köyün beslenmesini sağlayan ekilebilir toprağın, günümüze göre çok daha geniş olması gerekiyordu. Çünkü o dönemde tarım büyük bir alan tüketicisiydi. Yetersiz biçimde sürülen ve hemen hemen her zaman az gübre atılan tarlalarda başaklar ne bol ne de sık oluyordu. Hiçbir zaman, köy toprağının tümünden hasat toplanamıyordu. Bloch'a göre toprağı işleme yöntemlerinin en mükemmelleştirildiği yerlerde bile, her yıl ekilen toprağın yarısının veya üçte birinin nadasa bırakılması gerekiyordu. Hatta sıklıkla, nadasa bırakma ya da hasat alma kesin olmayan bir sırayla birbirini takip ediyordu (Bloch, 2007:126-127). Taşımacılığın güç olduğu yerlerde, malı ayağına getirtmekten çok daha kolay olduğu için, insan mala gidiyordu.

“...İmparator II. Conrad, hiçbir olağanüstülüğün yaşanmadığı 1033 yılı boyunca, ara vermeksizin önce Burgonya'dan Polonya sınırına geçti, oradan Champagne'a giderek, en sonunda Lusace'a geri döndü. Baron, dolaşıp

duruyordu. Bunu da yalnızca topraklarını denetlemek amacıyla yapmıyordu. *Ürünleri, arabayla ortak bir merkeze taşımak masraflı ve güç olduğu için, yerinde tüketmek zorundaydı.* Tüm tüccarlar, almak ya da satmak sorumluluğunu devredebilecekleri bir temsilcileri olmadığı için, ayrıca karı garantileyecek yeterli ve gerekli müşteri kitlesini hiçbir zaman aynı yerde bir arada bulamayacakları hemen hemen kesin olduğundan, dere tepe gezerek servet peşinde koşan gezgin bir satıcı, ayağı tozlu bir işportacı niteliğindeydiler”(italikler bana ait), (Bloch, 2007:128).

Aslında, tarım tekniğindeki yetersizlikler, toplumsal çalkantılar ve nihayet hava koşullarının olumsuzluğu bile belli bir oranda iç ticareti sürdürmeye katkıda bulunuyordu; çünkü hasat toplanmadığında tüm nüfus bu derecede aşırı bir kesilmeye uğramıyordu ve birçok spekülasyona neden olsa da, daha zengin bölgelerden kıtlığın vurduğu ülkelere doğru buğday akışının başladığını biliyoruz. Dolayısıyla aşırı derecede düzensiz de olsa ticaret vardı. Bu çağın toplumu malını satmaktan veya mal satın almaktan haberdar değilse de takas gibi bir yöntemle mübadele yapılıyordu denebilir. Moore ise farklı biçimde Ortaçağ tarım ekonomisinde de pazara yönelik üretim olduğunu öne sürer. Birçok teorisyenin aksine Moore Ortaçağda pazarın önemli olduğunu, daha sonraki çağlardan farklı olarak, feodal bey ile köylüleri gereksinimlerinin büyük bölümünü yerel kaynaklardan, yerel becerilerle karşılayabilen, büyük ölçüde kendilerine yeterli bir topluluk olarak görüldüğünü de ekler. Feodal Japonya, Avrupa, Çin gibi ülkelerde bu düzenin varlığından söz eder (Moore, 2011:488).

Ayrıca feodal dönemde güvenliğin sağlanabilmesi de önemliydi. Bu dönemde tüm savaşçıların ya yeni ve tam anlamıyla feodal vasallık bağıyla ya da kadim akrabalık ilişkisiyle bağlanmış oldukları kişi, en iyi hizmeti almaktadır: Eşit bağlayıcılığa sahip olduklarından aynı düzeye konulan iki bağın, diğer tüm bağlara göre öncelikleri varmış gibi görünmektedir (Bloch, 2007:227). Bloch’un anlatımını destekler biçimde feodal dönemde varlığını daha yoğun hissettiren *kollektif bilinç* mekanik dayanışmaya bağlı kırsal toplumların temel bir olgusudur. Mekanik dayanışmada her birey *conscience collective*’in tahakkümü altında topluluğun diğer üyeleriyle benzer özellikleri paylaştığı için bir birey olarak kendi “ayrılığı”nın büyük ölçüde bilincinde değildi; özerkliğinin katı sınırları vardı. *Conscience collective*’in ahlaki bütünlüğünün gücü doğrudan doğruya bireyi bir gruba bağlayan bağların gücüyle doğrudan bağlantılıydı: Bu tür bir

toplum basit bir organizma gibi bireyleri ve hatta kendi kendisinin bazı parçalarını güçlük çekmeden bir kenara atabilirdi. Oysa organik dayanışmanın temel niteliği, bireyle *conscience collective* arasındaki bağın başka gruplarla kurmuş olduğu bağlar yoluyla dolayımlanmasıydı (Giddens, 2008:128). Giddens'ın vurguladığı gibi kollektif bilinç mekanik veya cemaatsel toplumlara özgü bir bilinç biçimi idi. Kırsal toplumda birey bütünün içinde homojen bir kültür taşıyıcısı olarak var olmaktadır. Nesilden nesile aktarılan tarım bilgisi, dini pratikler ve evlilik ritüelleri ve gündelik yaşam kültürü ile toplum devamlılığı sağlanıyordu. Bu kadim yapı geç feodal dönemde çeşitli kırılmalara uğradı ve dönüştü.

Geç feodal dönemle birlikte zamanla artı-değerin büyümesi ve kompleks toplumsal yapılara geçiş ticari tarımın yaygınlaşmasıyla başlar. Ticari tarımın yaygınlaşmasıyla ve bu alanı ele geçirdiği ölçüde, tarımda kullanılan sermaye birikimi ilerlemekle birlikte, tarım emekçisine duyulan talep mutlak olarak azalır ve bu geri itme olayı tarım-dışı alanlarda olduğu gibi daha büyük bir çekimle telafi edilemez. Tarımsal nüfusun bir kısmı işte bunun için sürekli olarak kent ya da manifaktür proletaryasına dönüşme noktasında ve bu dönüşüm için uygun koşulları beklemek durumundadır. Bu nispi artı-nüfus kaynağı böylece devamlı akış halindedir. Kentlere doğru olan bu sürekli akış, kırsal bölgenin kendisinde daimi bir saklı artı-nüfus bulunmasını gerekli kılar ve artı-nüfusun büyüklüğü ancak akış kanalları olağanüstü genişlediğinde belli olur. Tarım emekçisinin ücreti, bu nedenle, asgariye indirgenmiş durumdadır ve bir ayağı her zaman sefalet batağına saplanmış durumdadır (Marx ve Engels, 2011:160). Feodal dönemin sonlanışına ve kendi içinde yeni üretim tarzlarının yeşermesine yol açan iktisadi ve teknik dönüşümler sonrasında çeşitli yeni meslek grupları ortaya çıkarken, yoğun aile emeğine dayalı zanaatkârlık yerini daha dayanıklı tüketim metalarına ve manifaktür üretime, yani kitlesel ve homojen bir iktisadi yapıya bıraktı. Her bölgenin tarihsel, coğrafi, iktisadi birikim gibi etkenlerden oluşan özgün koşulları bulunduğu için bu geçiş her yerde farklı şekilde sonuçlandı. Feodal üretim tarzında egemen olan toplumsal formasyonlar ve üretim tarzları bir arada ve birbirlerine eklenilerek var olmaya devam ettiler. Örneğin İngiltere erken dönemde tarım proletaryasına sahip olmuş ve manifaktür

retime geçmişti. 15. ve 16. yy.'da lordun topraklarından sürülen atıl emek gücü olan serfler kent proletaryasına dönüşmeye başladılar. Bu proletarya manifaktür üretimde kullanılmaya başlandı. İngiltere dışında tam olarak benzer rneği olmayan bu durum Fransa'da aynı şekilde gelişmedi. Fransa'da eskiden beri bir miktar toprağa sahip küçük köylüler Fransız Devrimi sonrasında var olan konumlarını korumaya devam ettiler. Bunun nedeni küçük toprak mülkiyetliliğinin Fransa tarımında eski bir geleneğe sahip oluşuydu. Bernstein'in aşağıdaki tablolarda şematize ettiği dönüşüm ülkelerin farklı yolları feodal dönem ve sonrasında gelişen kapitalist üretim biçimine geçişin köylüler, toprak sahipleri ve üretim biçimi bağlamında ele almaktadır.

Tablo1: Bernstein’e Göre Tarımsal Dönüşüm Yolları: İngiliz, Prusya ve ABD Yolu
(Bernstein, 2010:45-46).

	Köylüler	Toprak sahipleri	Üretim biçimi	Dönüşümün özelliği
İngiliz yolu 15-18. Yy	Serflerden kiracılara 14-15yy’da köylülüğün farklılaşması	Feodal toprak sahipliğinden özel mülkiyete (16-18. yy); kapatma hareketi	Kapitalist toprak mülkiyeti, kapitalist çiftçiler (kiracı çiftçiler dahil), tarımsal ücretli işçilerden oluşan “üçlü” yapı	Kapitalist tarıma ilk geçiş; özelliği, toprağın “verimini arttırmaya” çalışan toprak sahiplerinin, üretim için yatırımları teşvik etmek amacıyla kira artışlarını gönüllü olarak sınırlaması—18. yy’ın “tarımsal devrimi”
Prusya yolu 16-19 yy	Fransız devrimi’nin etkisiyle 1807’de serflik kaldırılması	Junkerler (Prusyalı aristokratlar) var.	Toprak sahiplerinin malikânelerinde (Grundherrschaft) eski serfleri, bağımlı ücretli işgücüne dönüştürerek ve 1870’ten sonra ücretli göçmen işçi kullanarak ticari tarıma (Gutherrschaft) geçiş	“Feodal toprak sahibi ekonomisinin içsel değişimi” (Lenin); ya da “tepeden inme kapitalizm”; Güney ve Batı Almanya farkı: Junker sınıfının olmaması, köylüler arası farklılaşma ve “tabandan gelen” kapitalist tarımın doğuşu
Amerikan yolu 19. Yy	Feodalizm yok; 17-18.yy’da kuzey’de	Güney’de plantasyonlar var.	Geç 18. yy’dan itibaren küçük bağımsız çiftçilerin, küçük meta üreticilerine dönüşümü; 1860’lardan sonra, devlet desteğiyle özellikle Missipi’nin batısında ticari aile işletmesi çiftçiliğinin yaygınlaşması; görece işgücü kıtlığı ve yüksek ücretler—1870 sonrası makineleşme var.	Kuzeydoğu’da ve ova yerleşimlerinde “tabandan gelen” küçük meta üretimi; 19. Yüzyılda Kaliforniya’da kapitalist çiftçilik; Güney’de büyük ölçekli tarıma gecikmiş geçiş (1945 sonrası)

Tablo 2: Doğu Asya Yolu

	Köylüler	Toprak sahipleri	Üretim biçimi	Dönüşümün özelliği
Japon yolu	Kiracılık çok önemli	Çoğu topraklarının başında ve verimliliği artırmaya çalışıyor	1945 sonrası toprak reformuna kadar yerel sanayi ve zanaatlarla ilişkili kiracı çiftçilik-topraklarının sahibi olan çiftçiler var.	Köylülerin mülksüzleştirilmesi yerine vergileme yoluyla ilkel birikim; devletin kritik rolü
Güney Kore yolu - Japon Sömürgecilik dönemi 20. yy'ın ilk yarısında yaşanıyor.1950'ler ve 1960'lar toprak reformu var.	Japonya'daki gibi kiracılık çok önemli. Toprak sahibi çiftçiler var.	Japon Sömürgeciler ve yerliler. Toprak sahibi çiftçiler var.	İşgücü yoğun köylü çiftliklerinden ağır rantlar ve vergiler alınıyor. İşgücü yoğun aile çiftlikleri var.	Bu dönemde dönüşüm yok ama pirinç ve şeker üretiminin artırılıp Japonya'ya ihracı için sömürgeci yönetimin sulama gibi bazı yatırımları var. Köylülerin ağır vergilendirilmesine dayanan devlet öncülüğünde, sanayileşme için ilkel birikim.

1.2.3. Haraçlı Düzenler

Haraçlı üretim biçimi insanlığın barbarlık süreci ile başlayan ve uygarlık sürecinde genişlemeye ve yayılmaya başlayan, sınıflı toplumlara özgü ve toplumsal iş bölümü temelinde oluşan bir üretim biçimidir. Kölecî, Feodal ve Asya Tipi üretim biçimi şeklinde değişik coğrafya ve şartlara göre biçimler almaktadır. Haraçlı üretim biçiminde Osmanlı'da tımar-tebaa (köylü), Avrupa'da senyör-vassal-serf arasında artı-değerin aktarılması mekanizmasına dayalı üretim ilişkileri bulunmaktadır. Zanaatkâr ve köylü-serf arasında karşılıklı faydacı ilişkiler bulunmaktadır. Haraçlı üretim biçiminde köy ve kent ayrışmaya başlamış, zanaatkârlar ile köylüler iş bölümü ve uzmanlaşma sayesinde birbirlerinden kopmuşlardır. Zanaatkâr artık köylünün ihtiyacı olan çömlek,

saban, pulluk, tırpan, şarap fıçıları gibi aletleri hane emeği ve köle emeğini kullanarak üreten bir toplumsal sınıf olarak cisimleşirken, köylü veya serf de toprağa bağlı kalmasının önkoşulu olan üretici pozisyonunu ve yıllık ihtiyacına (hayvanların bakımı, beslenmesi, hane ihtiyaçları) yetecek üretimi yapmakla mükellef bırakılmıştır. Bazı derebeylik sisteminde serflerin küçük de olsa bir toprağı bulunurken, bazı bölgelerde serfler topraksız ve hayvansız olarak karın tokluğuna çalışmaktadırlar. Serflik kategorisi haraçlı düzende ve yerleşikliğın yaygınlaşmasının bir sonucu olarak, köleci tarımsal toplulukların bir zorunluluğı olarak ortaya çıkmıştır. Marx (1992) serfliğı geniş biçimde toprak mülkiyetine sahip olan veya olmayan köylülerin kendi arazileri dışında angarya işler olarak nitelenen mir, senyör veya beyin arazilerinde karşılıksız biçimde emek gücünü kullanması olarak tanımlamaktadır. Literatürde serfliğın modern öncesi toplumlara özgü bir kavram olduğunu öne süren bilim insanları olduğu gibi, serfliğın çeşitli görünümünün toplumdandır topluma ve tarihsel olarak dönüşebilen evrensel bir kavram olduğu da iddia edilmektedir.

Bloch ise haraççı düzende serfliğın bireyin bireye bağımlılığıyla kurulu olduğuna vurgu yapar. Bloch'ta serf senyörün adamı iken, kont da kralın adamıdır. Aşağıdaki alıntı bu yönde önemli anekdotlar vermektedir.

“... XI. Yüzyıl sonuna doğru, bir grup Norman manastır rahibinin dilekçelerinde, “adamlarının” yani şövalye ve vasallarının şatolarında çalışmak zorunda bırakılmaları buna bir örnektir. Bu ikilem kimseyi şaşırtmıyordu, çünkü toplumsal sınıflar arasındaki uçuruma rağmen, vurgu artık temel öğelere yapılıyordu: Bireyin bireye bağımlılığı” (Bloch, 2007:257).

Bloch feodal dönemde Avrupa'da *bireyin bireye bağımlılığının* hayati önem taşıdığı ve soykütüksel ilişkilerin toplumsal ve ekonomik yaşamı düzenlediğı bir dünya tanımı yapmaktadır. Haraççı düzende yeşeren sınıflı toplumların özelliğı olarak sömürü ilişkisinin nasıl örgütlendiğini açıklamaktadır. Bu tür bir örgütlenme sayesinde artı-değerin toplanabilmesi ve sömürünün gizlenebilmesi mümkün oluyordu. Bu ilişki biçimleri sayesinde köle ahlakına dayalı bir sadakat kültürünün eşlik ettiğı bir soykütük zinciriyle örölmüş bir toplumsal sistem oluşmuştu.

1.2.3.1. Asya Tipi Üretim Biçimi

Asya Tipi Üretim Tarzında kısmen aile ilişkilerine göre örgütlenmiş, ilkel topluluklar ve bu toplulukların gerçek veya hayali birliğini temsil eden, ana iktisadi kaynakların kullanılışını denetleyen ve egemenliği altında bulunan toplulukların emek ve ürünlerinin bir kısmına aracısız, bir kısmına da memurlar aracılığı ile el koyan bir devlet gücü söz konusudur. İlk defa Marks tarafından kavramsallaştırılan ATÜT tanımlaması Doğulu toplumlardaki kapitalizm öncesi dönemin Batılı feodal dönemden farklılığını vurgulamak amacıyla oluşturulmuştur. Marks'ın ATÜT'ü kavramsallaştırması, kavramın kendi tarihselliği göz önüne alınarak incelenmelidir. Marks'tan sonra Perry Anderson gibi yazarlar Batı'nın, tarih boyunca Asya'yı salt kendi toplumsal yapısını daha iyi anlamak amacıyla araştırdığını gösterdiler. Marks'ın ATÜT formülasyonu Aristoteles'e kadar uzanan Doğu-Batı karşılaştırmasına dayanır. Aristoteles'e göre Asya devletleri Avrupa'dakilere göre aşağı bir konumdadır, aykırı sesin çıkmadığı bu toplumlar despotik idareye katlanmak zorundadır. ATÜT 'ün geçerli olduğu toplumsal yapıların genel beş özelliği vardır. Bunlar:

- 1-Özel Mülkiyetin Yokluğu: Bu tip toplumların en önemli özelliği mülkiyetin müşterek ya da devlete ait olmasıdır. Kavramın geliştirilmesinde Marks, Engels'e yazdığı bir mektupta "Doğu'daki bütün olayların temelini toprakta özel mülkiyetin yokluğunda aramalıdır. Bu, Doğu cennetinin gerçek anahtarıdır" (Divitçioğlu, 1981:17) demektedir. Özel mülkiyetin yokluğunu oluşturan sebep ise, Asya'daki iklim ve karasal şartların yol açtığı, tarımsal işlerin yapılabilmesinin ancak devletin ön ayak olabileceği büyük ölçekli sulama tesisleri ile mümkün olabildiği bir üretim gerektirmesidir (İslamoğlu 1991: 18).
- 2-Doğu Despotizmi: Marks Doğu despotizminin temelini toprağın devlet mülkiyetinde olmasına bağlamıştır. Toprak üzerinde özel mülkiyetin olmayışı, aynı zamanda devlete meydan okuyacak toprak sahibi bir sınıfın var olmayışını da açıklamaktadır. Bu yapı içinde ortak çıkarları olduğu halde bu sınıf çıkarlarını gerçekleştirecek sosyo-ekonomik bağlardan yoksun birbirinden yalıtılmış köy toplulukları despotik devletin otoritesine karşı çıkamıyorlardı (İslamoğlu, 1991:18-19). Devlet-toplum ilişkileri açısından

ATÜT'de küçük komünal yapılar üzerinde yer alan ve bunları kapsayan devlet (despot), son tahlilde bu özgün toplulukların babası rolünde ortaya çıkmaktadır (Poulantzas, 1992:24). Fakat bu baba despot bir babadır. Çünkü artı değerın büyük bir kısmını kendine ayırır ve yönetici sınıfın baskı aracı olmakla kalmayıp, aynı zamanda ekonomik sömürünün baş sorumlusu olan despotik bir devlettir (Anderson, 1974:483).

3-Ara Sınıfların Yokluğu: ATÜT kavramının temellerinden birisi de "ara sınıfların" yokluğudur. Devlet ile kırsal taban arasında boşluk vardır. Devletin otoritesini sınırlayacak ara yapılar yani sınıfların bulunmaması aynı zamanda Asya'nın durgunluğu ve tarihsizliği açıklamalarına da temel teşkil etmektedir.

4-Kendi Kendine Yeterli ve Çevreden Soyutlanmış Köy Birimlerinin Varlığı: ATÜT'e temel niteliğini bağımsız köylü üretimi vermektedir. Kendi kendine yeterli köy birimlerinden oluşan bir kırsal toplumun varlığı ve devletin üzerine almış olduğu kamu işleri toprakta devlet mülkiyetini doğurmakta olup, kendini destekler köy topluluklarından elde edilen artık ürün devlete aktarılmaktadır (Divitçioğlu, 1981: 24–27).

5- Genel Kölelik: Bu modelde toprağın tasarruf hakkına sahip olan birey, kölelik üretim tarzının "köle"sinden farklı olduğu gibi, feodal üretim tarzının "serf'inden de farklıdır. Bu iki üretim tarzında emek, üretim aracının kendisidir. ATÜT'de ise, birey, üretim aracı değildir, emek hürdür.

ATÜT modelinin Osmanlı devletindeki ekonomik ve toplumsal yapıyı açıklamada taraflı ve yetersiz olduğunu vurgulayan İslamoğlu Batı-Doğu karşıtlığına dayanan ve benzerlikleri değil farklılıkları vurgulayan bu tezi ideolojik ve yanlı bulmaktadır (İslamoğlu, 1991). Osmanlı devletinde de sınıfların varlığı ve Batı'da feodal çağda da köy topluluklarının izole ve kapalı gruplar halinde yaşadıklarını öne süren İslamoğlu Marks'ın bu kavramsallaştırmasının eleştirisini yaparak bu kavramın artık geçersizliğini vurgular.

Birincisi çiftçi hane halklarının ya da köylerin kendi başlarına karşılayamadığı önemli üretim koşullarını, dış kurumların sağladığı durumdur. Bunun en iyi örneği, tarihsel olarak Doğu Asya'da (Bray, 1986), Batı Asya'da (Mezopotamya) Kuzey

Afrika’da (Mısır) ve sömürgecilik öncesi Orta Amerika’da (Meksika) devletin temel sulama kanallarını ve bakımını yapmasıdır. Witfogel benzer şekilde Doğu’lu Asyatik toplumların devlet destekli sulama kanalları yoluyla üretim yaptıklarından söz eder. *Agro-despotic state* olarak tanımladığı Osmanlı gibi Doğulu devletlerin bürokratik patronaj ağları ile köylü üzerinde kurduğu otorite sayesinde üretimi ve bağımlılık ilişkisini sürdürmeyi başardığını ileri sürmektedir (Witfogel, 1969:360-364). Diğer önemli nokta, ticari kapitalizmin öncüsü girişimci toprak sahiplerinin mülklerindeki emek rejimini etkin biçimde yönettiği durumdur. Üçüncüsü, temel yiyeceklerin diğer ürünlerin ve hayvanların ilk yetiştirildikleri bölgelerden, bazen büyük ekolojik ve toplumsal sonuçlar da doğuran, başka bölgelere yayılması ve bu koşullara uyarlınmalarıdır (Grigg, 1974:3). Dördüncü örnek su taşımacılığının, kara ulaşımına göre, tarımsal ürünlerin ticaretini kolaylaştırmasıdır. Tarımsal uygarlıkların kökeni, özellikle daha kurak bölgelerde, tipik olarak büyük nehir havzalarının, sulama ve taşımacılıkta kullanılarak hükümdarları, orduları, nehirlerin yakınında kurulan tarımcı olmayan kasaba ve kent nüfuslarını beslemesidir. Eski çağlardan beri deniz yoluyla ulaşım, Akdeniz tarımsal ürün ticaretinde can alıcı önemdeydi. Tarihin önemli bir bölümünde çiftçilik yerel bir faaliyet ve yaşam biçimiydi. Çiftçiliğin yerelliği şunları kapsar: **a)** Hayvan gübresi, nadas ve ürün rotasyon yöntemleriyle toprağın verimliliğinin korunması (Kapalı devre tarımsal ekolojik sistemler) **b)** Tarım takviminin önemli zamanlarında, özellikle iklim koşullarının belirsizliği karşısında, zamanında ekim yapmak ve hasadı kaldırmak için komşuların işgüçlerinin bir araya getirilmesi; **c)** Çiftçilerin yetiştirmedikleri ürünlerin ya da yapmadığı aletlerin yerel zanaatkarlardan temin edilmesi (Bernstein, 2010:82-83). Bugüne gelindiğinde ise literatürde ATÜT’ün oryantalist bir kavramsallaştırma olup Doğu’daki toplumsal dinamikleri görmezden gelen bir dil ürettiği düşünülmektedir. ATÜT kavramının tam olarak Osmanlı’yı açıklayıp açıklamadığı konusunda belirsizlikler bulunmaktadır.

1.2.3.2. Serflik ve Köylülüğün Ortak ve Ayırt Edici Özellikleri

Marksist literatüre göre serflik ortaçağdan sonraki ticari ilerlemelerle dönüşüm geçirmeye başlamıştır. Bununla birlikte feodalizmden kapitalizme geçiş döneminde serfliğin tamamen yok olmaya başladığını düşünen düşünürler bulunmaktadır. Serfliğin ortaçağda ortaya çıktığını ileri süren tarihçiler dışında serf kategorisinin coğrafya, iktisadi şartlar ve tarihsel döneme göre farklı biçimlerde var olduğu düşünülmektedir. Toplumsal devrimler ve geçiş süreçlerinde serflik köylülükle iç içe geçmiş, toprak sahibi olmaya ve kimi bölgelerde küçük üreticiliğe doğru evrilebilmiştir. Dobb'a göre serflik feodal dönemden kapitalizme geçerken Batı Avrupa'nın bazı bölgelerinde güçlenmiştir. Feodalizmin Doğu'daki yansımalarını araştıran ve Ortaçağ Avrupası ile Hindistan'daki feodalizmi karşılaştıran Mukhia'ya göre ise Hindistan'daki feodalizm üretimsel açıdan köylüyü Avrupa'nın birçok bölgesine göre daha özgür bırakmaktadır (Mukhia, 1981:273-276). Görüldüğü gibi feodalizm ve serflik üzerine farklı görüşler bulunmaktadır. Örneğin Dobb Batı Avrupa'da *değişim ekonomisinin* serfliği ve derebeyliği sarstığını ama çelişkili biçimde bir değişim yaşandığını, eski üretim biçiminin kalıntısı olan serfliğin de çeşitli biçimlerde varlığını sürdürdüğünü öne sürmektedir (Dobb ve diğerleri, 1974:35). Feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde serflik niteliksel açıdan değişmeye, özgürleşerek mülkiyet sahibi bir üretici kategorisi olan çifçiliğe veya genel anlamıyla köylülüğe doğru evrilmiştir.

Serf sözcüğünün etimolojik kökenine bakıldığında ise "hizmet etmek" anlamına gelen bir sözcük olarak kullanıldığı bilinmektedir. Bloch Roma'da ve Merovenj Galyasında, serf sözcüğünün kökenini "*servitium*" (hizmet), yani servis, hizmet veren, teslim olan, köle gibi anlamlara dayandırmaktadır. Özgür insana uygun görevler *officia* sözcüğü ile ifade ediliyor ve bağımlı olan kişi *servitium* ile ifade edilirken, patron yani şef *suscipere* sözcüğü ile anlatılıyordu (Bloch, 2007:265). Bloch ve Marx'ın soy bağı ve bireyin akrabalarına bağımlılığına dikkat çekmeleri serfliğin cemaatsel toplumlara özgülüğünü desteklemektedir.

İlk olarak serflik ortaçağda yaygın görülen bir emek biçimi kategorisini ve gündelik yaşam kültürünü içeren bir tanımlamadır. Bu nedenle serflik ile ilişkili kavramlar bu tarihsel emek biçiminin anlaşılmasını kolaylaştırabilir. Bu bağlamda Marx serf kavramını angarya kavramı ile birlikte kullanmaktadır. Emeğin özgür olmadığı Batı Avrupa dâhil olmak üzere evrensel anlamda üretim araçlarına sahip olmayan emek gücünün can güvenliği ve karın tokluğuna toprak ağasının, beyin topraklarında değerlendirilmesidir (Marx ve Engels, 1992:286). *Angarya* kısaca emek gücünün yönlendirildiği işlere verilen genel addır. Bunun yanında Marx serfliğin tarihsel olarak dönüşen bir kategori olduğunu ifade etmektedir. “*Serf ortaçağda haraç veren bir mülk sahibi olmakla birlikte, yalnız evine ait bulunan toprak parçasını değil, ortak toprakların da sahibiydi. Le paysan (peasant) Fredrick II zamanında Silezya’da est serf, yani serftir. Bununla birlikte bu serfler ortak topraklara sahiptiler*” (Marx, 2012:173). Görüldüğü gibi tarihin belli dönemlerinde ve coğrafyalarında serfler toprak sahibiydiler. Beyin topraklarında *emek-rant* olarak beye olan vergilerini ödedikten sonra kendi tarlaları için de çalışabiliyorlardı. Tarihin ileriki dönemlerinde beye verilen bu haraç veya vergi, emek-ranttan *ayni-ranta* ve son olarak da paranın dolaşıma girdiği kapitalist öncesi dönemde *nakdi-rant* biçimine girmişti.

Hobsbawm ise serflerin tam anlamıyla köle olmadıklarını düşünmektedir. Temelde evrensel anlamda köylülüğün ilksel biçimi olarak serfliği inceler. Köle emeği ile yapılan tarım “*serf lordun denetimi altında olmakla beraber, ekonomik bakımdan bağımsız bir üreticidir, köle ise değildir*” (Hobsbawm, alıntıl原因an Berkay, 1983:49). Toprağın bir kısmı herhalde yarısı kadar baronun damain’i reserve olarak kalmaktadır. Bu toprakta onun evi, şato veya kalesi bulunmaktadır. Reserveden geri kalan alan tarım alanı olmaktadır. Toprağın geri kalan kısmını köylüler ellerinde tutmaktadır. Burayı kullanmanın karşılığı olarak domaini işletmekte, kendi tarlalarından elde ettikleri ürünün bir miktarı verilmekte ve belli bir miktar para ödenmektedir (Heaton, 1995:88). Heaton Avrupa’da Osmanlı’da olduğundan daha farklı tarzda özel mülkiyetin ve lordlar eliyle köylüden çekilen artı-değerin varlığından söz eder. Köylülerin tek varoluş biçimi çiftlikler olmadığı gibi Avrupa’da da küçük toprak mülkiyetliliğinden söz etmek

mümkündür. Örneğin toprağı küçük parçalara ayırarak köylülere vermek bir diğerk yol olmaktadır. Bu küçük topraklar üzerinde köylüler, küçük kendi araçları ile toprağı işliyor ve elde ettikleri ürünün üzerinden bir miktarını ürün-rant ya da para-rant olarak toprak sahibine veriyordu. Heaton, toprak sahipleri açısından bu çözümün daha çekici ve daha yaygın olduğunu vurgular.

Köylü ve serf kavramı arasındaki temel farklılıklar Marx ve Engels'e göre üçe ayrılır. Küçük köylü küçük zanaatçı gibi, modern proleterden, çalışma araçlarını henüz elinde bulundurması bakımından ayrılan bir emekçi, yani aşlmış bir üretim biçiminin kalıntısıdır. Kendi atası olan serf, ya da çok ayrıksı bir biçimde özgür ama haraç ve angaryaya bağlanmış köylüden, üç bakımdan ayrılır. İlkın, Fransız Devrimi onu, beyine borçlu bulunduğu feodal yükümlölük ve hizmetlerden kurtarmış ve çoğu durumda, hiç olmazsa Ren'in sol kıyısında, toprağını onun kendi mülkiyetine vermiştir. –İkinci olarak, *özerk ortaklığın* (communaute) korumasını yitirmiştir. Böylece eski ortaklıktaki yararlanma payından yoksun kalmıştır. Ortaklaşa toprak ya eski bey, ya da Roma hukukuna dayanan “aydın” bürokratik bir yasama tarafından el çabukluğuna getirilmiştir. Böylece küçük köylü, ot ve saman satın almaksızın davarını besleme olanağından yoksun kalmış olduğunu görür. Ama iktisadi bakımdan da ortaklaşa topraktan yararlanma haklarının yitirilmesi, feodal yükümlölüklerin ortadan kalkmasını, hem de çoğuyla ödünler. Çift hayvanlarını besleyemeyen köylülerin sayısı durmadan artar. Üçüncü olarak, bugünkü köylü bir de eski üretken çalışmanın yarısını yitirmekle ayırt edilebilir. Eskiden o, ailesi ile birlikte çok büyük bir bölümünü kendi ürettiğı hammaddeleer yardımıyla, gereksindiğı sinai ürünleri kendi ürettiyordu. Ürettiğı bu ürünleri kasabadaki zanaatkârdan aldığı çömlek, saban veya pulluk gibi metalarla değıştirerek varlığını sürdürüyordu. Bu karşılıklılık kırdaki üretimin teknolojik gelişmelerle beraber artmasıyla çeşitli biçimlerde sürmeye devam etti. Tarım dışında bir iş daha yapan ve çoğu zaman ücretlerini trampa ya da karşılıklı hizmetlerle alan, yani zanaatkâr- köylü ilişkisi yoluyla ödenmiş bulunan köy komşuları tarafından sağlanıyordu. Zanaatkârın aile emeğine dayanan üretimi köylünün yine aile emeğıyle elde ettiğı çıktılarla takası sonucunda köylü zanaatkâr ilişkisi şekilleniyordu. Aile ve

hele köy, kendi kendilerine yetiyorlar ve kendileri için gerekli olan şeylerin hemen hepsini üretiyorlardı. Doğal ekonomi olduğu için para kullanılmıyordu. Kapitalist üretim, parasal iktisat ve büyük sanayici aracılığıyla bu duruma son verdi. Vergiler, kötü hasatlar, paylaşımlar, ortakçılık, köylüleri tefecinin kucağına düşürdü.

Köylülük ile serfliğin tarihsel olarak farklı zaman dilimlerinde tarih sahnesine çıktığını, bazen ikisinin aynı anlama gelecek şekilde kullanıldığını düşünebiliriz. Kimi kaynaklara göre ortaçağda serf dendiğinde köylü kategorisi anlaşılıyor ve kapitalizme geçiş döneminde de emeğin özgürleşmesi ile çiftçi kategorisi yaygınlaşmaya başlamış gibi görünmektedir. Bunun dışında köylülüğün Amerika'da geçirdiği dönüşüm ile Prusya arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır (Bernstein, 2010). Örneğin Amerika'da geç 18. yy'dan itibaren küçük bağımsız çiftçilerin, küçük meta üreticilerine dönüşümü gözlenmişken, Prusya'da toprak sahiplerinin malikânelerinde eski serfleri, bağımlı ücretli işgücüne dönüştürerek ve 1870'ten sonra ücretli göçmen işçi kullanarak ticari tarıma geçiş süreci yaşanmıştır.

1.2.3.3. Köylü Ekotipleri

Yerleşik yaşamın yaygınlaşmasıyla birlikte ortaya çıkan üretici tipi olarak köylüler *Paleoteknik* ve *Neoteknik Ekotip* olmak üzere iki şekilde üretim yapmaktadırlar. Paleoteknik yani eski tip ekotip M.Ö. 7000 ile M.Ö. 3000 yılları arasında görülmektedir (Wolf, 2000). Birinci Tarım Devrimi olarak adlandırılan bu dönemde Wolf'a göre tarım basit düzeyde ve hayvan gücü kullanılarak yapılmaktaydı. İnsanlar ya basit biçimde sırtlarına aldıkları ürünlerini pazara getirmekteydiler, ya da en karmaşık araç olan yelkenli gemi kullanarak ürünlerini taşımaktaydılar. Bu dönemde kullanılan enerji organikdir ve doğa elverildiğince yoğun biçimde kullanılır. Wolf paleoteknik ekotipleri beşe ayırır. 1- *Uzun dönem nadas sistemi*: Ekilecek arazilerin yakılmak suretiyle ekime hazır hale getirilmesidir. Arazinin üzerindeki zararlı otların ve bitkilerin yakılarak ortadan kaldırılmasıyla ekilecek buğday veya arpaya yer açılır. Bu sistem Eski ve Yeni

Dünya’da görülmektedir. Bu sistemde yeterli toprağın olması, gerekli emeğin mevcudiyeti, üretim mevsiminin uzunluğu temel unsurlardır. 2- *Sektörel nadas sistemleri*: Bu ekotipte toprak üç veya dört yıl dinlendirilir. Toprak iki veya üç parçaya ayrılır ve dönüşümlü olarak ekilir. Tarım aleti olarak kazma kullanılmaktadır. Batı Afrika’da ve Meksika yaylalarında görülür. 3- *Kısa dönem nadas sistemleri*: Toprak bir yahut iki yıl ekilir ve bir yıl dinlendirilerek ekim yapılır. Çekim hayvanlarınca çekilen saban kullanılır. Avrupa ve Orta Asya’da yaygındır ve tahıl ekimi olduğunda kullanılır. 4- *Sürekli ekim*: Bu yöntemde ekilen ürünler için sürekli su sağlanır. Su depoları ve dağıtım kanalları yoluyla yapıldığı için *hidrolik sistemler* olarak da adlandırılır. Yeni Dünya’nın kurak topraklarında ve rençberlerin orijinal orman örtüsünün yerine insan yapımı bir araziye koyma ve su kanallarını kullanma yoluyla üretim yapılır. Avrasya tahıl çiftliği olarak da adlandırılan bu sistemde (at, öküz) hayvan yetiştirme ve tarım birlikte yürümektedir. Tarım yapabilmek için çok sayıda çekim hayvanına ihtiyaç duyulur. Özellikle tahıl yetiştirmek için kullanılan topraklarda hayvan gübresi kullanılır. Wolf emek kıtlığı çeken geniş topraklarda bu ekotipin yaygın olduğunu ve hayvan gücünün bu yüzden önemli olduğunu belirtir. Bu durumda Avrasya tahıl çiftliği birbirini besleyen tarım ve hayvancılığın eşit önemde olduğu bölgelerde yaygın bir sistemdir. Bu ekotip daha sonra *Akdeniz Ekotipi* ve *Transalp (Kıta) Ekotipi* olmak üzere iki çeşit ekotipin gelişmesine zemin hazırlamıştır. 5- *Gözde alanların sürekli ekimi*: Batı Avrupa’nın ve Atlas okyanusunu sahillerinde görülür. Bu sistemler Sudan ve Meksika yaylası gibi yörelerde görülmektedir. Sürekli sulamanın ve gübrelemenin mümkün olduğu bölgelerde yapılır (Wolf, 2000:42-61). Wolf *emek, toprak* ve *yetiştirme mevsimi* arasındaki ilişkilerle ekotiplerin şekillendiğini düşünmektedir. Örneğin mevsim geçişlerinin sert olduğu ve yazların kısa kış döneminin de uzun olduğu bölgelerde ancak emeğin fazlalılığı ve çekim hayvanının gücü sayesinde kısa mevsimde kışın yetecek kadar üretim yapılabilir. Wolf sabanın böyle iklimlerde faydalı bir araç olduğunu belirtir (Wolf, 2000).

Wolf’un tanımladığı fenni usülle üretim yapılan *Neoteknik Ekotip* ise Avrupa’da başlayan ve 18. yy’da Sanayi Devrimi’nin getirdiği gelişmelerle oluşan İkinci Tarım

Devrimi'nin bir sonucu olarak görülür. Modern teknik ve fenni gübreleme biçimlerinin kullanıldığı ve teknik bilgi birikiminden önemli ölçüde faydalandığı bir ekotiptir. Wolf bu ekotipin önemli başarılarını şöyle sıralar: - Ürün dönüşümü ve gübre kullanımı yardımıyla yıl boyu ekimin sağlanması. - Bitki ve hayvan yetiştirme. Veterinerlik alışmalarının artması. - Dünyanın öteki alanlarından ürün dolaşımının artması ile farklı ürün çeşitlerinin tanınması ve bölgesel ihtisaslaşma. - Atların döndürdüğü harman makinesinin tarıma girişi ile teknik ilerlemelerin tarımdaki etkisinin artışı. Daha sonra buharlı makineler ve diğer makinelerin icadı ile gelen değişimler (Wolf, 2000:65-66). Köylü ekotipleri görüldüğü gibi tarihten bugüne gelirken mevsim, toprak genişliği, üretim araçları ve üretici güçlerin özelliklerine bağlı olarak farklılaşmaktadır. Modern dönemde ise köylülük uluslararası sermaye ile uyumlaşmış bulunan saf bir kategoriye ve görece homojen bir yapıya bürünmüştür.

1.2.4. Kapitalist Üretim Biçimi ve Ayırt Edici Özellikleri

Kapitalist üretimin temel koşulunu doğuran ana unsurlar, ücretli işçiler sınıfının varlığı ve yaygınlığı, her türlü meta üretiminin kapitalist meta üretime geçişini kolaylaştırır. Marx *Kapital*'in ikinci cildinde kapitalist üretimin başlangıçta üretim biçimini etkilemeksizin ürünlerin satışını bir amaç haline getirdiğini ifade eder. Kapitalist üretim öncelikle meta üretimini genelleştirir ve sonra da bütün meta üretimini sadece kapitalist meta üretime dönüştürür (Marx, 1979:46-47). İleri düzeydeki kapitalist üretim ve ücret sisteminin egemenliği para-sermaye başat bir rol oynar. Ücret sistemi nedeniyle bütün üretimler artık birer *metaya* dönüşürler. Geçimlik üretim biçimindeki ihtiyaca yönelik üretimler artık kapitalist ve ticari üretimde mübadele değeri olan bir metadırlar. Marx'a göre bütün bağımlılık sistemleri, serflik de dâhil olmak üzere doğal ekonomiden çok daha belirgin biçimde kapitalist sistemde bu durum görülmez. Kapitalist sistem kendisini doğuran tüm eski üretim biçimlerinden daha yoğun biçimde yaşamın her yanına nüfuz eder. Kapitalizm öncesi üretim biçimlerinden farklı olarak proleterlerin veya ücretli işçilerin kol gücü dışında zihinlerine, düşünme biçimlerine ve

yaşamlarına da müdahale ederek kendisiyle uyumlaştırır. Marx (1992:224) “*Kapitalist aynı zamanda bir emeğe iş bulma bürosunu yönetir, emek pazarı üzerindeki güvensizliğe karşı o bir sigortadır...*” ifadesiyle de kapitalistin işlevini de açıklar.

Kapitalizmin 15 ve 16. Yüzyıllardaki ilk dönemini takip eden süreçte çeşitli krizler ve kırılmalarla yoluna devam ettiği ve çeşitli toplumsal sınıflar üzerindeki etkisiyle kavrayıcı ve tahakküm edici özelliğini değiştirmedeği bilinmektedir. Özellikle tarım emekçilerine olan ihtiyacın Sanayi Devrimi sonrasında İngiltere başta olmak üzere birçok Avrupa ülkesinde azalmaya başlaması ile oluşan yeni emekçi sınıfları kapitalist üretim biçiminin mobilize edici gücünün etkisi altında kalmışlardır. Nitekim 19. yüzyıldaki tekelleşme ve taleplerin genişlemesi etkileriyle boğuşan ve gittikçe birbirine eklemlenen dünya ülkelerinin yaşadığı kriz ve bunalımlar sistemi dönüştürmeye başladı.

Bu bağlamda Hobsbawm 1848 ve sonrası dönemde kapitalist ekonominin büyümesi yarattığı muazzam taleple tarımı dönüştürdüğünü ileri sürer. Bu sayede, ele aldığımız dönemde tarımsal kullanıma açılan toprakların sayısında büyük artışlar meydana geldi. Dünyada birçok ülkede tarımsal araziler ticari tarımın yaygınlaşmasıyla birlikte genişlemeye ve orman arazileri tarım arazisine dönüştürülmeye başlandı (Hobsbawm, 2012:197).

Modern dönemde ise kapitalizmin küresel ölçekte oluşturduğu hane yapıları ve emek gücü üzerindeki etkisini inceleyen Balibar ve Wallerstein (2007) küresel dönüşümleri de dikkate alarak bir teori geliştirmişlerdir. Balibar ve Wallerstein’a göre biriktiriciler yani sermaye sahipleri mekânsal, zamansal ve maliyet karını önemseyen yollarla sermayelerini arttırmaktadırlar. Bu nedenle aşağıdaki yolları takip ederek küresel sermayenin işleyiş mantığını anlamak mümkündür.

1- Biriktiriciler kullanımı zaman içinde değişen bir emek gücüne sahip olmaktan fayda sağlarlar. Zamansal değişim on yıldan on yıla, haftadan haftaya, saatten saate olabilir.

2- Biriktiriciler, kullanımı mekânsal olarak değişebilen bir emek gücüne sahip olmaktan fayda sağlarlar. Mekânsal değişim kıtadan kıtaya, kırdan kente ya da belli bir yerden diğerine olabilir.

3- Biriktiriciler, emek gücünün maliyet düzeyinin mümkün olduğunca düşük olmasından fayda sağlarlar (Wallerstein, 2007:132).

Meta değişimi ve metanın değerlendirilmesi üzerine çeşitli tezleriyle bilinen Marx ise üretim ile değer ilişkisini formüle etmektedir. Marx'a göre meta başka metalarla ilişkileri içinde düşünülmekle değeri saptanamaz. Bir metanın başka bir metayla oransal niceliğine göre değiştirilir. Metaların değişim-değerleri bu nesnelerin toplumsal işlevlerinden başka bir şey olmadığından ve değişim değerlerinin metaların doğal nitelikleriyle ortak hiçbir yanı bulunmadığından, Marx'ta bütün metaların *ortak toplumsal tözü* toplumsal emektir. Bir insanın emeğinin toplum içindeki işbölümüne bağımlı olması gerekir. Öteki işbölümleri olmaksızın bu emek hiç bir şeydir ve öteki işbölümlerini bütünlemek için gereklidir (Marx, 2012:107-108).

Marx'ta işçinin sattığı şeyi doğrudan doğruya emeği değil, onu kullanma hakkını geçici olarak kapitaliste devrettiği *emek-gücüdür*. Kişinin kendi emek-gücünü satacağı *azami süre* iktisadi yasalarca belirlenmiştir. Emek-gücünü sonsuz bir süre için satmış olsaydı, kölelik yeniden gelirdi (Marx, 2012:109). Bütün öteki metalar gibi, emeğin değeri de, onu üretmek için gerekli olan emek miktarı ile belirlenir. Bir kimsenin emek-gücü, ancak onun canlı bedeninde var olur (Marx, 2012:118).

Amin ise Marx'ın ürettiği *eşitsiz değişim* kavramını geliştirerek periferideki ülkeler ile merkezdeki ülkeler arasındaki endüstriyel ve tarımsal çıktı alışverişini eşitsiz ve bağımlı bir düzeye indirir. Samir Amin (1997) dünyada kapitalist ve eşitsiz gelişme ve mücadele ilişkilerini maddeler halinde şöyle sıralamaktadır:

1-Merkez ve periferideki toplumsal kuruluşlardan oluşan kapitalist sistem esas olarak mücadele ilişkileri ve üretimde eşitsiz uzmanlaşma yoluyla, tek bir dünya sistemi halinde bütünleşmiştir.

2-Bu dünya sisteminde, eşitsiz üretkenliklere ve heterojen üretim ilişkilerine sahip üretim tarzları/sektörler hiyerarşik bir biçimde yapılanmıştır.

3-Bu eklemlenme/kopukluk yapısı, başlangıçta siyasal tahakküm, daha sonra eşitsiz değişim mekanizması yoluyla merkezin periferiye dayattığı ve kapitalist toplumsal kuruluşların iç dinamiği ile belirlenen uluslararası uzmanlaşma biçimlerinin yüzyıllarca süren evriminin sonucudur.

4-Değer/ekonomik artık transferi ilkel birikimin bir ürünü olarak çevresel kapitalist toplumsal kuruluşlardan merkezi kapitalist toplumsal kuruluşlara doğru olur. Bu süreç kapitalizmin prehistoryasının bitişiyle sona ermez; onun sürekliliği dünya ölçeğinde birikim sorunun özünü oluşturur (Amin, 1997:28-29).

Araghi ise kapitalizmle beraber gelişen sermaye gıda sistemini tarihsel dönemlere ayırır (2009). **Birinci dönem:** 1492-1832: Sömürge dönemi kapatma hareketleri ve İngiltere'deki orijinal ilkel sermaye birikimi"; bu sürecin bir ucunda Kolomb'un Karayip adalarına gelişi ve öbür ucunda Britanya'da yoksul yasası değişikliği var. Bunun amacı, sanayi burjuvazisinin gücünü, on dört yıl sonra Britanya'nın tarımsal çıkarlarına karşı, Tahıl Yasasını iptal ederek gösterdiği gibi, işçi sınıfını terbiye etmektir. **İkinci Dönem:**1832-1917: "*Sermayenin gıda sistemi*", sanayi kapitalizminin ve yarattığı küresel iş bölümünün doğuşunu ve egemen hale gelmesini gösterir. Bu dönemde sömürgeci liberal küreselleşmenin tarım politikasını anayurtta köylülüğün azaltılması, proleterleşme ve şehirleşme; sömürgelerde ise köylüleşme ve kırsallaşmanın artması ve baskı altında tutulan emeğin aşırı sömürülmesi olarak analiz eder. **Üçüncü Dönem:** 1917-1975: Bir ucunda Bolşevik Devrimi, öbür ucunda Vietnam ulusal bağımsızlık mücadelesinin zaferi olan bu dönemin özelliği "klasik liberalizmden, küresel reformist bir geri çekilmeydi"; buna kalkınmacı devlet de dâhildir. **Dördüncü Dönem:** 1970'ler ve sonrası: Neoliberal küreselleşme, "köylülüğün görece tasfiyesinin ve savaş sonrası dönemin yerini, küresel kapatma dalgasıyla köylülüğün mutlak tasfiyesine ve yersiz yurtsuzlaşmasına bırakmasıdır.

Hobsbawm (2012) da Araghi'nin tezine paralel olarak 1950'lerden sonra dünyada köylülüğün yaşadığı ekonomik çöküşten bahseder. Hobsbawm'a göre bu yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen en dramatik, uzun erimli ve bizi geçmişten koparan toplumsal değişim köylülüğün dönüşümüdür. Neolitik çağdan beri insanlar geçimlerini balıkçılık, hayvancılık yaparak veya topraktan faydalanarak sağlıyorlardı. Köylü ve çiftçi, 20. Yüzyıla kadar, Britanya dışında kalan sanayileşmiş ülkelerde bile yerleşik nüfusun büyük bir bölümünü oluşturmaya devam etmişti. Hobsbawm 1950'lerden sonra kırdaki nüfusun büyük oranda metropollere yönelik emek göçü hareketliliğinden etkilendiğini ve bu durumun tarımdaki köylü nüfusu niteliksel açıdan da değiştirdiğini ifade eder.

1.2.4.1. Sosyal Formasyon ve Eklemlenme

Sosyal formasyon kavramı Balibar, Poulantzas, Althusser, Laclau, Mouffe gibi bir çok teorisyen tarafından ele alınmıştır. Literatürde üretim tarzı ile eş anlamlı olarak da kullanılmıştır. Toplumsal formasyon üretici güçlerin tarihsel, kültürel olarak geçmişten getirdikleri özelliklerin iç içe geçmesiyle oluşan bir kavramdır. Poulantzas'a göre toplumsal formasyon birçok saf üretim biçiminin üst üste geçmesidir (Poulantzas, 1992:124). Althusser de *Marx İçin* adlı kitabında (Althusser, 2002) toplumsal formasyonu açıklarken, toplumun Hegelyan bütüncüllüğünün önüne geçen toplumsal bütünün karmaşıklığını ve üstbelirlenmişliğini vurgular. Laclau ve Mouffe ise toplumsal formasyonun ekonomik belirlenimci kısmına eleştiri getirerek alt yapının son kerte de belirleyici olamadığı durumlardan söz eder (Laclau-Mouffe, 1992:25). Bir topluluğun ekonomik üretiminde birden fazla üretim biçimi bir arada var olabilir. Kapitalizm öncesi bir üretim biçiminden kapitalist üretim biçimine veya feodal üretim biçimine geçildiğinde diğer formasyonlar da birlikte bulunabildiğinden sosyal formasyon kavramı bu iç içe geçmişliği ifade etmek için kullanılır. Üretim tarzı-biçimi ise bir topluluğun temel üretim şeklini ortaya koyar. Üretim tarzı çok bileşenlidir. Teknoloji, üretim güçleri

ve üretim araçları üretim tarzını meydana getirir. Banaji (1977) "sömürü ilişkileri" ve "üretim tarzı"nı birbirinden ayırır. "Sömürü ilişkileri" kavramı ile artı emek elde etme mekanizmaları yani, artığı tasarruf etme biçimleri anlaşılmaktadır. Bu tanımlama, Wolpe'un "sınırlı" anlamda üretim tarzı kavramına tekabül eder. Bu nedenle Banaji'ye göre bir toplumsal formasyonda farklı sömürü biçimlerinin bulunması, o formasyonda birden çok üretim tarzının bir arada var olduğunu göstermez. Banaji, "üretim tarzı" kavramından ise bir üretim döneminin karmaşık ilişkilerini kasteder. Bu ilişkiler, sistemin tümünde geçerli olan devrim yasalarını da içerir. Hindess ve Hirst'ün (1975) de benzer bir yaklaşımla, politik ve ideolojik "varoluş koşullarının" başka bir deyişle yeniden üretim mekanizmalarının içerilmediği "sınırlı" bir "üretim tarzı" kavramının benimsendiğini görüyoruz. üretim tarzını, üretici güçlerle üretim ilişkilerinin yanı sıra, yeniden üretim mekanizmalarını da kapsayacak biçimde kavramsallaştıran ve Wolpe (1980) tarafından üretim tarzının "genişletilmiş" yorumunu benimsediği belirtilen araştırmacılar, örneğin, Balibar'ın üretim tarzı kavramı, tüm üretim tarzlarında var olan değişmez unsurların, (emekçi, üretim araçları ve emekçi-olmayan) yanı sıra, yeniden üretim mekanizmalarını da kapsar. Diğer bir deyişle, salt emek sürecini oluşturan unsurlar ve bunların birleşiminin tanımlanması bir üretim tarzının çözümlenmesi için yeterli değildir; her bir üretim tarzı kendi eklemlenme, dağıtım ve tüketim biçimlerini de belirler. Emek sürecinde şekillenen basit meta üreticisi kimliğine, devlet-sermaye-kültür-aile gibi çok bileşenli bir yeniden üretim süreci eşlik eder. Basit meta üreticisinin varoluş koşullarını belirleyen ekonomik alt yapıyı destekleyen ideolojik ve siyasal aygıtlar üreticinin içinde bulunduğu sınırlı dünyayı oluştururlar.

Kapitalizm öncesi bir sosyal formasyonda örneğin hayvancılıkla geçinen göçebe bir topluluktaki üretici güçler ve ilişkiler ile tarım ve bahçecilikle geçimini sağlayan bir topluluk arasında birçok bakımdan farklılıklar bulunmaktadır. Feodal dönemde tarımsal bir üretimde artı-değer ve tarım araçlarının gelişkinliği, emek-yoğun bir üretim bulunur. Bu dönemde belli bir toprağa sahip bağımsız bir köylü buğdayını doğal pazarı olan kente taşımak için oldukça zorlu bir yol kat eder. Üreticinin kent ile bağıını sağlayan araçların yokluğunda, taşıma masraflarının üreticiye bırakıldığı ve ulaşım sıkıntılarının köylüyü

dezavantajlı bir konuma ittiği bir yapı vardır. Bu nedenle her üretim tarzının getirdiği bir toplumsal yapı, sınıflar ve üretici kategoriler bulunmaktadır. Hâkim siyasal yapı ve dönemin teknolojik alt yapısı da bu üretim tarzına eşlik eder. Üretim tarzları içinde şekillenen üretici güçler ve hâkim sınıflar olan, senyör, mir, bey veya Asya Tipi Üretim Tarzında devletin vergi memurları ve tımarlarla kurulan ilişkiler köylünün veya serfin emeğinin topraktan çekilmesine olanak sağlar. Görüldüğü gibi üretim tarzı tarihsel olarak bir topluluğun coğrafi, fiziksel, iklimsel ve teknolojik koşullarının bir araya gelerek oluşturduğu evrensel bir kavramdır. Üretim tarzlarının birbirine eklemlenmesi sonucu ise geçiş toplumları ve karmaşık toplum yapıları oluşmaktadır. Bu durumu kavramsallaştırmak için *eklemlenme* teorisi geliştirilmiştir.

Artikülasyon yani *eklemlenme* kavramı iki değişik yapının karşılıklı ilişkisi sonucunda yeni bir bütünlük oluşması süreci; etkileşime giren yapılardan daha zayıf olanının güçlü olanın bir parçası haline gelmesidir. Kavram sosyal bilimlerde ise birden fazla üretim tarzının içinde yer aldıkları ve kendilerini yeniden üretmek için birbirleriyle savaşım halinde oldukları karşılıklı etkileşim süreci anlamına gelmektedir. Teorik olarak yapısalcı Marksizm'den beslenen Eklemlenme Kuramı hem Bağımlılık Kuramına, hem de Dünya Sistemi yaklaşımına eleştirel bakmaktadır. Bağımlılık Okulu ve Dünya Sistemi kuramı Üçüncü Dünya ülkelerinin azgelişmişliğinin nedeni olarak kapitalizmi göstermektedir. Her iki yaklaşımda azgelişmişlik ülkelerin sömürülmesinde temel önceliği ticarete, uluslararası pazar ilişkilerine vermektedir (Larrain, 1998:180). Eklemlenme kuramı Üçüncü Dünyayı ya da azgelişmişliği anlamak için üretim biçimi kavramı yerine toplumsal formasyon kavramını kullanır. Althusser etkisinde gelişen bu yaklaşım, toplumsal formasyonları ekonomik, politik ve ideolojik düzeylerdeki pratikler çerçevesinde ele alır. Buna göre *toplumsal formasyon* birden fazla üretim biçiminin birbirlerine eklemlenerek bir arada bulunduğu yapıyı ifade eder. Kapitalist ve kapitalist olmayan toplumlar arası ilişkiler Marksist gelişme yazınının temel konularından birisidir. Wolpe'a (Peet, 1991:67) göre bu ilişki, Marx'ın bu konudaki çalışmalarına dayandırılarak iki farklı şekilde ele alınmaktadır. Birincisindeki temel iddiaya göre kapitalizmin yayılması, kapitalizm öncesi üretim biçimlerini bozmakta ve ortadan

kaldırmaktadır. Burada kapitalizm öncesi üretim biçimlerinin içsel dinamikleri gözardı edilmektedir. İkinci yaklaşımsa kapitalist ve kapitalist olmayan toplumlar arasındaki ilişkinin karmaşık olduğu görüşüne dayanır. Kapitalist olmayan toplumların, kapitalist toplumların egemenliğine karşı direnç gösterebileceğini, dolayısıyla sanıldığı gibi tersine hemen yıkılamayacağını savunur. Üretim tarzlarının eklemlenmesi yaklaşımı toplumsal formasyonlar arasındaki ve içindeki eşitsiz gelişmeyi açıklamaya çalışmıştır. *Eşitsiz gelişme* kapitalizmin yayılması sonucu dünyanın bazı bölgelerinde üretim güçleri gelişirken, bazı bölgelerinde çarpık ya da sınırlı bir büyümeyi ifade eden bir kavramdır (Marshall, 1999). Eklemlenme kuramcılarında Charles Bettelheim (Peet, 1991:68-69) toplumsal formasyonları birçok üretim biçiminden oluşan karmaşık bütünlükler olarak tanımlar. Bu karmaşık bütünlükler içinde ekonomik, politik ve ideolojik olarak kapitalist üretim biçimi hâkim olabilir. Bununla birlikte bireyler, aynı anda köylü ve ücretli işçi olarak hem kapitalist hem de kapitalist olmayan üretim ilişkileri içinde yer alabilirler. Bettelheim'a göre kapitalist üretim ilişkilerinin bütün dünyada hâkim olması, uluslararası bir işbölümünün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu işbölümü gereğince egemen olan toplumsal formasyonlarda gelişmiş bir endüstriyel üretim ve gelişmiş üretim ilişkileri görülürken hâkimiyet altındaki toplumsal formasyonlarda, üretici güçlerin gelişmesini durduran politika ve ideolojiler görülmektedir. Bütün bunlarsa bu farklı toplumsal formasyonlar arasındaki ekonomik eşitsizliklerin yeniden üretilmesine neden olmaktadır. Bettelheim'a göre bir bölge ya da ülkenin başka bölge ve ülkeler tarafından sömürülmesi durumu toplumsal formasyon kavramıyla açıklanabilir. Eklemlenme kuramı toplumsal değişimin doğrusal olacağı yönündeki iddialara karşı çıkmıştır. Bu çerçevede yaptıkları somut analizler sonucunda kapitalizmin yarattığı eşitsiz gelişme eğilimi nedeniyle eski üretim biçimleri ve ilişkilerinin hemen yıkılmayabileceğini belirli bir dönem için güçlenebileceğini ve korunabileceğini göstermişlerdir.

1.3.1. Osmanlı Toplumsal Düzeni

Osmanlı devletindeki mülkiyet ve vergilendirme sistemi kendi özgün tarihsel koşulları içinde oluşmuş bir yapı arz ediyordu. Marx Avrupa'da feodal dönem olarak adlandırılan dönemi Osmanlı ve Çin gibi Asyatik ülkeler için Asya Tipi Üretim Tarzı ile kavramsallaştırmıştır. Osmanlı devletinde askeri bürokrasi ve Weber'e göre prebendal mülkiyet biçimi görülmekteydi. Doğu toplumlarında özel mülkiyetin yaygın olmayışı ve veraset sisteminin Avrupa'dan farklı biçimde kuşaklar arası toprak mülkiyetinin aktarımını sağlamaması nedeniyle kendine özgün bir yapı arz eder. Nitekim Osmanlı devleti tarihsel olarak küçük köylülüğün yaygın bir yaşam biçimi olarak varlığını sürdürdüğü bir yapı arz etmiştir. Toprak mülkiyetliliğinin büyük bir öneme sahip olmadığı, toprakların vakıf arazisi ve imparatorluğa ait arazilerden oluştuğu düşünülürse Osmanlı'da tarımın devletçi ve merkezi bir yapılanma ile sürdürüldüğü görülmektedir. Özel mülkiyetin önemli olmayışı da çiftlik tarzı yapıların ortaya çıkmamasını açıklamaktadır. Özel mülkiyetin önemsizliğinin birçok nedeni bulunmaktadır. Keyder'e göre (Keyder, 2009) Anadolu'daki topraklar yorgun, düşük verimli ve nüfusa oranla fazladır. Emek kıtlığı ve toprak fazlalığı nedeni ile yeterince üretim yapılamamaktadır. Geçimlik üretimin ve küçük toprak mülkiyetinin yaygınlığının nedeni emek kıtlığı oluyor bu durumda. Bu nedenle Osmanlı devletinde tarımın tarihsel gelişimini incelerken coğrafi ve fiziksel şartların önemi ortaya çıkmaktadır. Osmanlı devletinin tarihsel, coğrafi ve iktisadi özgünlüğü vergilendirme ve artı-değeri topraktan çekiş düzenini de belirlemiştir. Tımar sistemi olarak adlandırılan bu düzende reayadan çekilen artı-değer memurlar yoluyla hazineye aktarılmaktadır. Osmanlı devletinde elit ile köylüler arasında bir patronaj ilişkisi bulunmaktadır. Bu ilişkiler sayesinde devlet tarımdaki artı-değeri köylüden çekmektedir. Osmanlı devletinde artı-ürün aktarım mekanizmasının saptanması ile tarımsal ürünlerin nasıl değerlendirildiği anlaşılabilir. Artı-ürünü aktarmada toplayanlar açısından çeşitli tabakalar ortaya çıkmıştır. Bunlar

Tımar, Zeamet, Has Sancak Beyleri, Beylerbeyi, Sultan¹ olarak aşağıdan yukarı doğru şematize edilebilir. Köylülerin toprak sahiplerine artı-ürün aktarımı üç şekilde olabilir. “emek rant, ürün rant, para rant” (Hilton, 1984:119-120). Reaya ürünün bir kısmını da artı-ürün olarak aktarmaktadır. “Öşür” adı verilen, sözlük anlamı 1/8, 1/5, 1/10 arasında bir oran demektir (Ercan, 2008:86-87).

Bütün bu tartışmalardan hareketle Doğu toplumcularının analizlerinde ortak belli temalar öne çıkar. Turner bunları şöyle sıralamaktadır:

- Devasa bir devlet, Toprak mülkiyetinin olmaması, Mülkiyetin olmamasına bağlı olarak sınırların yokluğu, Otarşik bir yapılanma, Zanaat ve tarımı birleştiren bir iş bölümü, Devletin artı-ürünü, değişik mekanizmalarla (devlet memurları, mültezimler) toplanabilir vergiler biçiminde el koyması (Turner, 1984:58). Artı-ürünün tüketiminin ideolojik ve siyasal olarak belirlenmesi ve devlet memurlarının lüks yaşamı (Turner, 1984:58). Behice Boran’a göre ise “ *toprak mülkiyeti, toprak rantı, emek biçimidir*” (Oyan, 1987:23). Boran Osmanlı İmparatorluğu’nun temelinde toprağa bağımlı köylüler ile topraktan sağılan rantın Avrupa toplumları ile aynı olduğunu belirtir (Oyan, 1987:23). Berktaş ise Osmanlı’daki feodalizmi genel anlamı ile ele almazken, küçük köylülüğün beslediği bir feodaliteden söz eder. Feodalizm; temelinde küçük köylülüğün yattığı, tepesinde ise, bir rant toplayıcı aristokrasinin oturduğu bağımlı bir küçük üretim denizidir (Berktaş, 1983:348, alıntıl原因, Ercan,2008:55-60).

Berktaş ve Turner’da öne çıkan rant toplayıcıların bürokrasiyi temsil eden memurlar olması ve bireysel rantın ve birikimin devlet eliyle engellenmiş olmasıdır. Bu patronaj ilişkisini Doğu Anadolu’daki tarımsal birikimlerin Kürt beyleri eliyle Osmanlı devletine aktarımında da görebilmek mümkündür. Wilhelm Köhler’in “*Bitlis ve Halkı*” adlı çalışmasında Padişah Sultan Selim Çaldıran savaşında yenilgiye uğramasından sonra Bitlisli Kürt molla İdris’e Kürt beylerini kendi tarafına çekmesi için gönderir.

¹Mübeccel B. Kiray, 1981-1982 Ders Notları, alıntıl原因, Fuat Ercan, 2008:86.

Molla İdris 25 Kürt beyini Osmanlı tarafına çeker. Bu beyler 1515 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na bağlılıklarını ilan ederler. Kürtler 1515 yılını izleyen yıllarda Osmanlılarla beraber savaşırlar. Bu suretle beş bölge Kürt beylerine ve onların soyundan gelenlere bırakıldı. Osmanlı eyalet valileri, Kürt beylerinin üstünde gösterilmelerine karşılık beylerin güçlü iktidarı nedeniyle onların iç işlerine hiç karışmamışlar ya da çok ender olarak veya belli bazı hallerde onlara müdahale etmişlerdir (Köhler, 1989:41). Örneğin “IV. Murat 1635 yılında Muş ovasında yaşayan insanların kişi başına verdikleri vergiyi tamamen Bitlis hanına bırakmıştı.” Bitlis hanının elinde bulundurduğu arazi sınırlar doğuda Van Gölü'ne güneyde Şirvan, Hizan, Zerugi'ye, Batı'da Hazu, Terdsil, kuzeyde Cabakcur, Ahlat'a taşıyordu. Hanlığa bağlı 13 orta zeamet, 214 tımar vardı. Bitlis hanının müftü, kale komutanları, yol vergisi toplayan memurlarını atama hakkı vardı. Evliya Çelebi seyahatnamesine göre Bitlis hanı emrindeki 70 aşiretten 70000 asker toplayabilirdi. Köhler'e göre aşiret beyleri reayanın artı-emeğini mülk edindiği gibi, iç yönetim bakımından tam özerkliğe sahiptir. Buna karşılık merkezi siyasal iktidara yükümlülüğü, sadece savaş sırasında belirli sayıda asker çıkarabilme yönündedir. Devlet bu şekilde artı-emeği çekmektedir (Beşikçi:1969:87). Görüldüğü gibi Osmanlı devletinde artı-değer; *emek-rant*, *ürün- rant*, son olarak da *para-rant* olarak köylüden çekilmektedir.

Devlet artı-değeri köylüden güvenli bir biçimde çekebilmek için çeşitli denetim mekanizmaları oluşturmak zorundaydı. Barkan Osmanlı'da köylüyü denetleme biçimlerini incelemiş ve reaya ile devlet arasındaki ekonomik ve organik bağa dikkati çekmiştir. Osmanlı toplumunun temel varoluşunu sağlayan en önemli kaynaklardan biri reaya idi. Reayanın toprağa bağımlılığı sayesinde düzenli bir gelir elde ediliyordu. Köylüler hiç toprağı değerlendirmedikleri seneler için devlete vergi ödüyorlardı. Örneğin dört müd ekme zorunluluğu olan reaya bir müd ekerse 25 akçe alınırdı (Barkan, 1980:752). Barkan köylüyü üretmeye iten bu kanunlar sayesinde devletin artı-değeri garantilediğini tarihi verilerle ortaya koymaktadır. İlerideki alıntıda bu durumu açıkça görmek mümkündür. “ ...*Ve bir reaya eğer ki yerinden kalkıp ahar yere varup temekkün eylemiş olsa eğer kendin ve eğer babasının çiftin bozmuş ise, tahrirde üzerinde çift*

zamin kaydolmuş ise sipahisine ispençeden gayrı 300 akçe çift bozan resmi vire...” Köylüyü üretime ve toprağa bağlayan başka bir yasak da reayanın asker olamamasıdır. Toprağa bağımlılığı ortadan kaldırmamak için askerlik hizmetinin belli bir sınıfa ve ailesel bağlarla güvenceye alınması toprağın boş kalmamasını sağlamak içindir. Osmanlı paşası olan Lütfi Paşa “*ata ve dededen sipahi olmayanlar sipahi yapıldığı zaman, riayetlikten kaçıp sipahi olmak lazım gelir. Raiyet kalmayınca irat padişahı killet bulur*” derken askeri sınıf ile reaya arasındaki ayrışmaya vurgu yapmaktadır (Aktaran, Şanda, 1934:28, alıntılan, Fuat Ercan, 2008:94). Osmanlı toplumsal düzeninde askeri sınıf ile reaya arasındaki ayrışma ve devlet bürokrasisinin gelişimi ana unsurlar olarak görülmektedir. Toprak ve emek arasındaki zorunlu ilişki ve kanunlarla köylünün toprağa bağlanması dönemin koşulları içinde tarımsal artı-değerin önemini ve özel mülkiyetin olmadığı toplumsal yapılarda da üretim ilişkileri temelinde sınıfsal bir ayrışma ve birikim olabileceğini göstermektedir. Osmanlı’yı diğer Batılı formlardan ayıran ise birikimin üleştirilme biçimi ve yayılmacı bir devlet olduğundan savaş harcamalarına aktarılmasıdır.

1.3.2. Geç Osmanlı Dönemi

Osmanlı’nın son iki yüzyılını kapsayan bu dönemde Osmanlı devleti ile Avrupa arasında gelişen ekonomik ilişkilere ve bu ilişkilerin kır üzerindeki etkilerine bakılmıştır. Osmanlı devletinin mülkiyet sistemindeki değişimler, Arazi kanunları, Ziraat Bankası’nın açılması, ayanların ortaya çıkışı, vergi sisteminin köylülük üzerindeki etkileri gibi ana parametreler ekseninde Osmanlı’nın geç dönemi tartışılacaktır.

Bilindiği gibi Osmanlı devletinde gücü elinde bulunduran askeri bürokratik bir devlet sistemi vardır. Köylüler ile askeri bürokrasi arasında vergi aktarım mekanizması yoluyla artı-değer hükümdarın hazinesine ulaştırılmaktadır. Özellikle Osmanlı’nın son dönemlerinde ortaya çıkan ayanların bu aktarım esnasında kendi lehlerine bir zenginleşme içine girdikleri ve zaman zaman isyanlar çıkararak merkeziyetçi otoriteyi

sarsmışlardır. Rodrik'e göre elitler (vergi tahsildarı memurlar) ile köylüler arasında dikey şekilde genişleyen patronaj ilişkileri vardır, elit sadece emirleri verir (Rodrik, 1982). Elitin iş yaptırma gücü azalırsa köylüler farklı patronaj biçimleri arar. Rodrik bu patronaj ilişkisinin ayanlarla geliştirildiğini düşünmektedir. Jacoby'e göre ise Osmanlı'da tarım-devlet-yerel elit ilişkisi kendine özgüdür. Osmanlı'nın emperyal ekonomisi içinde zamanla devletin askeri işlevi değişmeye başlar. İdeolojik askeri yapı ulema/seyyfiye birliğine periferik bir feodal güç olarak ihtiyaç duyulmamaya başlanır. Osmanlı'nın son dönemlerinde özellikle Batı Anadolu'daki gelişmeye başlayan kapitalist sınıf politik otorite ve ekonomik güç ile ilişkiye geçmeye başlar. Tımar sisteminin sonu ile birlikte Osmanlı askeri sistemi içindeki girdiler zamanla atıl hale gelmiştir (Jacoby, 2008b:287). 18. Yüzyılda Ayanların ortaya çıkışı ile birlikte reaya ayanlar aracılığı ile devlete ve uluslararası pazara bağımlı hale gelmeye başlamıştır.

Osmanlı devletinin ekonomik yapısının merkezden periferiye doğru bölünmesi Ayanların ekonomik güçleri ve politik güçlerinin de böylece artması ile ortaya çıkmıştır. Jacoby'e göre 18. Yüzyılla birlikte periferideki reaya ayanlara bağımlılık aracılığı ile uluslararası pazara bağımlı olmaya başlamıştır. Ayanlar Osmanlı'nın ekonomik birikiminin ve artık savaş ekonomisinin yerini ticari ekonominin alması ile ortaya çıkan sınıfsal bir karakteri olan, zenginleşmiş ve kendi kültürel alışkanlıklarını üretmeye başlamış olan bir toplumsal gruptu. Marksist bağlamda ayanlar tarımdaki artı değere el koyan sınıftır. Osmanlı'nın yıkılışına kadar Osmanlı'daki modern öncesi toplumsal formasyonlar yeniden ortaya çıkmaktadır. Osmanlı'daki kosmopolit yapı Osmanlı'nın yönetim biçiminin karakteristiği olmaktadır. (Jacoby, 2008b:287). Ayanlar 18. yy'da Osmanlı'nın tarımsal nüfusunu kontrol eden bir yapıya ve güce, yeni elite sahip olur (Rodrik, 1982:421). Bu sınıfın ilerideki dönüşümü ve ortadan kaybolması ile ortaya çıkan yeni güçler artı-değeri çekmenin farklı yollarını ararlar. Toprak ağalı köy yapısı böyle bir geçiş dönemi kategorisi olarak görülebilir. Rodrik bu geçiş döneminde Osmanlı'nın parçalanması ve Türkiye'nin kuruluşu ile toprak mülkiyet yapısında büyük dönüşümler yaşandığını vurgular. Bu dönüşümleri sağlayan nüfus mübadelesi yani Hristiyan nüfus ile Balkanlardan gelen Türk muhacirlerin yer değiştirmesi ile eski

toprak mülkiyet yapısı değişmiştir. Ermeni ve Rumlardan kalan topraklar Balkanlardan ve diğer coğrafyalardan gelen Türkler için bölünmüş ve küçük toprak mülkiyeti görülmeye başlanmıştır (Rodrik,1982:425). Rodrik, Jacoby ve Keyder'in tezlerinden hareketle Türkiye'deki toprak ağalığının var olduğu köyler dışında muhacirlerin oluşturduğu korporatist tarzda düzenlenmiş köy biçimleri de bulunduğunu ifade etmek mümkündür.

Ayanların ortaya çıktığı 18. yy öncesi Osmanlı'da büyük toprak mülkiyetliliği ve malikâne sisteminin sekteye uğrayarak bazen ortaya çıkan bir olgu olduğu bilinmektedir. Bu konuda araştırmalar yapan McGowan vergi kayıtlarından yola çıkarak yaptığı kapsamlı araştırmada çiftliklerin sayısının ve fiziki boyutlarının on ikinci yüzyıla kadar sabit kaldığını, sonraki süreçte artmasını ise Marksist teorisyenlerden farklı olarak ekonomik değil hukuki ve politik nedenleri olduğunu ifade eder (Karpat, 2008:58). Aynı şekilde Karpat da toprağın özel mülkiyetinin on dokuzuncu yüzyıla birlikte artmaya başladığını, bunun hukuki ve politik nedenlerle gerçekleştiğini iddia etmektedir. Karpat'a göre devlet toprağı gelir kaynağı olarak kullanmış ve sipahiler eliyle köylüden her yıl düzenli olarak vergi toplamıştır. Zamanla sipahilerin yerini yerleşik olmayan *timarlar* almıştır. *Timar*, formel olarak gelirin bir kısmını alan merkezi bürokrasiden birine verilmiştir. Ancak *timar* eski *sipahiler* gibi toprağında durmaz, vergi toplama zamanlarında köylüleri ziyaret eden bir bürokratik memurdur (Karpat, 2008:59-60). Karpat çiftliklerin ortaya çıkışını ekonomik değil hukuki ve politik nedenlere dayandırmakta ve on dokuzuncu yüzyıla birlikte Batı ile girilen yoğun ilişki nedeniyle ordu ve vergi sisteminde değişikliklere gidildiğini ifade etmektedir. *Muasırlaşmak*, *asrileşmek* ve *garplılaşmak* için köylülerin ve emekçi grupların üzerine büyük ekonomik yükümlülükler yıkılmıştır. Bu dönemdeki uluslararası iktisadi birliğe eklenme ve sermayenin yeni pazarlarından biri olarak Osmanlı devletinde Batılılaşma ve uyumlaşma süreci yaşanmıştır. Örneğin birçok kültürel reformlar ve Fransa, Almanya gibi ülkelere gönderilen öğrenciler bu çabanın sonuçlarıdır. Avrupa ile girilen iktisadi eklenme ilişkilerinin yerleşebilmesi için toplumun da bu yeni dünya görüşüne göre kurgulanması gerektiğinden birçok reformlarla Batılılaşma ve uyumlaşma hareketi görülmüştür.

Karpat'ın da vurguladığı üzere Osmanlı'nın son yüzyılından başlayarak ve Abdülhamit döneminde ivme kazanarak başlayan zirai ve sinai gelişmeler toplumsal yapıyı dönüştürmüştür. Bir bakıma *Zirai Rönesans* olarak adlandırılan yenilik ile 1858'de kabul edilen yeni toprak kanunu ve yönetimi geliştirmeye yönelik diğer bazı uygulamalar gibi çeşitli hukuki tedbirlerle desteklendi. Bu şekilde 1843'te etkin olmayan Ziraat birimi Ziraat Meclisi'ne dönüştürüldü. Köylülere küçük miktarda krediler verilerek tarımda gelir artışı sağlanmaya çalışıldı. Bu politikaların devamı olarak da, Mithat Paşa'nın kapsamlı Ziraat Bankasının kurmasıyla doruğuna ulaştı (Karpat, 2008:136). Aynı yıllarda Arazi Kanunnamesinde de değişiklikler yapılarak bu reformlar tamamlanmaya çalışılır. Nitekim Avcıoğlu, (1968) 1859 tarihli Arazi Kanunnamesi ile köylünün proleterleşmesinin önlenmesi arasında bir ilişki kurar. Yabancılar göre Türk tarımının geriliği, toprakla özel mülkiyet sisteminin kayıtsız şartsız uygulanmayışından ileri geliyordu. Yürürlükteki kayıtlar kaldırıldığı takdirde, arazi değeri yükselecek, tarıma ilgi artacak ve üretim çoğalacaktır. 1856'da yürürlüğe giren Arazi Kanunnamesi bu durumu değiştirmeye yöneliktir. Kanun, daha önceden özel mülkiyete konu teşkil eden ve büyük miktarlara erişen çiftlikleri uygulama alanı dışında bırakarak, miri araziye düzenlemektedir. Kanun, bireysel tasarruf hakkını getirerek özel mülkiyeti destekleyerek küçük üreticiyi proleterleşerek topraktan kopmaktan men etmektedir. Ayrıca köyün arazilerinin tek elde toplanmasını engelleyici kanunlar getirilerek büyük toprak mülkiyetliliğinin de önüne geçilmiştir. Bu gelişmeler Osmanlı devletinin son dönemlerine dek küçük köylülüğün kategorik olarak korunmak istendiğinin açık bir kanıtı olarak görülmelidir. Ne var ki zamanla köylüler liberal ekonominin etkisiyle ve uluslararasılaşmasıyla birlikte proleterleşmeye başlamışlardır (Avcıoğlu, 1968:166-167). Özellikle İnalçık'ın da ifade ettiği gibi Osmanlı devleti merkezileşince babadan oğula miras olarak toprak bırakma geleneği ortadan kaldırılmıştır. On beşinci yüzyılın ilk yarısında Arnavutluk henüz Osmanlı egemenliğini sıkıca kök salmadığı bir uç bölgesiyken, alelade *timar*'ların çoğu babadan oğula geçebiliyordu. Böylece erken dönemlerde timarların intikali konusunda irsiyet ilkesi ağır basar gibiyken, yönetimin giderek merkezileşmesiyle birlikte irsiyetin kaldırılması ilkesi hâkim olmuştur. Osmanlı

dönemindeki tüm hukuki düzenlemelere rağmen sermayenin uluslararasılaşması ve hammadde ihtiyacı nedeniyle proleterleşmenin ve topraktan kopmanın önlemediği ilerleyen yıllardaki gelişmelerle birlikte görülmektedir.

Bütün bu tarihsel verilere rağmen devletin toprağın tek hâkimi olduğu otoriter bir geleneğe sahip Osmanlı'nın bir patrimonyal feodaliteye sahip olmadığı görüşünü destekleyenler de olmuştur. Bu minvalde Avrupalı bilim insanları da Osmanlı'da Avrupa'daki tarzda bir patrimonyal feodalitenin var olmadığı kanısına vardılar (İnalcık, 2000:158). Çünkü malikâne sistemi ve plantasyon tarzı tarımsal üretim yaygın bir üretim şekli olamamıştır. İnalcık da bu nedenle çift-hane (köylü aile çiftliği) sisteminin bazı bölgelerde benzer şekilde ortaya çıktığını ileri sürer. Roma, Bizans ve Osmanlı egemenliğindeki alanlarda görülen tarım, ekonomi ve maliye politikalarının çarpıcı özellikler taşıması tesadüf değildir. İnalcık'a göre Osmanlı'da angarya vergi yoluyla artı-değerin köylüden tanzim edilişi biçimine bürünmüştür. Osmanlı Devleti yerel feodal emek hizmetleri, angaryalar imparatorluk bünyesinde kullanım alanı bulamamış; dolayısıyla hazineye önemli bir gelir kaynağı yaratmak için bunları nakdi ve maktu bir vergiye dönüştürmek yoluna gitmiştir. İnalcık'a göre Osmanlı'nın emek hizmetlerini nakdi ödemelere dönüştürmeleri devrimci bir nitelik taşıyordu ve köylünün yararına olduğu açıktı (İnalcık, 2000:196). İnalcık artık modern dönemle birlikte kapitalistleşmeden etkilenen kır ekonomisinin köylünün yararına biçimde değişmeye başlamasından söz etmektedir.

Donald Quartet ise (2004) Osmanlı'nın 1800'lü yıllarda yaşadığı toprak kayıpları tarımsal üretimini olumsuz yönde etkilediğini saptamıştır. Quartet'e göre arazi kayıpları madeni, zirai ve sinai kaynaklarla beraber nüfus kayıpları nedeniyle Osmanlı devleti ekonomik açıdan zorlu bir döneme girmişti. Asırlar boyunca Kayseri'den ayakkabı derisi Romanya'ya ihraç edilmiş, Bulgaristan'dan Kayseri'ye yün kumaş gönderilmiş, Tokat pamukluları Abhazya ve Kırım'a sevk edilmişti. Şimdi bu bağlar zayıflamış ve hatta kopmuştu. Osmanlı pazarları küçüldükçe bölgelerin refahı da azalmıştı (Quartet, 2004:893). Quartet cumhuriyet öncesi yakın dönemde Osmanlı

devletinin savaşlar ve göçlerle azalan dış pazarının ekonomiye olan olumsuz etkisini incelemiştir. Bu kaybın ikamesi için de arazi ve nüfus kaybının muhacir iskânları ile tamirine çalışılmıştır.

Sencer ise Osmanlı toplumunun çağdaşı, batı toplumları gibi kapitalizme evrimleşmemesine dayandırmaktadır. Evrimleşmemenin temel nedenini Asya Tipi Üretim Tarzı'na dayandırmaktadır. Sencer Osmanlı İmparatorluğu'nun devasallığını vurgularken ve toprağın eski sahibinin de toprağın başında bir çeşit devlete bağlı bir memur haline sokulduğunu belirtir (Sencer, 1982:250). Bu memur kesimi, devletin çıplak mülkiyetine sahip olduğu toprakları görev karşılığı işlettiğini, toprak üzerinde mülkiyet hakkı bir yana, tasarruf hakkının bile olmadığını açıklar (Sencer, 1982:265). Sencer'e göre güçlü devletin denetimi altında değişimin olmayacağından Osmanlı İmparatorluğu durağan bir içyapıya sahiptir.

Keyder bir bakıma Sencer'in tezine yakın biçimde klasik dönemi ve daha sonrasını farklı kuramlar ışığında ele alır. Keyder 'e göre devlet, sistemin hâkim ögesidir. Hüküm sürdüğü toprakların en uç noktalarına kadar bürokrasi şebekesi vasıtasıyla ulaşır, vergi toplar. Bu hakimiyetin sonucu olarak kırsal kesimde üretimi kontrol ederek, hakimiyetini kurar (Keyder, 2009:13). Bu sistemde devlet, köylülerin vergi gelirleriyle ayakta kaldığı için, yerel çapta köylüler üzerinde egemenlik çabalarını hemen karşısına alır.

Keyder'e göre (2010) Doğu ve Güneydoğu'da aşiretler tarım teknolojilerinin gelişmesiyle bir evrim geçirdiler. Osmanlı devleti doğu ve güneydoğudaki göçebe aşiretler ile bir arada yaşama politikası izlemişti. Göçebe halkın başlıca geçim kaynağı hayvancılıktı. 19. ve 20. Yüzyıllardaki (1960'lara kadar uzanan) yerleştirmeler aşiretleri ağırlıklı tarımcı hale haline getirmekle kalmadı; aynı zamanda teknolojik gelişmenin etkisiyle karşılaşacakları toplumsal dönüşüme de zemin hazırladı. Aşiret içindeki ailelere kendi işleyecekleri bir toprak verildiğinde ortaklık hükümleri geçerliydi ve aşiret reisi hakkı olarak kabul edilen bir kira (rant) alıyordu. Bu aşamada ideoloji gündelik hayata hâkim olduğundan yasal mülkiyet ilişkileri önemsizdi. Daha sonra

emeğin traktörle ikame edilmesi yasal sahipliği ve bundan doğan sonuçları çekici hale getirdi; yönetici aile artık aşiretin toprağına el koyabiliirdi. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkim üretim ilişkilerinin aşiret yapılarına genellikle nüfuz etmemiş olması önce feodal ve daha sonra da kapitalist ilişkilerin Türkiye kırsal kesiminin önemlice bir bölümüne girmesiyle sonuçlandı.

1.4.1. Erken Cumhuriyet Dönemi (1923-1950)

Erken cumhuriyet döneminde tarımda uygulanan devlet politikalarının Osmanlı'dan miras alınan vergi ve mülkiyet sistemiyle oldukça benzer özellikler taşıdığı aşikârdır. Bağımsız küçük köylülüğün Türkiye tarımına yerleşmesi tarihsel olarak 19. yüzyılla birlikte başlar. Bu dönemde yapılan reformlar, küresel tarım ekonomilerindeki hammadde ihtiyacı gibi etkenler bu süreci hızlandırmış ve köylülerin toprak mülkiyeti elde etmelerinin önünü açmıştır. Böylece küçük meta üreticiliği Osmanlı tarımına yerleşmeye başlamıştır. Keyder'e göre 1830 ve 1840'larda ayan topraklarının dağıtılması ve köylüye kolaylıklar sağlanması bu hareketlenmeler ile ilgilidir. 1858 mevzuatı ile işlenen topraklar üzerindeki haklar yasallaşması ve köylüye tapu verilmesi buna örnek olarak gösterilebilir. Tarımda bu yeni dönemle birlikte devlete on yıl öşür ödeyen bir köylü toprağın sahibi olabiliyordu. 1858 mevzuatı bağımsız köylülüğü güçlendirirken, aynı zamanda daha önce kapalı bir alanı, toprak mülkiyetini pazar ilişkilerine açmış oldu. Muğlâk zilyetlik kategorisinin yerini özel mülkiyet almaya başladı, böylece toprak alınıp satılabilir hale geldi. Çeşitli zamanlarda köylü toprağına borç nedeniyle el konulamayacağını, toprağın ipoteğinin kanunsuz olduğunu ve köylünün toprak sahibi olma hakkını vurgulayarak küçük toprak sahibi ile merkezi otorite arasındaki ilişkinin bilincinde olduklarını gösterdiler (Keyder, 2009:264-265).

Keyder göçmenlerin Anadolu'ya yerleştirilmesi süreci ile küçük meta üreticiliğinin Türkiye tarımında yaygın bir kategori olarak yerleşmesinin önünü açtığını ifade etmektedir. 1840'tan sonra, 1920'lere kadar imparatorluğun kaybettiği toprakları

terk eden (Rus Savaşı sonrasında) Müslüman göçmenler Anadolu'ya geldiler. Çoğuna Anadolu'nun iç kısımlarında toprak verildi. Genellikle gruplar halinde gelen göçmenlere topluca yer gösterilip toprak aileler arasında eşit olarak paylaştırıldı. 19. yüzyılın son yarısında bu şekilde oluşturulan köyler geçirdikleri değişime rağmen hala başlangıçtaki eşitlikçi özelliklerini sürdürdüler. Bundan çok farklı bir gelişme Amerikan iç savaşı nedeniyle pamuk kıtlığı sonucu Çukurova ve Söke'de pamuk üretiminin artmasına ve tekelleşmesine yol açtı. Belli ürünlerde talebin artması ile feodalimsi bir yapı oluştu. Çukurova ve Söke'de bataklıklar kurutulmuş ve göçebe olan aşiret yerleşik düzene zorla geçirilmiştir. Bunun sonucu olarak aşiretsel kültürlerinin bir sonucu olarak farklı feodal bir yapı ortaya çıkmıştır. Batı'da ve güneyde nispeten eşitlikçi bir yapı hâkimken, güneydoğuda katı aşiret yapıları, aşiret reisinin nerdeyse lord, üyelerinin ise serf haline geldiği feodal düzenlemelere dönüştü (Keyder, 2009:265). Keyder aslında Osmanlı'nın son dönemlerde uluslararası gelişmeler, iç savaşlar ve artan hammadde talebinden ötürü belli bölgelerde yerleşik yaşama geçirme ve hızlı bir feodalleşme dönemi geçirdiğini ifade etmektedir.

Benzer bir vurgu Jacoby tarafından da geliştirilmiştir. Jacoby'e göre devletin rolü, tarımsal üretimin ticarileşmesi, Türkiye'nin jeopolitik konumu Türkiye'deki tarımsal değişimin temel dayanaklarıdır (Jacoby, 2008a: 251). Toprak sahipleri ve yerel elitlerin güçlenmesi Osmanlı'nın son dönemlerinde görünmektedir. I. Dünya Savaşı sonrası Balkan savaşlarında Türk nüfusun Türkiye'ye yerleştirilmesi ile küçük meta üreticiliği yaygınlık kazanmıştır. Hristiyanlara ait büyük ölçekli tarımsal arazilerin parçalanarak muhacirlere dağıtılması küçük meta üreticiliğini yaygınlaştırmıştır. Türkiye'de toprağın nüfusa göre bol ve yorgun olması, verimin düşük oluşu, üretim miktarının yağışlara bağımlılığı tarımının ana karakterini oluşturan etmenlerdir. Bu nedenle tarımda insan emeği kıtlığı kronik bir sorun olarak geçmişten bugüne gelmektedir. Rus Savaşları'ndan sonra toprak dağıtılan muhacirler, yerleşik yaşama geçirilmek istenen göçebe aşiretler bu nüfus ihtiyacını karşılamaya dönük olarak talep edilmektedir.

Türkiye tarımının gelişimini ele alırken Osmanlı döneminden miras alınan toprak mülkiyet sistemi, küçük köylülüğün yaygınlığı gibi olguların zaman içindeki evrimini de göz önünde bulundurmak gerekir. Cumhuriyetin ilk elitleri Osmanlı'daki zirai reformların bir devamı olarak çiftçinin üretebilmesi için çeşitli koşulların sağlanmasını tarım politikası açısından bir amaç edinmişlerdi. Bu nedenle tarihsel bir araştırma yapıldığında birinci dünya savaşından toprak ve nitelikli işgücü kaybederek çıkan Türkiye'nin hızlı bir dönüşümle tarımdaki çıktılarını arttırmaya çalıştığı gözlenir. Örneğin İkinci dünya savaşı sonrasında traktörlerin sayısı 1000'in biraz üzerindeyken, tarımda 2,5 milyon çift hayvan kullanılıyordu. 1955'e gelindiğinde ise, Amerikan yardımları yoluyla traktör sayısı 43.000'e yükselmiş, hayvan sayısı aynı kalmıştı. Bu ek enerji kaynağı başlangıçta ekilen alanları genişletmekte kullanıldı. 1946-1955 arasında, toplam ekili alanlar 9,5 milyon hektardan 14,2 milyon hektara genişleyerek yüzde elli oranında bir artış göstererek, aynı dönemde nüfus sadece yüzde yirmi arttı ²

Kemal Arı'nın *Büyük Mübadele* kitabında 1923'lerde Yunanistan ile mübadele edilen Rum nüfus ve Türk nüfusun üretici özellikleri arasındaki farklılıklar bulunmaktadır. Türkiye tarımı bu demografik değişimden birçok yönde etkilenmiştir. Türkiye'den ayrılan Rumlar, Türkiye'ye gelen mübadele göçmenlerinden sayıca iki kat fazlaydı. Oysa bırakılan taşınmaz açısından, aynı oranı yakalamak mümkün değildi. Bunun nedeni, Türkiye'ye gelenlerin içinde tarımla uğraşanların oranı yüzde 90'a varırken, Türkiye'den ayrılan göçmen Rumların ancak yüzde 30 kadarının tarımla uğraşmakta oluşuydu (Arı, 2012:227-228). Arı böylece Rumların Türkiye'de bıraktıkları tarla, bağ, bahçe, değirmen ve fabrika gibi taşınmaz üretim araçlarının, devlet eliyle dağıtılması zorunluluğu doğduğunu ifade eder. Arı bu gerekçe ile Rum ve Ermenilerin geride bıraktıkları mülklere ve ekonomik olanaklara el konulmasının, 1920'lerde yerli bir kapitalist sınıfın palazlanmasında en önemli etken olduğunu belirtmektedir. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde kıt kaynaklarla üretim yapılmakta ve sıkı bir devletçilik

²DİE'nin çeşitli yıllara ait istatistik yıllıkları, alıntılardan, Keyder, 2011:162

politikası izlenmekteydi. Devletçilik dönemi ziraat politikalarının ana hatları şu şekilde özetlenebilir:

Batöz (patoz) ilk olarak Trakya'daki bir Türk çiftçi tarafından 1879'da getirtilmişti. Türkiye'de sert buğday hâkim olduğundan Amerikan Kaiser hafif batözleri tutulmamış, daha çok İskoç batözleri yayılmıştır. Batözlerin hareket gücü lokomobillerden sağlanmıştır. 1914'te Türkiye sınırları içinde yaklaşık 367 batöz bulunuyordu. Bunlar Trakya, Ege ve Adana'da yoğunlaşmıştı.³

Birinci Dünya savaşı bitiminde emek gücünün kıtlaşması ve erkek nüfusun savaşta kaybedilmesi nedeniyle tarımda makinelere daha çok ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır. Özellikle 1929 Büyük Buhranı Türkiye tarımında hızlı makineleşme sürecini tetiklemiştir. Buhran içinde tarımsal ürün fiyatlarının hızla düşmesi, petrol yakan traktörle tarım yapılmasını ekonomik olmaktan çıkarmıştı. Genellikle büyük çiftçi olan traktör sahipleri, ucuza sağladıkları benzini piyasaya intikal ettirmeyi, tarımda kullanmaktan daha kârlı buluyorlardı ⁴(Tekeli ve İlkin, 1988:84-85).

Tekeli ve İlkin'e göre (1988) 1923-1945 dönemi tarımda devlet desteğinin maksimum düzeyde olduğu ve küçük çiftliklerin oluşmaya başladığı, mandıraların ve ilk kooperatiflerin açılmaya başlandığı dönemdir. Bu nedenle cumhuriyetin ilk 20 yılı üretim fazlasının ihraç edilmeye başlanması için tarımda makineleşme ile artı-değer üretiminin oluşturulmaya başlandığı dönem olmaktadır. Türkiye tarımının 1945 ve sonrasındaki dönemi ise kalkınma ve iç Pazar ihtiyaçlarının yaratılıp istihdamın arttırılmaya başlandığı dönem olarak görülebilir. 1945 ve sonrasında Türkiye tarımındaki temel gelişmeleri inceleyen Pamuk kent ve kır arasındaki mal ve para akışına vurgu yapar. Pamuk'a göre 1930'lu yıllarda devletin hububat ve diğer tarımsal mal piyasalarına müdahalesi sınırlı kalmıştır. Kentlerde çalışanlar ucuz ekmek

³ Faik, A.g.e., s.270, alıntıl原因, Tekeli ve İlkin, 1988:83.

⁴ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, 1929 Dünya Bunalımında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları, Türkiye Belgesel İktisat Tarihi, O.D.T.Ü., Ankara, 1977, s.189.

yiyebildiği için ücretler de düşük kalmış, böylece sanayi kesiminde yüksek karların ve hızlı sermaye birikiminin ön koşulları yaratılmıştır (Pamuk, 1988:92).

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Tek Parti rejiminin savaş koşullarında izlediği iae politikaları, kentlerdeki ekmek ve hububat sıkıntısını önleyemediği gibi, Savaş koşullarının yükünün büyük bir kısmını küçük üreticilerin omuzlarına yıkarak köylülüğün geniş kesimlerini karşısına alır. Daha sonra 1942-1945 döneminde Şükrü Saraçoğlu hükümeti döneminde ekonomik müdahalecilik devam etmiştir. Savaş yılları ve 1950'ye kadar olan dönem askeri harcamalar için tarım nüfusunun aşırı derecede sömürüldüğü, devletin üretilen gıdalara oldukça düşük değerlerle el koyduğu bir dönemdir.

Saraçoğlu döneminde tarımda “25 kuralı” olarak bilinen yeni düzenlemeyle birlikte çiftçinin ürettiği mala devlet müdahalesi azaltılmaya çalışılmıştır. (Pamuk, 1988:104). Bu kurala göre devlet her üreticiden 50 tona kadar olan hububat üretiminin yüzde 25'ini, 50 ile 100 ton arasındaki üretiminin yüzde 35'ini, 100 ton ve üzerindeki üretiminin ise yüzde 50'sini devlet tarafından saptanan sabit fiyat üzerinden devlete satması zorunlu kılınyordu. Böylece şehirde artmaya başlayan nüfus kolayca beslenebilecekti. Ama süreç içinde bu kural büyük çiftçilerin lehine ve küçük çiftçilerin aleyhine olarak işlemeye başladı. Pamuk'a göre 25 kuralı uygulanmaya başlandıktan sonra büyük toprak sahipleri topraklarını genişletmeye başladılar (Pamuk, 1988).

Yukarıda özetlenen bütün bu devletçi ve korumacı politikaların ideoloji zeminin tahlil eden Mardin'e göre Kemalizm ve milliyetçilik melez bir formla ulus-devlet paradigmasına eklemlendi. Yeni Türkiye'nin Osmanlı devletini parçalanmaya götüren etnik ve dinsel bölünmelerin olmaması için pozitivist bir modernleşme ülküsü etrafında örgütlenmiş, kaynaşmış bir kitleye ihtiyacı vardı. Mardin'e göre bunun gerçekleşebilmesi için milliyetçilik ve sınıf farkı yaratmayan halkçılık ideolojisinin birleşmesinden ortaya çıkan üçüncü dünyaya özgü bir fikir hareketine ihtiyaç vardı. Kemalizm bu ihtiyaca cevap veren bir ideoloji olarak toplumu bir arada tutmayı hedefliyordu. Mardin'e göre Kemalizm'in ayırt edici özelliği sınıf farkı yaratmadan

korporatist bir biçimde gelişmeyi salık vermesiydi (Mardin, 1992:138). Mardin'in söz ettiği bu korporatizmin tarımdaki işgücünü de kaynaşmış ve kooperatifler sayesinde örgütlü biçimde üreten bir yapıya dönüştürdüğünü görmek mümkündür. Cumhuriyetin kalkınmacı politikalarının yaygınlık kazandığı ikinci dönem ise 1950'lerde başladığı düşünülebilir. Bu bağlamda ilerideki bölümde kalkınma ve kırsal dönüşüm tartışmalarına yer verilmiştir.

1.4.2. Çok Partili Dönem ve Toplumsal Dönüşüm (1950-1960)

Türkiye'de romanlara da konu olan kırdan kente kitlesel göç hareketlerinin toplumdaki etkileri çok yönlüdür. Toprak ağalı köy yapısının sınıra dayandığı, nüfus artışı ve toprak miktarı arasındaki dengesizlik, refah istemi gibi etmenler köylüyü işgücünü kente sunmaya itmiştir. Bu ani değişim ve kırılmalar toplumsal yapıyı da dönülmez biçimde değiştirmiştir. Bunun canlı örneklerinin görülebileceği Yaşar Kemal köy yaşamındaki dönüşümü anlatan yazarlardan biri olarak sayılmaktadır. Kemal, *İnce Memed* romanında toprak ağalığı yapısının çözülüşünü ve ücretli işçiliğin ve tarımda kapitalistleşmenin gelişiminin sosyal etkilerini anlatır (Kolars, 1962:486). Türkiye kırında egemen olan ilişki biçimlerinin tasfiyesi ve toprak-insan, insan-teknoloji ilişkilerindeki dönüşümlerin toplumsal yaşamı derinden etkilediği dönem olan 1950 ve sonrası dönem günümüz tarımının temel yapısını ve karakteristik özelliklerini biçimlendirmiştir. Cumhuriyet erken dönemi ve sonrasında devlet ziraat politikaları ile verimi arttırmaya çalışmış, II. Dünya savaşı nedenli ekonomik bunalımların ve uluslararası ekonomik dengesizliklerin etkisini azaltmanın yollarını aramıştır. Bu arayışlar aşar vergisinin geri getirilmesi, küçük üreticilerin aleyhine biçimde geliştirilen vergi politikaları ve fenni usulle tarımsal gelirlerin arttırılması çabaları olarak özetlenebilir. II. Dünya savaşının bitimi ile toparlanan ekonomi sayesinde ise kente yönelik meta üretimi desteklenmiş ve Demokrat parti döneminde dünya ekonomisi ile bütünleşme, küresel gıda sistemleri ile uyumlaşma süreci başlamıştır. Bu uyumlaşma

süreci beraberinde teknik alt yapıdaki dönüşümlerin nüfus üzerinde dramatik etkiye sahip olması ve kırdan kente yoğun bir göç sürecinin başlamasıyla sonuçlanmıştır. Bu tür bir kapitalistleşme süreci Türkiye'ye yakın toplumsal özellikler taşıyan Mısır ve İran gibi ülkelerde de bazı noktalarda benzer şekiller almıştır. Özellikle toprak reformu ve devlet-küçük köylü ilişkisi bağlamındaki benzerlikler bu kanıyı güçlendirmektedir.

Rodrik'e göre Mısır Türkiye arasında toprak ve emek rejimleri açısından çeşitli benzerlikler ve farklılıklar vardır. Mısırdaki topraksız köylülerin nüfusa oranı Türkiye'de aynı dönemde on katı idi (Rodrik, 1982: 430). Mısırdaki toprak elitleri karakteristik bir öge olamadı ama Türkiye'de Köylülük hep toprağa bağlı kaldı. Toprak ağalığı bu anlamda Türkiye'de daha kalıcı görünmektedir. Her iki ülkede de Mısır ve Türkiye'de 1950 seçimlerine kadar toprak reformu yapılmadı. Bunun temelinde toprak elitleri kırsal değişimden daha önemli olmaktadır. Her iki ülkede de yükselen kırsal elitler, toprak ağaları, köylünün tercihlerinden önce önem kazanmaktadır. Türkiye'de radikal gruplar kırsalın isteklerini göz ardı etti ve desteklemedi. Mısır'da da benzer bir durum yaşandı (Rodrik, 1982: 438). CHP ve diğer sol partilerin ve iktidarların yoksullara ve kırsala ilişkin politikaları yüzeysel ve kavrayıcı bir bakış açısından yoksun iken, sağ hükümetler köylüleri ve muhafazakâr kırsal nüfusu gözetken ekonomi politik bakış açısını kullandılar. Bunun bir örneği olarak Demokrat Parti toprak reformu ile topraksız köylülere toprak dağıtılmasını sağladı. Türkiye'de siyasal güce kaynaklık eden küçük meta üreticileri sayesinde politika toprağa ve mülkiyet ilişkilerine bağlı kaldı. Bunu kavrayan politikacılar kırsalı memnun ederek, köylülere ve muhafazakâr kesime yönelik politikalar gözeterek iktidarlarını sağlama almışlardır.

Türkiye'deki durum ile paralel biçimde 1950'li yıllarda tarımda traktörlerin kullanılmaya başlanması ile küçük meta üreticiliği ve tarımsal nüfusun şehre göçü başlamıştır. Köyde traktör sahibi olmak bir statü göstergesi olmaya başlamıştır. İran'da tarım reformu öncesi durum üç madde halinde özetlenebilir. Toprak ağalarının ekonomik ve siyasal gücünün belirleyiciliği, düşük sermayeli tarımsal üretim, toprak ağasının geniş topraklı mülkiyeti (Ajami, 2005:331). Rodrik'e göre Mısır Türkiye

arasında toprak ve emek rejimleri açısından çeşitli benzerlikler ve farklılıklar vardır. Mısırdaki topraksız köylülerin nüfusa oranı Türkiye’de aynı dönemde on katı idi (Rodrik, 1982: 430). Toprak ağalığı bu anlamda Türkiye’de daha kalıcı görünmektedir. Her iki ülkede de Mısır ve Türkiye’de 1950 seçimlerine kadar toprak reformu yapılmadı. Bunun temelinde toprak elitleri kırsal değişimden daha önemli olmaktadır. Her iki ülkede de yükselen kırsal elitler, toprak ağaları, köylünün tercihlerinden önce önem kazanmaktadır. Türkiye’de radikal gruplar kırsalın isteklerini göz ardı etti ve desteklemedi. Mısır’da da benzer bir durum yaşandı (Rodrik, 1982: 438).

Türkiye’de küçük meta üreticiliğinin gelişmesini sağlayan bir diğer reform da 1945’te Çiftçiyi Topraklandırma kanunudur. Bu kanun *Toprak Dağıtım Komisyonları* yoluyla tarıma yeni açılan bu devlet topraklarının mülkü en az köylülere aktarılmasını sağladı. Taraklı’ya göre “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ile 400.000’i aşkın aileye 3 milyon hektarın üzerinde toprak dağıtıldı”⁵. “Sahiplerin ekip biçtiği özel işletmelerin sayısı 1950’de 2.3 milyonken, 1952’de 2.5 milyona çıktı. 1961’de ise bu sayı 3.1 milyona ulaştı”⁶ Zamanla köylerde bakkal ve motorlu taşıt sahipliği görülmeye başlandı. İlk bakkal açanlar ve taşıt sahipleri zengin köylülerdi. Güneydoğu bölgesi hariç, pre-kapitalist ilişkiler önemsiz boyutlardaydı. Köylüler, küçük meta üreticileri olarak pazarla bütünleşirken tarım sektöründe kapitalizme geçişin koşulları da büyük ölçüde ortadan kalktı. Çoğu durumda, parti siyasetleri geniş bir seçmen kitlesi teşkil eden köylülerin oylarını kazanacak şekilde biçimlendirildiği gibi, ideolojik platformlarda da bağımsız bir köylülüğün varlığı, siyasi rekabetin boyutlarını ve giderek popülist bir karakter kazanmasını güçlü biçime belirledi (Keyder, 2010:165). Keyder burada Demokrat Parti’yi iktidara taşıyan sosyal ve politik koşulların köylülüğün taleplerini şekillendirmede oynadığı başat rolü vurgulamaktadır. Savaş sonrasında ekonomik ve sosyal açıdan tükenmiş, tek parti döneminin sert rejiminden usanmış olan köylüler; biraz

⁵DİE, Ziraat İstatistik Özetleri 1940-1960, Ankara 1965, alıntıl原因, Keyder, 2010:163.

⁶1950 Ziraat Sayımı Neticeleri, Ankara, 1956 ve 1963 Genel Tarım Sayımları Örnekleme Sonuçları, Ankara 1965, alıntıl原因 Keyder, 2010:164.

özgürlük vaat eden ve liberal ekonomi politikaları ile kalkınma ülküsü etrafında örgütlenmiş bir partiyi iktidara taşıdılar.

Keyder küçük köylülüğün yaygın bir kategori olmasını ve büyük çiftliklerin sayısının azlığını bir siyasal politika ve devlet geleneği olarak görmektedir. Özellikle Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu’da geniş toprak mülkiyetinin feodalizm kalıntısı olarak olumsuzlanması da bu nedenledir. Güvenlik ve kontrol açısından da Doğu’da geniş toprak mülkiyetliliği devlet nezdinde sakıncalı bulunduğundan cumhuriyetin kuruluşundan bu yana Toprak Reformları ve çeşitli muhacir iskân politikalarıyla üreticiler küçük meta üreticisi konumlarında statikleştirilmişlerdir. Ayrıca Pamuk ve Keyder Anadolu’daki toprak yapısının da küçük köylülüğü yaygınlaştırdığını ileri sürmektedir. Pamuk ve Keyder’e göre Anadolu’daki tarımsal yapıların tarihi, yüksek bir toprak/emek oranı ile tanımlanması, ekilebilir arazinin sürekli var olduğu ve bu yüzden toprağı mülkiyete geçirmenin pek anlamlı olmadığı düşüncesi ile ilişkilidir. (Pamuk, 1982:24, ve Keyder, 1985, alıntılan, Ercan, 2008:167). Toprağın bol ve verim derecesinin yüksek olmayışı toprak sahipliğini önemsizleştirmekte ve küçük köylülüğü tarihsel bir kategori olarak bugüne taşımaktadır. Başlangıçta böyle olsa da 1950’lerde başlayan ve kır-kent arasındaki ilişkilerin yoğunlaşmasıyla ivme kazanan emek göçü küçük meta üreticisini tasfiyesini de beraberinde getirmiştir.

Bahsi geçen bu yoğun emek göçü ve modern tarım araçlarının tarıma girişiyle birlikte 1950’li yıllarda tarım sektöründe önemli gelişmelere tanık olundu. Nüfus artışı ve teknolojik gelişmeler nedeniyle daha önce tarıma açılmamış alanlar, ithal traktörler sayesinde ekilir hale geldi. Tarımda artan makineleşme, iyi tohumluk ve ilaç kullanımının yaygınlaşması ve sulama projelerinin çoğalmasıyla birlikte yoğun tarım teknolojisine geçişin ilk aşamaları yaşanırken verimlilik yükselmeye başladı.

İkinci Dünya Savaşı’nı takip eden yirmi yıl içinde, devletin gıda sektöründe büyük ölçüde kamu işletmeleri kurduğunu ve bunlara yoğun yatırım yaptığı bilinmektedir. Büyük ölçekli tarım ürünü alımı yapan kamu iktisadi teşebbüslerinin

(KİT), şeker, çay, tütün, bazı alkollü içecekler, et ve süt ürünleri alanlarında faaliyet göstermekteydiler (Ülgüray, 1987).

Ekonomik eğilimler dışında dönemin siyasi konjonktürü de küçük üreticiyi etkilemektedir. Toplumsal yapıda küçük üreticilerin en yaygın grup olması, popülist retoriğin çekiciliğini pekiştiren maddi temeldi. Bu yapı, liberal burjuva ideolojinin ya da sosyal demokrat ideolojinin katıksız biçimleriyle gelişmesine olanak vermiyordu. Tarihi gelişme içinde tek parti devletinin resmi halkçılığının karşısına, Demokrat partinin kitleleri gerçekten sürükleyen popülizmi çıkmıştı. DP döneminin sonlarında, hızlı bir kalkınma döneminin toplumsal hareketliliğine yaslanan sağ ve sol olarak bilinen iki büyük parti, halka birbirinden farklı imajlar sunmayı pek başaramadılar. Merkezdeki bu düopopülist yaklaşma sonunda toplumsal gerçeklik ile bu gerçekliğin mevcut siyasi temsil biçimleri birbirine tekabül etmemeye başladı. Kapitalizm, küçük üreticilerin iktisadi ve toplumsal dünyasını çözmeye başlayınca da yelpaze genişledi ve alışılmış siyasi arenanın dışına taşan uç sol ve sağ akımlar ortaya çıktı.

Cumhuriyet dönemi tarım politikaları özetlenecek olursa Tekeli ve İlkin için Cumhuriyet döneminde tarım politikaları ideolojik zemini halkçılık üzerine kuruludur. Halkçılık ve pozitivistik bir bilimciliğe dayanıyordu. Nitekim cumhuriyetin halkçılığının en önemli boyutlarından biri köylülüğün “maîşetini geliştirmek” onu bir küçük üretici haline getirmektir. *“Türkiye’nin sahibi ve efendisi hakiki müstahsil olan köylüdür. O halde herkesten daha çok refah, saadet ve servete müstahak ve elyak olan köylüdür.”*⁷

Yaşanmakta olan ekonomik bunalımın Türkiye’yi izlemeye yönelttiği ekonomik politikalar tarımdan üç ayrı işlevi yerine getirmesini bekliyordu. – Milli iâşeyi sağlamak,- Milli sanayii hal ve istikbalindeki ihtiyaçları mikyasında gerekli hammaddelerle beslemek, - İhracatı çoğaltarak bu sanayi kalkınmasının gerektirdiği dış

⁷ Mustafa Kemal’in 1 Mart 1922’de T.B.M.M. üçüncü toplanma yılını açılış konuşması. *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri (I)*, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 1945, s.129, alıntılan, Tekeli, 1988:38.

parayı sağlamak.⁸ Tekeli ve İlkin bu konuda devletin tutumunun ekonomik ve tarihsel nedenlerini ortaya koymuştur.

Aruoba küçük çiftçilerin önemli bölümünün, beklenenin aksine Tarım Kredi Kooperatifleri'nden de yararlanamadığını, borçlanmaktan çekindiklerini düşünmektedir. Bunu öne sürerken örnek olarak da büyük çiftçilerin bankalar ile daha sıkı ve olumlu bir ilişki içinde olmalarından ötürü borçlanırken küçük çiftçilerden daha rahat davrandıklarını ve bu durumun yoksulluğun kalıcılışmasında önemli rol oynadığını verir (Aruoba, 1988:205). Kısacası cumhuriyet döneminin başlangıcından bu yana küçük köylülük birçok sıkıntıyı, ikinci dünya savaşı ve 1929 Büyük Buhranı ve Petrol Krizi gibi küresel krizlerin etkisi altında bir var olma savaşı vermiştir.

Devletçi ve halkçı politikalar devletin siyasal açıdan köylüyü devlete ve toprağa bağımlı kılmayı amaçlayan bir zihinsel yol izlediğini ve Osmanlı'dan bu yana yaşanan toplumsal ve siyasal gelişmelerin otoriter ve bürokratik bir devlet geleneğinin kırsal yapıda biçim değiştirerek var olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. İleriki bölümde kırdaki uygulanan tarım politikaları ve kırdaki dönüşümün planlı kalkınma dönemi olan 1960-1980 arası dönemde devletin nasıl bir yol izlediği tartışılacaktır.

1.4.3. Planlı Kalkınma Dönemi (1960-1980)

Kırsal yapıdaki en önemli ve ani değişim dönemi kuşkusuz 1950'lerde başlayan 1960'larda ivme kazanan kırdan kente yoğun emek göçü hareketliliğidir. Bu açıdan Türkiye ile benzer gelişmeler gösteren Mısır ve benzeri ülkelerde de küçük köylülük toprakta tutunma koşullarının ortadan kalktığı durumlarda esnek zamanlı veya tam istihdam yoluyla emeğini kente sunmayı denemiştir. Bu konuya ayrıntılı biçimde bakılacak olursa Mısır ve Türkiye'de köylülerde ortak ve farklı özellikler bulunmaktadır.

⁸Yurdumuzun Zirai Kalkınması Hakkında Antalya Milletvekili Sayın Nurullah Esat Sümer'in Raporu, Tarım Bakanlığı Dergisi, No. 10, Temmuz 1948, s.4, alıntılanan Tekeli ve İlkin, 1988:39.

Mısır ve Türkiye’de 50’li yıllarda benzer bir şekilde kırsal hareketlilik başladı. Farklı sonuçlanmışsa da Türkiye’de muhafazakâr bir politikanın egemen olmasına rağmen, Mısır’da Nasırcı radikal bir politika ve topraksız köylülerin yoğun etkisi gözlemlendi (Rodrik, 1982: 418). Görüldüğü gibi toplumsal hareketlerin sonuçları ülkeden ülkeye değişiklik arz etmektedir.

Türkiye’de planlı kalkınma dönemi olarak adlandırılan 1960-1980 arası dönemde ise içe yönelik bir tüketim genişlemesi ve kente göç edenlerin oluşturduğu bir talep piyasası oluşmuştur. Bu büyüyen talebi karşılamak için üretimin arttırılması ve tarım ve hayvancılıkta fenni usullerin öneminin arttığı görülmektedir. Bu dönemde kente yönelik yoğun göçle birlikte kentte artan besin talebini karşılayabilmek için planlı ve büyüyen bir ekonomiye ihtiyaç duyulmuştur. Ekonomik gelişimin tutarsız ve değişken bir yapı arz ettiği bir ülke olarak Türkiye’de üretim iç pazara yönelik ve riskiz bir muhteva içeriyordu. Keyder Türkiye’nin iç pazara yönelik üretimini dünya sistemleri teorisine bağlamaktadır. Türkiye gibi periferide kalan ülkelerin iç piyasaya yönelik, geçimlik üretime dayalı bir sistemle kendi iktisadi politikalarını belirlediğini düşünmektedir. Üçüncü dünya ülkeleri ithal ikameci dönemde kendine yeten ve dışa karşı kapalı bir ekonomik strateji uygulamaktadır. Soğuk savaş döneminin başlangıcından petrol krizine kadarki süreç Türkiye’nin iç piyasaya dönük üretim yaptığı ve tekstil ve sanayi için ara malzemeler üretmek gibi belli alanlarda uzmanlaştığı dönem olmaktadır. Keyder’e göre iç pazar yüksek ve risksiz kar getirdiği için o dönemin ekonomik koşullarında cazip olmaktadır. Etkin bir üretim için gerekli ölçeklerin olmadığı, işletmecilerin yetersiz kaldığı ve yerli olarak üretilen girdilerin pahalı olduğu bir durumda, korunan bir iç pazarın mevcudiyeti sinai yatırımın devam etmesi için gerekliydi (Keyder, 2010:190).

Türkiye özelinde ise 1950-1960 arası köyden kente göç döneminin ayırt edici özellikleri vardır. 1950-1960 arasındaki on yıllık süreç Türk toplumuna, istatistiklerden anlaşılması kolay olmayan bir coğrafi ve toplumsal hareketlilik zihniyeti kazandırmıştı. Aile işletmelerinin artmasına rağmen, tarımdaki makineleşme sonucu eski ortakçılardan oluşan bir kitle kente göç etmeye karar verdi (Keyder, 2010:169). Şehirlerde inşaat ve

tekstil gibi sektörlerin canlanmasıyla oluşan iktisadi canlılık köylülere yeni istihdam olanakları sağlamıştı.

Mevsimlik işçilik ile topraktan süreli olarak kopmaya başlayan köylüler için, kente göç sosyolojik açıdan geri dönüşsüz biçimde ilişki kurma biçimlerini değiştirmişti. Keyder köylerdeki toprak genişlemesinin sınırlarına ulaşılmasının da bu göçü tetikleyen nedenlerden biri olduğunu düşünmektedir. Keyder' e göre 1950'lerde şehre ilk yerleşen göçmenler, daha önce bazı aralıklarla kentte çalışmış mevsimlik işçilerdi. Göç hayat standartlarında bir yükselme sağlamış ve cazibe merkezi olarak görülmeye başlanan kentlerdeki iktisadi ve sosyal hareketlilik köylüleri kente dalgalar halinde göç etmeye mobilize etmişti.

Nüfuslarının kalabalıklığı ve kent-kır arasında kırsal nüfusa sahip olması nedeniyle siyasette popülist politikaların köylüler üzerindeki etkisi Keyder'e göre 1970'li yıllarda da devam etti (Keyder, 2010:190). Keyder ve Yenal'a göre 1960'lardan sonra kentlerde inşaat sektörünün genişlemesiyle kırdan kente göç arasında pozitif bir ilişki bulunmaktadır. 1950'lerde başlayan ve 1960'larda hızlanan bir biçimde, sağlık politikaları ve savaş sonrası birçok ülkedeki gibi nüfus patlamasının sonucunda kırdaki atıl nüfus kentte kalıcı işler veya dönemlik işler bulmak için ilk kez kırdan dışarı çıkmaya başladılar. Kent nüfusu da kır nüfusu gibi arttığı için inşaat ve hizmet sektöründeki istihdam ihtiyacı ve iç pazara yönelik üretimi gerçekleştirecek işçi ihtiyacı kırdan gelen nüfusla karşılanmaya başlandı. Karşılıklılık içinde birbirlerine yönelen istihdam talebi ve iktisadi büyümenin neticesinde kırsal nüfus kente gelerek bu talebi karşılıyordu. İstihdam göçü, göç de istihdamı besliyor ve geliştiriyordu.

Küçük üreticileri peşinden sürüklemeyi başaranların iktidar olduğu Türkiye'de dönemin ruhunu anlayabilmek için Kıvılcımlı'nın bilimsel olmasa da açıklayıcı ve öngörücü tespitleri de faydalı olacaktır. Kıvılcımlı'nın gözlemlerine göre 1960'larda Türkiye kırsal yapısı dinamik ve değişkendir. Kıvılcımlı'nın 1959'da Sivas'ın Karaözlü köyünde yapmış olduğu araştırmanın gözlemlerini aktardığı Türk Köyü ve Sosyalizm

kitabında köylerdeki örgütlenme ile sosyalizmin gerçekleşeceği inancı satır aralarında okunmaktadır.

“... Köy Enstitüleri, köyde evini okulunu kendisi kuran öğretmenler yetiştirme sistemi idi. Yılda ortalama 1891 öğretmen yetiştiriyordu. Açıldığı 1942-1943’ten 1962-1963 yılına kadar 37820 köyümüzde birer Enstitü yuvası okul kurulabilir ve köyün okul davası olsun, 2910’dan fazla okul açılmış olurdu. Oysa ne oldu?” (Kıvılcımlı, 1980:11).

Kıvılcımlı 1960’larda köyden kente emek göçünün orantısızlığının farkında bir araştırmacı olarak gelecekte bu göçün üretici bir toplumdan tüketici ve kalabalık bir memur yığına dönüştüreceği korkusunu taşımaktadır. Kitabında köyden kente memur ve işçi olarak giden nüfusun Türkiye’nin tarımsal üretiminin azalmasına ve dışa bağımlı (Amerikan yardımları) bir ülkeye dönüştüreceğini düşünmektedir.

“Bütün kadim medeniyetleri çökerten ve geri kalmış ülkelerin kalkınma damarlarını kurutan şey: Devlet kapıkulları sayısının orantısız artışıdır” (Kıvılcımlı, 1980:78). Kıvılcımlı ilerleyen satırlarda bu artışın tarım Teknik Okullarına giden çocuklarda aynı oranda olmadığını ve kırsal alanın boş kalmasının ülkenin iktisadi bağımsızlığını engelleyeceğini savunmaktadır.

Kıvılcımlı’nın görüşlerinin daha sistemli ve iktisadi bir versiyonu olarak Buğra’ya göre 1960’lardaki planlı kalkınma dönemi Türkiye’de nüfus ve üretimin arz-talep dengesine göre uyumlaştırılması sürecine tekabül eder. İktisadi kalkınmaya 1960’ların başında planlı bir yaklaşım getirilmesi, bu tür iktisadi belirsizlikleri elbet azaltabilirdi. Ne var ki, beş yıllık kalkınma planlarının uygulanmasındaki aksaklıklar ve kimi durumlarda da uygulanamamaları nedeniyle, anılan belirsizlikler azalacağı yerde artmıştı. Kalkınma planlarının, büyük ölçüde pragmatik ve bu nedenle ilkesiz ve güvenilmez nitelikteki politika oluşturma ve uygulama sürecini değiştirebilme gücü yoktu. Bununla birlikte planlama olgusu, hükümetlerin etki sahaları ve özel teşebbüse bırakılan alanların niteliğine ilişkin yeni soruların doğmasına neden oldu (Buğra, 1997:191).

Buğra'dan farklı olarak Kahraman siyasi analizler yaparak dönemin toplumsal atmosferini analiz eder. Kahraman'a göre 1960'lardaki devlet politikaları ekonomik ve siyasal olarak köylülüğün merkez-çevre ilişkisinde dönüştürülmesi köylülüğü sınıfsal olarak güçlendirmiş ve mobilitesini arttırmıştır. Gerek köylülüğün 1950'le birlikte başlayan dönüşümü ve oradan kaynaklanan talepler, gerekse burjuvazinin iktidar talebi, AP'nin doğrudan, somut ekonomik konular etrafında biçimlendirdiği bir siyaset anlayışıyla kazanılmıştır. Bu aktif modernleşme dediğimiz anlayışın tarihsel olarak da en uç noktasıdır. Bu dönemde çevre kendisini AP'yle özdeşleştirmektedir. AP'nin kırsal alana dönük, ekonomik model olarak ithal ikameci bir anlayışla bütünleşmiş sanayileşmeyi, siyaseten de popülizmi benimseyen ideolojisi, çevreyi bütünleştirmekte ve onu iktidarda tutabilmektedir (Kahraman, 2010:216). 1960'lı yılların politik ve iktisadi atmosferinin küçük üreticiler üzerindeki örgütlenme ve mobilize etme gücü ile Türkiye tarımı da şekillenmiştir. Modernleşme ülküsü kalkınma iktisadı ile paralel biçimde toplumun birçok katmanında bir karşılık bulmuş ve halk gücünü arkasına alan siyasal partiler bu talebe yönelik söylemleriyle ayakta kalmışlardır. Görüldüğü gibi dönemin toplumsal yapısı ve ruhu içinde şekillenen kırsal dönük politikalar, günümüze kadar yansıyan bir merkez-çevre ve kent- taşra arası ilişki biçimleri üretmiştir.

1.4.4. Yakın Dönem (1980-2014)

Yakın dönemlere gelindiğinde ise 1980 sonrası neoliberal politikaların küçük üretici üzerinde yoğun bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Özal döneminde kamu iktisadi teşebbüslerinin özelleştirilmesi ile başlayan süreç üreticiyi kendi pazarını örgütsüz bir biçimde arama ve uluslararası sermaye gıda sistemine eklemlenmiş bir biçimde fiyat baskısı ile karşı karşıya bırakan bir pozisyona getirmiştir. Bu süreçte üretici bağımsız ve talep dışı bir üretim yapamamakta ve doğal pazar için değil küresel pazar denilen uluslararası pazar için üretim yapmak durumunda kalmıştır. Bu sistemde gıdaların uzmanlaşma ile ayrıştırıldığı ve üreticilerin belli ürünleri üretmeye teşvik

edildiği küresel gıda sektörü bulunmaktadır. Yani köylünün ne üreteceği ve ne kadar üreteceği uluslararası piyasa koşulları tarafından belirlenmektedir. Fiyat ve üretim miktarı üzerinde kişisel bir etkisi olmadığı gibi, devletin tarımdaki sübvansiyonlarını çekmesinden ötürü çıktılarının girdilerden ucuza mal olduğu durumlarda köylüler üretmemeye kaygısı ile baş başa kalmaktadır.

Bernstein bu neoliberal dönemin belirtilerini şöyle özetler: *“Ticaretin serbestleşmesi, tarımsal malların vadeli ticaretinin yani finanslaşmasının kışkırttığı spekülasyonun dünya fiyatları üstündeki etkisi ve zehirli kimyasalların tahıl ve diğer gıdalarda kullanılması sonucu ekolojiyi ve insan sağlığını tehdit edici hale gelmesi başlıca neoliberalleşme belirtileridir”* (Bernstein, 2010:106). Bu dönemin başlamasını da kalkınmacı politikanın sönümlenmesiyle ilişkilendirir. Bernstein kalkınmacılığın sonunun geldiğine dair iki işaret olduğunu ifade eder. Birincisi, daha düşük düzeyde devlet yatırımları, yönlendirmesi, kontrolü; özellikle küçük çiftçilere verilen doğrudan ve dolaylı sübvansiyonların kaldırılmasına, meta ilişkilerinin derinleştirilmesi eşlik etti (Bernstein, 2010:107). Bu durum Bernstein’a göre kırım cazibesini yitirmesine ve köyden kopuşların artmasına yol açmıştır.

Türkiye’de ise kır ve kent arasında son dönemde daha yumuşak geçişlerin olduğunu ifade edebiliriz. 1960’lardaki göçmenlerin aksine, 1980’lerden sonra kente gelen göçmenler esnek işlerde ve güvencesiz olarak çalıştırıldıkları için kırdan gıda ve gelir desteği olarak takviye yapmaktadırlar. İkinci olarak Bernstein, sanayileşme ve yerli Pazar için üretime (“ithal ikamesi”) dayanan “ulusal kalkınma yolu”, dünya piyasalarındaki fiyatlara göre ithal mal, yerli üretimden daha ucuzsa, “rekabetçi olmayan alanlarda bırakılacağını öne sürmektedir. Üçüncü olarak da aile çiftçilerinden orta ve büyük kapitalist çiftçilere ve bazı durumlarda şirket tarım işletmelerine kadar, değişik çiftçilerin meta üretme süreçleri derinleştirilecek ve uzmanlaşmaları artırılabilecekti (Bernstein, 2010:107-108). Bernstein kalkınmacılık döneminde planlanan bu tarımsal kalkınmacı yönelimin neoliberal dönemde artık geçersizleşmeye başladığına dair bir tablo çizmektedir.

1980 sonrası köylülük artık saf bir kategori olmadığından ve buna ek olarak hane emek gücünün dolaşımı ve ücretli işlerin hane döngüsüne katkısı da köylü tiplerini sınıflandırırken önem kazanmıştır. Nitekim Özuğurlu'ya göre *küçük köylülük*, görüngüsel farklılaşması derinleşmekle birlikte, maddi üretim ilişkilerinin gerçekliğinde daha türdeş bir kategori olma yönünde dönüşmektedir. Özuğurlu küçük köylülüğün zamanla dönüşmüş bir kimliğe büründüğünü ileri sürmektedir. Neoliberal dönemde piyasaya aşırı bağımlılığın bir sonucu olarak küçük köylüler farklılaşmışlardır. Bu değişimi üretilen ürünün türü, pazara yakınlık, toprak büyüklüğü, emek kullanma biçimindeki farklılaşmalar, demografik yapı gibi değişkenler etkilemektedir. Ayrıca bu değişkenler küçük köylü hane emeğinin değersizleşmesi sürecinin temposu, zamanlaması üzerinde etkiye bulunurlar (Özuğurlu, 2011:89).

Yakın dönemdeki kırsal politikalar ve küresel değişimleri yorumlayan Özuğurlu son dönemdeki değişim trendine bakarak köylü tipolojisinin yaşadığı niteliksel dönüşüme vurgu yapar. Özuğurlu hane emeği kavramı üzerinde durarak tiplerini bu kavrama göre belirler. 1-*Fazlalık nüfustan teşkil eden hane tipi*, 2- *Köy ayaklı proleter hane tipi*, 3-*Küçük meta üretimi: Geleneksel küçük köylülük* 4- *Küçük Meta Üretimi: geleneksel küçük meta üreticisi hane tipi*, 5- *küçük meta üretimi: yeni küçük meta üreticisi*, 6- *Geleneksel ve yeni kapitalist çiftçi işletmesi* (Özuğurlu, 2011:94-101).

Günümüzde artık *köy ayaklı proleter hane* tipinde 30 yaş altı nüfus esnek işlerde yarı proleterleşmiş olarak istihdam bulmak ve köy ile bağını tamamen koparmamıştır Özuğurlu tarımda doğrudan gelir desteğinin kırsal nüfusu yerinde tutmak için verildiğini öne sürerken, verilen desteklerin köylüler için yeterli olmadığına da ekliyor. Önemli olan köylülerin ürettikleri ürünlerin değerli hale gelmesidir. Mazot parası, ürünlerin her aşamasında ihtiyaç duyulan işçilerin ücretlerinin yüksek oluşu, tohum parası ve daha birçok yan masraflar küçük köylünün ekonomik açıdan güçlüklerle karşılaşmasına neden olmaktadır.

Keyder'e göre 1980 sonrasında köyden kente göç azaldı (Kürtlerin kitlesel ve zorunlu göçü dışında). Halkın çoğunluğu için liberalizm, ekonomik kutuplaşmayı,

toplumsal dışlamayı ve marjinalleşmeyi haklı göstermeye çalışan saldırgan bir retorik anlamına gelmekteydi. Beklentileri eski modelin bütünleştirici ve evrimci vaatleriyle örtüşen gruplar için bu saldırganlık çok somut yaşanıyordu. Düzenli iş bulma ümidiyle köylerinden kalkıp şehre gelmiş gecekondu sakinleri, marjinalleşmenin en tipik kurbanlarıydı. Bu insanlar artık proleter statüsünü arzulayamazlardı, çünkü bu statü değersizleşmişti ve safları daralmıştı. Enformel ekonomi içerisinde gecekondu hayatı, artık “*tam işçileşme*”ye doğru bir durak olarak görülemezdi. Önceki dönemde gerçekçi sayılabilecek beklentilerin devam etmesi mümkün değildi (Keyder, 2004:39). Keyder burada artık 1960’lardaki kente göç ile 1980 sonrası göçü ayırıyor. Refah devleti uygulamalarından esnek istihdamın yaygınlaştığı neoliberal iktisada geçiş, hizmet sektörünün genişlemesine fakat ücretlerin ve kalıcı istihdamın azalmasına yol açtı. Ayrıca kentler, özellikle İstanbul 20 milyona doğru yaklaşan nüfusu ile göçe doymuş bir şehirdir. Köydeki yaşam şartlarının eskiye nazaran görece iyileşmesi de köy yaşamını eskiye nazaran cazip hale getirmektedir. Özellikle emekliliğe doğru kentte yaşayanların köye dönüş trendi son yıllarda kırsal yaşamda göze çarpan başka bir gerçekliktir.

1.5.1. Van’da Tarımın Tarihsel Gelişimi

Van geçmişi M.Ö. 9. ve 8. yy’larda kurulan Urartu köleci devletine kadar uzanan tarihi bir şehirdir. Urartu krallığının bu dönemdeki coğrafi sınırları Transkafkasya, Ermenistan yaylası ve Eski Sovyet Rusya topraklarının bir kısmını içeriyordu. Bu dönemde köle emeği sulamaya dayalı tarımda yoğun biçimde kullanılıyordu (Zubritski, Mitropolski, Kerov, 1979:86). Topraklar geniş, yaz mevsimi kısıtlı olduğundan çekim hayvanına ve köle emeğine duyulan ihtiyaç yoğundu. Bölge hayvancılığın ve tarımın simbiyoz bir ilişki içinde bulunduğu bir tarihsel coğrafyaya sahipti. Bu bağlamda Van’daki eski kerhiz ve sulama kanalları devlet destekli tarımın bir örneğidir. Van’daki su sisteminin tarımsal üretimi ve birikimi arttırmak ve kentsel nüfusu doyurabilmek için yapıldığı tahmin edilmektedir. Wittfogel’in hidrolik sistemler teorisi bu durumu

açıklamaktadır (Wittfogel, 1963:632-635). Doğu’da ve Asyatik devletlerde devlet tarımı alt yapı ve sulama sistemleri ile desteklenmekteydi. Van’daki tarihi kerhizlerin ve barajların tahıl üretimi, bahçecilik gibi alanlarda kullanılması amacı taşıdığı ortaya çıkmaktadır. Aynı şekilde Wolf’a göre *Avrasya tahıl çiftliği* kategorisi üretim özellikleri, mevsimsel ve doğal şartlar açısından Van’daki tarım biçimini açıklamaktadır. Avrasya tahıl çiftliğinde hayvan gücü ve nadas başat önem taşır. Toprak işleme ve hayvan besiciliği arasında sıkı bir ilişki bulunmakta, gübreleme yöntemi yoğun kullanılmaktadır. Bu sistemde ürün çeşidi az ve nadas süresi bir ve iki yıl sürebilmektedir. Emek kıtlığı ve toprakların genişliği de bu ekotipin bir diğer özelliğidir. Tarımla uğraşmayan çok sayıda nüfusu az sayıda tarımla uğraşan emek gücünün besleyebilmesi için nadas süreleri kısa, gübreleme yoğun ve hayvan gücü ile toprağın sürülmesi yaygındır (Wolf, 2010:58-59). Van’daki tarım tarihine ve Kürtler ile Ermeniler arasındaki karşılıklı fayda ilişkisine bakıldığında bu bölgenin Avrasya tahıl çiftliği modeline yakın olduğunu görmek mümkündür. Wolf’un sulama kanalları ve Wittfogel’in *hidrolik sistemler* teorisi (1969) devlet destekli Eski Dünya tarımı birlikte düşünüldüğünde Van ve çevresinin tarım tarihine açıklık getirmektedir.

Bu teorik bilgiler ışığında Van’a gelmiş seyyahların anlatımlarıyla Van’daki tarım kültürü daha geniş ölçüde ortaya konulacaktır. Seyyahların ve tarihçilerin anlatımlarında Van’da yetiştirilen tarımsal ürünlere dair ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. Kışın uzun ve yağışların kar yağışı şeklinde olduğu karasal bir iklimi olan Van kenti tarımla uğraşan toplumların oldukça büyük miktarlarda hububat ve tahıl ürettikleri bir geçmişe sahiptir. Osmanlı’nın son dönemlerinde İstanbul’a Van’dan buğday ve sebze akışı olduğu Cuinet’in gözlemlerinde de ortaya konmuştur (Cuinet, 1892). Osmanlı döneminde Ermeniler Van merkezinde ve göle yakın mıntikalarda yaşamaktayken, Kürtler daha çok dağlık bölgelerde ve İran sınırına yakın bölgelerde yaşamaktaydılar. Ovalık zeminde tarım ve gölde balıkçılık yaparak geçinen Ermeniler, hayvancılıkla uğraşan Kürtlerden hayvan alırken, Kürtler de Ermenilerden tarımsal üretimlerini tedarik etmekteydiler. Aslında karşılıklı ekonomik ve sosyal ilişkiler içinde bulunmaktaydılar. Bu ilişkiye simbiyoz, yani karşılıklı faydaya dayalı ilişki ve ortak yaşama denebilir.

Tapper da bu verileri kuvvetlendirmesi bakımından önem taşımaktadır. Tapper 1950'li yıllarda İran sınırında yaşayan göçbeleri incelemiştir. İran sınırında bir kent olması nedeniyle Van'da yaşamış olan göçebe ve yarı göçer topluluklara benzer özellikler taşıması nedeniyle Tapper'ın göçebe aşiretleri tanımına değinmek faydalı olacaktır.

*Ataları ortak olan ve aynı soydan gelen birleşik grupların parçalar halinde eklemelenmeleri; bu yapılanma biçiminde de ortak modeller ağaç veya aynı merkezi paylaşan iç içe geçmiş daireler şeklindedir.

*Pramit biçiminde şemalarla siyasi önderlik rollerinin hiyerarşik yapılanması (*ilhan, han, kalantar, kethüda, riş-sefid*, ve bunun gibi).

*Sınıflardan oluşmuş piramit şeklinde bir yapılanma; örneğin bey aileleri, bağımsız kişiler, müstahdemler, yanaşma ve köleler (Tapper, 2004:36-37).

Tapper'e göre göçbeler çeşitli gruplar oluştururlar. Toplumsal açıdan devingen ve demografik güçler, göçbelerin belli boyutlarda ve örgütlenme seviyelerinde olmak üzere, çoğu zaman başka ilkeler üzerine oluşmuş gruplarla bir araya gelmelerine ve iki tür topluluk oluşturmalarına neden teşkil eder. Bunlardan daha küçük olanı, on beş ile elli aileden oluşan, toplumsal ve siyasi eşitlik ilkesine dayalı yerel çoban topluluğudur. Paylaşılan veya ortak olan otlak kullanma hakları, çoğu zaman bu çekirdek çoban topluluğun ortak çıkarlarını oluşturur. Ortak bir soy veya başka türden bir hısıriyet veya akrabalık nedeniyle bir araya gelmiş olan bu topluluk birlikte hareket eder (Tapper, 2004:41-42).

Barth Basseri de göçebe çobanlarının ekolojik ve ekonomik yaşam biçimlerini incelemiştir. Akrabalık bağları olmasa da aşağı yukarı beş hanelik gruplar yaklaşık 400 hayvanlık bir sürüye bakmak için işbirliği yaparlar. Çekirdek bir göçebe topluluk, sayıları onla kırk arasında değişen haneden oluşan ve kışlık ve yazlık yerlerine birlikte gidip yerleşen bir obadır. Obanın taraftarları üzerinde sınırlı kişisel otoritesi olan bir önderi vardır (Barth, 1961:175-177, alıntıl原因, Tapper, 2004:45).

Çalışmada önem arz ettiğinden Kürtlerin toplumsal ve ekonomik tarihlerine bakıldığında Beşikçi'ye değinmek yerinde olacaktır. Doğu Anadolu toplumsal tarihi üzerine çalışmalarıyla bilinen Beşikçi'ye göre toprağa dayalı feodalite ile dine dayalı feodalitenin aynı elde toplandığı bölgeler, Van, Bitlis, Hakkâri, Ağrı, Siirt gibi yerlerdir. Beşikçi *Doğu Anadolu'nun Düzeni* (1969) adlı metninde Doğu Anadolu'daki egemen grupları üçe ayırır. Büyük toprak mülkiyetine sahip toprak ağaları, Siyasi karakterli aşiret reisleri (siyasi feodaller), Halk üzerinde önemli nüfuza sahip şeyhler (teokratik feodaller). Tarım ve hayvancılıktan elde edilen artı-değeri çeken toplumsal gruplar ve memurlar dışında Beşikçi'nin söz ettiği aşiret reisleri, şeyhler ve toprak ağaları bu bağlamda önemlidir. Bu gruplar siyasi, dini ve bürokratik güçlerini kullanarak köylülerin ürettikleri artı-değeri ve metayı dönüşümlü olarak sahiplenmektedirler. Bu bağlamda Bruinessen'in Kürtler hakkındaki bilgileri yararlı olacaktır.

Bruinessen'in *Ağa Şeyh Devlet* kitabına göre (2011) Kürtler üretici özellikleri bakımından *yarı göçer* kategorisine girerler. Kürtlerin pek azı *göçer*dir. Çoğunluğun bir parça hayvanı olsa da, esasen tarımla uğraşırlar. Buğday, arpa ve mercimek (ambarlık ürünler), domates, kavun, karpuz, salatalık ve soğan en yaygın ürünlerdir. Dağlarda yaşam için gerekenden ancak biraz daha fazla, ovalarda ise artı-değer yaratabilecek kadar tahıl üretirler. Dağlık bölgelerdeki topraklarının tamamı kendilerine aitken, ovalık arazilerde köylülerin çoğunlukla şehirde oturan ağanın topraklarında çalıştıkları söylenebilir. 1950'lere ya da 1960'lara kadar köylülerin çoğu yarıcıydı, ağaya mahsulden belirli bir kısmını veriyor kalanını kendi ihtiyaçları için kullanıyorlardı. Bu oran duruma balı olarak %10 ile %80 arasında değişiyordu. 1950'lerden sonra tarıma makinelerin girmesiyle ücretsiz işçilik, yerini ücretli tarım işçiliğine ve mevsimlik işçiliğe bıraktı. Ulaşım koşullarının iyi olmaması nedeniyle artan nakliye ücreti mahsullerin uzak pazarlarda rekabet etmesini engellemektedir. Kürt tütünü revaçtadır. Ancak Suriye, İran, Irak gibi ülkelerde devlet tekeline olduğu için tütün ekimi kısıtlıdır (Bruinessen, 2011b:32-33).

Bruinessen'in değinmediği bir konu olan Kürt kadınlarının tarımdaki emek güçleri ve işbölümü için Creagh'a bakmak konuyu daha açık biçime kavuşturacaktır. Creagh'dan alıntılan Galletti (2005) kırsal alanda Kürt kadınlarının aile içindeki konumlarına değinir:

“Sabahleyin erkenden erkekler *sürüleri beslemek ve otlatmak* üzere dağ yamacına sürer, *kamp sık sık tamamen kadınların sorumluluğuna* bırakılır. Köpekler ve onların sesleri, yanı sıra kullanmaya hiç tereddüt etmedikleri ateşli silahları ile desteklenen kadınlar orayı bütün davetsiz misafirlere karşı korumayı becerir” (italikler bana ait), (Creagh, 1880:190-191, alıntılan Galletti, 2005:288).

Bu alıntı belirtilen dönemde kadınların hane içinde ne kadar önemli bir konuma sahip olduklarını anlatmaktadır. Kadınlar haneyi tehlikeler karşı korumakta ve hanenin döngüsüne katkıda bulunmaktadır.

Seyyahların anlatılarında yer verilen Kürtlerin Van'daki yaşam biçimleri ve ekonomik uğraşları için Mangaltepe'ye bakılabilir. Mangaltepe'nin derlediği kitabının Van tarımı kısmında tarihten bu yana Van'da üretilen tarımsal ve hayvansal ürünler hakkında ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. “*Tarımla uğraşan nüfusun ekseriyeti müslümandır. Tüm ülkede olduğu gibi Van ve çevresinde de hala ilkel yöntemlerle tarım yapılmaktadır*” (Duckerts, 1904:41). Göçebe kabileler tarafından devamlı tahrip edilen bu bölgelerde, saldırılara karşı koymak için yerleşik halk, köyler halinde toplanmak zorunda kalmışlardır. Bu sebeple yaşam alanlarının uzağında yer alan verimli ve işlenebilir topraklar ekilip dikilmemektedir (Texier,1852:7). Seyyah Lynch da farklı bir yorumla, çiftçiliği pek bilmeyen Kürtler'in büyük bir kısmının hayvancılıkla geçindiğini belirtir (Lynch, 1901:11).

Synet, Binder, Reclus, Duckerts, Cuinet, Millingen ve Kâtip Çelebi gibi seyyahlar da Van'da üretilen ürünlere dair birçok faydalı gözlemde bulunmuşlardır. “*Van Vilayetinin ikliminin yumuşaklığı ve tarlaların verimliliği sayesinde kuzey bölgelerde mısır ve darı bol miktarda üretilmektedir*” (Synvet, 1872:120-121). Duckerts'e göre Van'da fasulye, bezelye, mercimek, lahana, patates, salatalık, balkabağı, kavun, karpuz, marul çeşitleri, pancar, yaban turpu, havuç yetişmektedir.

Bölgeye yeni giren enginar, turp, karnabahar, kereviz de başarılı biçimde yetiştirilmektedir (Duckerts, 1904:48). İngiliz Subay M.F. Millingen, İstanbul'daki mutfaklarda tüketilen sebzelerin birkaçı dışında çoğunun Van'dan sağlandığını belirtir (Millingen, 1998:98). Van'da sebze dışında meyvecilik de önemlidir. Özellikle armut, elma, kayısı, şeftali, erik, vişne ve üzüm; ihracatı yapılan nar ve çok iyi incir yetişir (Duckerts, 1904:55). Fransız misyonerler Van'a Fransa'da yetişen farklı meyve çeşitleri ile çilek ve Frenk üzümünü getirmişlerdir (Cuinet, 1892:657). Van'da üretilen üzümünden yapılan şarabın tadının çok güzel ve hafif olduğu yine misyonerlerce ifade edilmektedir (Reclus, 1884:372).

Tarım büyük ağaç tekerlekleri ağır saman yükü altında gıcırdayan çok ilkel büyük arabalarla yapılır (Binder, 1887:130). Bazı yazarlar da odunların ucuna bağlanmış bir demir parçasıyla çift sürüldüğünü belirtirler (Binder, 1887:130).

Evliya Çelebi Van'da yedi türlü buğday ve arpanın da yetiştirildiğini belirtmektedir (Evliya Çelebi Seyahatnamesi:557, alıntıl原因, Mangaltepe, 2009:104). Özellikle Gevar (Yüksekova) çevresinde ve Şemdinan'da tütün yetiştirilir. Kürtler İran'a kaçak olarak büyük miktarda tütün satarlar. Millingen bölge halkının tütün vergisi vermemek için vergi memurlarını tütün tarlalarından uzak tutmaya çalıştıklarını, bu amaçla tütün bulunan dağlara keskin nişancılar yerleştirerek memurları uzaklaştırdıklarını aktarmaktadır (Millingen, 1998:100).

Karpat'a göre Van merkez sancağının ürettiği tarım ürünlerinden elde edilen toplam gelir 239.837 TL'dir. 1894/95 yılında ekilebilir arazilerin toplamı 18.000 kilometre karedir (Karpat, 2003:255). Karpat Cuinet'den alıntıl原因 verilere göre Van tarımının ne düzeyde olduğunu ortaya koymuştur. Tablo, ürün çeşidinin çokluğu ve miktarın yüksekliğine bakıldığında Van'da tarım ve hayvancılığın dünya kapitalist sistemine eklemlendiğini ve ticari tarıma geçilmiş olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 3: 1894 Yılı Van Sancağında Üretilen Tarım Ürünleri Tablosu (Cuinet, 1892:696).

Tarım Üretimi, Miktarı ve Geliri		
Ürün	Miktar	Gelir
Buğday	40.000 ton	93.900 TL
Arpa	30.000 ton	52.173 TL
Darı	20.000 ton	34.783 TL
Mısır	10.000 ton	17.391 TL
Pirinç	9.000 ton	18.000 TL
Fasulye	60.000 kg	600 TL
Bezelye	10.000 kg	150 TL
Sebze ürünleri	75.000 kg	1.125 TL
Kuru üzüm	3.600 kg	500 TL
Üzüm ve diğer taze meyveler	45.000 kg	675 TL
Badem	8.000 kg	100 TL
Mazı	10.000 kg	10.000 TL
Keten tohumu	6.000 kg	1.200 TL
Bal	-	2.000 TL
Tereyağı	15.000 kg	1.500 TL
Tütün	200.000 kg	6.000 TL
Ceviz içi	10.000 kg	454 TL
Yün	26.000 kg	2.182 TL
Tiftik	30.000 kg	2.454 TL
Koyun ve keçi derisi	20 adet	1.090 TL
Tiftik derisi	500 adet	500 TL
Toplam		239.837TL

Daha önceki bölümlerde de vurgulandığı gibi Van'da cumhuriyet öncesinde tarım yoğunlukla Ermeniler tarafından yapılıyordu. Tohumlar toprağa saçılarak ekilirdi. Villa ve Killbourne'a göre yalnızca Van havzasında, ekim, nemden tasarruf sağlamak

için sıralar halinde yapıldı. Yakınoğu’da bu ileri tarım tekniğini yirminci yüzyıldan önce uygulayan tek grup Van havzasında yaşayan Ermeniler idi. Tarlalarda gübre olarak kül, hayvan ve insan dışkısı kullanılırdı. Kül toprağı alkalize eder, dışkı ise etkili bir gübre işlevi görürdü. Ermeniler yetiştirdikleri buğdayı kendileri tüketirler, hayvan yemi olmak üzere arpa ekerlerdi. Villa ve Kilbourne dört farklı buğday türünden söz eder. Van’da yetiştirilen ürünler üzüm, ceviz, fındık, badem, nohut, pancar, bamya, bakla, salatalık, domates, mercimek, patates, gangar (enginar), şalgam, lahana, tütün, az miktarda haşhaş yetiştirilirdi. Van’da gölden dolayı Ermeniler ve Kürtler balıkçılık da yapmışlardır. Gölde Darekh (inci kefalı) adında bir balık türünün yaşadığı bilinmektedir. Darekh (inci kefalı) Van Gölü’nde bulunan ve sazangillerden olan, tuzlanıp kurutulularak kışın da tüketilen bir balık türüdür. Killbourne’a göre Van’da 19. Yüzyılda yaşamış olan koyunların burunlarına ya da döşlerine damga vurulmaktadır. Bazı bölgelerde ise koyunların kulaklarına özel kesikler yapıldı (Villa ve Kilbourne, 2006:65-69). Aynı kitapta anlatılan sözlü tarih verilerine göre gençler üzümleri ayakları ile ezerler, üzümün suyunu yan taraflara yerleştirilmiş olan küplere veya tahta fiçılara akıtırırdı. Mayalanan üzüm suyundan şarap elde edilirdi (Villa ve Kilbourne, 2006:79).

Kevorkian’a (2013) göre göçebe Kürtler ve yerleşik Hristiyanlar arasındaki ilişkiler bir tarihsel ve ekonomik gelişim gösterdi. Göçebelik ve yerleşiklik şeklinde ifade edilebilecek olan iki yaşam tarzı arasında kaçınılmaz olarak bir geçiş süreci yaşanmıştır. Kürtler Hristiyan topluluklardan tarımla ilgili sözlü bilgileri öğrenmiş ve yerleşik yaşama geçerken bu bilgileri kullanmışlardır. Osmanlı devleti 16. Yüzyılda Süryaniler ve Ermeniler üzerinde denetimini kuvvetlendirebilmek için Kürtlere siyasal ve askeri açıdan olanak sunmuştur. Kevorkian’a göre Osmanlı devleti Göçebe Kürt aşiretlerini yerleşik yaşama geçirmekle Süryanilere ve Ermenilere lojistik olarak yaklaşımlarını ve iç içe bir yaşam sonucu onlar üzerinde denetim kurabilmelerini sağlamıştır. Aşiret reislerinin Süryani ve Ermenilere kirvelik yaparak onlardan sorumlu olması ve siyasal ve askeri güçleri ile hem bu toplulukları koruyucu hem de kontrol edici bir mekanizma yaratılmıştır. Kevorkian’a göre öte yandan besici (hayvancılıkla uğraşan topluluklar) Kürt topluluklarına yer açan yerleşik çiftçiler, kendi topraklarını bırakarak

yeni tarım alanları aramak zorunda kalmışlardır. Tarımsal üretimi öğrenmeleri ve toprağa bağımlı yaşam sayesinde Kürt göçebe topluluklarının yerleşik yaşama geçişleri devamlılık sağlamıştır (Kevorkian, 2013:53).

Kevorkian'a göre 19. Yüzyılda arazi mülkiyetinin el değiştirmeye başlaması ve Ermenilerin ellerinde bulunan toprakların Kürt göçebe topluluklara verilmesinin başlangıcı Tanzimat Dönemi'ne dayanır. Arazi mülkiyeti, hukuken Osmanlı mevzuatı tarafından düzenleniyor olmakla birlikte, toprakların fiziki tasarrufunu fiilen onu işleyenlere bırakıyordu.

Çiftçiler ağır vergilere tabi kılınıyorlarsa da, bu toprakların azalması anlamına gelmiyor, sıkı sıkıya denetlenen bir simbiyoz mantığına göre toprağı işleme hakkını saklı tutuyorlardı. (Aydın, 2013:154). Bununla beraber 19. Yüzyılın ilk yarısına ait reformlar bu durumu fiiliyatta değiştirme eğilimindeydi; buna göre çiftçinin Kürt ağalar nezdindeki bağımlılığı Devlet lehine olacak biçimde resmen kaldırılacaktı. Prensip, merkezileşmeyi sağlayan aygıt yerel beylerin aleyhine işleyerek devlet otoritesini güçlendirmeliydi. Fakat uygulamada, bireylerin eşitliğini savunan 1856 reformuyla güçlendirilmiş bu yeni politika çiftçinin özerkliğini artırmaya yaramış, hükümet yeni değişimlerin bilhassa çiftçinin yararına olduğunun ve onların yerini alacak Kürtlerin toprak edinmesini güçleştirmiş olduğunun farkına hemen vardı. Yerleşikler ve göçebeler arasındaki kadim denge böylece altüst oldu. 1858'de uygulanmaya başlanan toprak yasası bireysel mülkiyetin ve aşiret reislerinin, şeyhleri, ağaların rüşvet vererek toprak edinmesinin önünü açmış oldu. Ermeni meselesini, toprak sorununu ortaya çıkaran 1878 Berlin Kongresi sonrasında, devlet yeni bir toprak edinme politikası benimsedi. İstanbul hükümeti çiftçilerin ekilebilir topraklarını yağmalayabilmesi için Kürt göçebe aşiretlerini cesaretlendirdi. Arazilerin çiftçiliğı bilmeyen birkaç kişide toplanması bunun açık kanıtıydı. Kürtler ve Ermeniler arasındaki iş bölümünün “simbiyoz”(ortak yaşama) anlayışı içinde çözülmesinin sonuçları arasında yoksullaşma, kente göç veya İslam dinine ihtidalar da vardı (Kevorkian, 2013:53-55). Simbiyoz yaşam konusunda Suavi Aydın da benzer bir vurgu yapmaktadır. Mardin ve çevresinde mirlerin Ermenilerden

aldıkları cizyenin gittikçe ağırlaşarak tarımcı Ermenileri Adana’da işçileşme yoluyla topraklarından koparmaya başladığından söz eder. Ermenilerin her göç hareketi mülkiyetin el değiştirmesine zemin hazırlayan zorunlu bir halin sonucudur (Aydın, 2013:154-156).

Modern döneme gelindiğine ise Van’da ve Doğu Anadolu’da tarımın geliştirilebilmesi için çeşitli politikalar izlendiği bilinmektedir. Doğu Anadolu’da hayvancılığın yeniden sübvansede edilmesi ve Güneydoğu Anadolu’da da sulama kanalları ve barajlar yoluyla tarımın geliştirilmeye çalışılması devlet desteğinin bir göstergesidir. Keyder’e göre Güneydoğu Anadolu bölgesinin nüfus ve toprak yapısı tarihsel olarak bir dönüşüm izledi. Güneydoğu Anadolu’nun, Anadolu’nun genelinden farkı toprak yapısında yatıyordu. Tarih, devlet yapısı ve toplumsal ilişkilerin özellikleri dolayısıyla, gerek Osmanlı gerekse sonraki dönüşümlerde, Anadolu’da küçük üreticilik (yani aile emeğinin esas olduğu ve ailenin toprak mülkiyetini elinde bulundurduğu bir toprak yapısı) egemendi. Buna karşılık, bilhassa da mülkiyet haklarını özelleştiren 1858 kanunundan sonra, Suriye’de, Mısır’da, Irak’ta ve aynı zamanda Güneydoğu Anadolu’da köylülerin bağımlı kılındığı büyük toprak sahipliği egemen olmaya başladı. Yine 19. Yüzyılda, aşiretlerin yerleştirilmesi çabaları ağaların ve ortakçıların tanımladığı eşitsiz yapıyı pekiştirdi. Hiyerarşik aşiret düzeni toprağa büyük mülkiyet ve topraksızlık olarak yansdı.

Tarihten gelen bu özellik 1950’lerden sonra yeni pazar ve teknoloji olanaklarıyla aynı çizgi üzerinde bir dönüşüm gösterdi. Eskiden belirli bir toplumsal işlev gören ağalık olgusu artık sadece büyük toprak sahipliği görünümüne büründü. 1960 ve 1970’lerde kapitalist pazarla bütünleşme, önceki eşitsizlikleri daha keskin bir şekilde gündeme getirdi. Toprağın ve bu yüzden gelirin çok kötü dağılımı, birçok toplumsal sorunu da doğal olarak beraberinde getirdi. Eskiden yarıcılık yapan veya ağaya kira ödeyen köylüler, kendilerini eski konumlarını dahi kaybetmiş buldular, topraklarından atılınca bölge dışına göç etmeye mecbur kaldılar. İşte Güneydoğu Anadolu’nun diğer bölgelerden en önemli farklılığı bu bağlamda ortaya çıktı. Anadolu ve Trakya

köylülerinin çoğunluğu kapitalist gelişmeye ayak uydurup ürettiklerini pazarda satarken, Güneydoğu Anadolu'nun topraksız köylüsünün kapitalist ekonomi ile ancak göç yoluyla, yani işgücü pazarına en alttan girerek, bütünleşmekten başka seçeneği yoktu. Keyder GAP Projesini de bu bağlamda gecikmiş bir düşünce olarak ele alır. GAP'ın gecikmişliği sadece Türkiye bağlamında önlemeye çalıştığı gelişmelerin geri döndürülmesi zor bir ivme kazanmasından dolayı değildir. Bütün dünyada ulusal ekonomiyi geliştirecek, ulusal bütünlüğü sağlayacak projeler eski cazibelerini kaybettiler. Yeni sloganlar ulusal kalkınmacılığa değil, globalleşmeye ve dünya ekonomisi ile bütünleşmeye yönelik. Ülke temelinde kurulan dışarıya kapalı ekonomiler, ulusal bütünlüğün inşasına yönelik projeler şüphe ile karşılanıyor. Bölgesel farklılıkların, kültürel ayrılıkların, sermayenin mantığının yüceltildiği bir döneme girdik (Keyder, 2004:114-117).

Ekinci'nin de vurguladığı gibi 1960'lı yıllarda tarım politikasındaki köklü bir toprak reformunu öngören, tarım ve toprak reformuna öncelik tanınması önem arz etmekteydi. Ekinci'nin sözlerine bakıldığında bu konunun toplumsal önemi görülmektedir:

“Doğu sorununun (Kürt Sorunu) tanımlanması ve çözüme ilişkin demokratik bir yaklaşımın benimsenmesi, toplumun demokratikleşmesi, *Kürt köylü yığınlarının bireysel üretici konumuna gelmeleri* (ağalık gibi patronaj ilişkilerinden sıyrılmalrı) ve Kürt aydınlanma hareketinin toplumsal bir temele oturması bakımından programın *Toprak ve Tarım Reformu* bölümü bizim için çok önemliydi”(italikler bana ait), (Ekinci, 2010:154).

Bruinessen de Ekinci'nin söz ettiği eşitsizliklerin ortadan kaldırılmasına dair politikaların önceliğine ve Kürtlerin dezavantajlılığına dair bir tablo sunar. *Kürdolojinin Bahçesinde* (2012) kitabında 1960'larda DPT'nin kurulması ve bölgesel eşitsizliklerin giderilmesi yönünde çeşitli politikalar ve planlar yapılmasını anlatır. “... *Eşitsizliğin nedenleri ve çözüm yollarının aranması 1960'larda Türk aydınlarının en önemli sorunlarından biriydi. Geleceğin kalkınma projelerine bir giriş olarak Köy İşleri Bakanlığı, ülkedeki köylerin sosyo-ekonomik koşullarıyla ilgili ayrıntılı bir inceleme yaptı. Köy envanterleri denilen bu incelemelerde, toprak sahiplerinin dağılımı, tarımda*

makineleşmenin derecesi, köylülerin etnik kökenlerinin kaydı tutulmaktaydı”.⁹ Tarımla uğraşan Kürtlerin kaydını tutulması ve hangi mıntikalarda yaşadıklarının tespiti devletin güvenlik politikaları ile ilgili görünmektedir. Köy envanterlerinde etnik kökenin de yer alması kalkınma politikaları belirlenirken bu olgunun da dikkate alındığını düşündürmektedir.

Bugüne gelindiğinde ise Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da tarımdaki küçük üreticilerin göçle ve mevsimlik işgücü konumuna itilmeye başlanması ile karşı karşıya olduğu görülmektedir.

Nitekim Keyder ve Yenal da (2013) özellikle Ege ve Akdeniz’deki küçük şehirlerin kırsal alanlarına yerleşerek düşük ücretli ve düşük kiralı evlerde yaşayarak ekonomik açıdan tutunmaya çalışan göçmenlerin proleterleşerek veya tarım işçisi olarak seralarda, tarlalarda çalışarak ailelerini geçindirmeye çalıştıkları gözlenmektedir. Özellikle 1980’lerden sonra kırdan kente göç ederek kentte iş bulma olgusu 1980 sonrası kırsal yapının rutin bir döngüsü haline gelmiştir.

1.5.2. Van’da Nüfus ve İskân Politikasının Üretime Etkisi

Van’a ilişkin nüfus ve iskân politikalarının cumhuriyet öncesi kökleri bulunmaktadır. Bilindiği gibi insan nüfusu devletlerin güvenlik, kalkınma ve siyasal gerekçelerle hayati önem taşımaktadır. Osmanlı döneminde göçebeler sınırlara ve boş arazilere yerleştirilerek kayıt altına alınmaya çalışılmıştır. Bazen de devlet sadece ekonomik nedenlerle bir nüfusun yerini değiştirme ihtiyacı duymuştur. İsmet İnönü’nün İran’dan 1920’li yıllarda I. Dünya savaşı sonrası getirdiği müslüman Küresinlilerin

⁹ Mübeccel Kıray’ın Adana Çukurova’da yapmış olduğu araştırma eşitsizlik ve tabakalaşma üzerine detaylı bilgi vermektedir. Ayrıntılı bilgi için bakınız Jan Hinderink ve Mübeccel Kıray, Social Stratification as an obstacle to development: a study of four villages, New York:Praeger, 1970 ve Mübeccel B. Kıray, “Social change in Çukurova:a comparison of four villages”, (der.) Peter Benedict vd.,Turkey:geographic and Social perspectives, Leiden:Brill, 1974, sç179-203.

Ermeni nüfusun boşalttığı yerleri doldurması amacı taşıması buna bir örnek teşkil etmektedir. Bu bağlamda Öztürk'ün derlediği, 1935 yılında İsmet Paşa tarafından Atatürk'e sunulmuş olan raporun incelenmesi faydalı olacaktır. Raporda Van'a ve Bitlis'e yerleştirilen Karadenizliler için söyledikleri devletin nüfus politikası ile dönemin ruhu arasındaki ilişkiyi kavramada yararlı olacaktır.

İnönü Trabzon Sürmene'den getirilen ve Van İskele mahallesine yerleştirilen muhacirler için:

“... Sürmeneliler mühim bir kısmı sanatkâr oldukları için geçimlerinden mustarıptirler. *Karadeniz'in bu nüfusu geçindirmeyen kalabalık mıntıkasında bir nefes ve geçim yeri olarak düşündüğümüz Van Gölü kenarından ilk yerleştirdiğimiz Sürmeneliler memnun olmazlarsa bütün düşünce akamete uğrayacaktır.* ... İskeledeki büyük bir köye (Van, İskele Mahallesi) Sürmeneliler ve İran'dan gelen Türk muhacirler (Küresinliler) yerleştirilmiş. Her ikisi hallerinden çok şikâyet ettiler. Kıymetli olan Sürmenelilerdir. Genel Enspektörden bunların halini süratle ıslah etmesini rica ettim. ...İşler tanzim olunur ve Karadenizliler memnun edilebilirse, Van etrafı kolaylıkla gelişebilir. *İran yakınında böyle mamur bir merkezin ve mıntıkanın değeri meydandadır*”(italikler bana ait), (Öztürk, 2008:33-34).

Raporda İnönü'nün “*tüm düşüncemiz akamete uğrayacaktır*” derken, Van'da savaş sonrası Ermenilerin yaptıkları zanaat işlerini yapmasını arzu ettiği Sürmenelilerin memnun olmamaları durumunda göç etmelerinden duyduğu endişeyi dile getirmektedir. Geçmişte de Van'a yerleştirilen muhacir nüfusa faydacı bir amaçla yaklaşıldığı İnönü'nün Şark Raporu'nda da görülüyor. Doğu'da bu nüfus ve üretim mühendisliği politikasının çeşitli örneklerini birçok dönemde görmek mümkündür. İnönü'nün Şark Raporu'nda bahsettiği Trabzon'dan getirilip İskele mahallesine yerleştirilen Lazlar için de aynı durum geçerlidir. Trabzon'daki arazi kıtlığından ötürü eskiden Ermenilere ait olan Van İskele mahallesindeki arazilere Lazların yerleştirilmesi bu bağlamda ele alınmalıdır. Ermenilerin gidişiyle birlikte Van'daki zanaatkâr sayısının azalması üretimi ve kentin refah düzeyini düşürdüğünden, marangoz ustalığının üretici bir özellik olarak bulunduğu Lazların kente iskânları önem arz etmektedir. Aynı durumu 1915 sonrası Van'ın Edremit, Saray ilçeleri ve merkez köylerine yerleştirilen Küresinliler örneğinde de görmek mümkündür. İran'dan savaş sonrası getirilen Küresinliler kendilerini Sünni

Türkler olarak tanımlamaktadırlar. İnançlarından ötürü İran’da zorluk yaşadıklarından Türkiye’ye göç eden Küresinliler, Ermeniler’in boşalttığı köylere ve kent arazilerine devlet tarafından yerleştirilmişlerdir. Nitekim İskele, Norşin, Cumhuriyet mahalleleri eski Ermeni yerleşimleri olmaktadır. Bu yerlere yerleştirilen muhacirlere arazi veren devlet dönemin siyasal koşulları içinde müslüman nüfusu artırma ihtiyacı içinde hareket etmiştir. Van’da İsmet İnönü’nün *Şark Raporu*’nda da yer verdiği gibi nüfusun Türkleştirilmesi amacı taşıyan bu iskânlar, aynı zamanda devlete bağlı bir muhacir nüfus oluşmasını da sağlamış ve güvenlik, kalkınma gibi amaçlara da hizmet etmiştir. Ebinç de (2008) doktora tezinde bu konuya vurgu yapmış ve muhacir iskân politikasının ekonomik ve pragmatist yönlerine dikkati çekmiştir.

“Nitekim kentin nüfusunu canlandırmak için 1920’ den başlayarak 1930’lara kadar Van’a Kuzey Kafkasya’dan göçebe aşiret olan Burukan aşireti yerleştirilecek, aynı yıllarda İran’dan gelen Küresin aşireti iskân edilmeye çalışılacaktır. Bunların yanı sıra bir grup Bulgaristan muhaciri yerleştirilecektir. 1923’ten başlayarak Karadeniz’den belli aralıklarla 800 kişilik bir kitle Van’a yerleştirilerek bunların içinde özellikle zanaat sahibi insanlara öncelik tanınacaktır” (italikler bana ait),(338 BCA Katalog Numarası Nafia Vekaleti 30.18.11 Dosya 97-3 1.12.1920, alıntılan, Ebinç, 2008:127).

Aynı şekilde Celal Bayar’ın daha sonra hazırladığı (1936) *Şark Raporu*’nda Doğu’da toprak dağıtımı hususundaki düşünceleri oldukça aydınlatıcı olacaktır.

“Doğu vilayetlerinde toprak dağıtmanın, halkı toprak sahibi kılmanın ehemmiyeti aşikârdır. Gayemiz bunları sadece toprak sahibi yapmakla yetinmek de değildi. Mümkün olduğu kadar kredi vasıtalarını, üretim imkânlarını da aynı zamanda vermek lazımdır. Mahsullerinin satışını da temin etmek icap eder. Bu suretle hükümet, ağaların yerini alır ve bu hareket tarzı, halkla hükümeti birbirine bağlar. Üretim aracı meselesinde “mümkün olduğu kadar” kaydını koydum, muvaffakiyetin esası olmakla beraber, sadece toprak isteyen, üst tarafını kendilerinin halledeceğini söyleyen köylülere rastladım. Vaktiyle yapmış olduğum arazi dağıtımının bir kısmında bazı yolsuzluklar olduğu iddia ediliyor. Diyarbekir’e gelirken bir köy halkı ile görüştüm. Bir kısmına 150 dönüm arazi dağıtılmış ve bir kısmı da mahrum bırakılmıştır. Farklı muamele yapıldığı anlaşılıyor. ... Köylüyü toprak sahibi yapmak, köylüyü hükümete bağlayacak çok tesirli bir tedbirdir. Bu tedbirin tam semere verebilmesi için de ikinci bir şart vardır: o da muhitteki nüfuz sahibi mütegalibenin (yerel zorbalara, ağalara) aileleriyle birlikte iç vatana nakledilmesi keyfiyetidir. Bu hareket, devlet nüfuz ve kuvvetini göstermekle beraber, halkın zorbalıktan fiilen kurtulmasına yardım

etmektedir. ... Özetle mütegalibenin aileleriyle birlikte yerlerinin değiştirilmesi esaslı ve iyi bir politikadır” (italikler bana ait), (Bayar, 1936:65).

Bayar küçük meta üreticisi yaratmak için geniş toprak sahibi olan beylerin nüfuzunu yok edip, köylüyü hükümete bağlamak ve vergilendirebilmek amacı gütmektedir. Güçlü ayanların geçmişte toprak ağası formunda bir grup olup Osmanlı’da çeşitli isyanlara neden oldukları düşünülünce Bayar’ın bu sakıncası anlaşılmaktadır. Ayrıca toprak mülkiyetliliği ilişkileri açısından bakıldığında küçük meta üreticiliğinin yerleştirilmek istenmesi ve geniş toprak mülkiyetliliğine Doğu Anadolu’da güvenlik politikası açısından daha dikkatli yaklaşıldığını göstermektedir.

Alıntıda da görüldüğü gibi devlet aklı Doğu’da toprak ağalığını güvenlik ve artı-değer açısından desteklememektedir. Bu nedenle nüfuzlu toprak zenginlerinin bir kısmı İç Anadolu’ya sürülmüştür. Cumhuriyetin ilk yıllarında Haymana’ya sürülen toprak zengini Kürt aşiret reisleri bu durumun bir örneğidir. Aşağıdaki alıntıda aşiretlerin iskânı hakkında Ziya Gökalp’in düşünceleri ve devlet tarafından araştırmaya yöneltilmesinin nedenleri sıralanmaktadır. Ziya Gökalp’in damadı Nüzhet Göksel, bir yazısında şu bilgileri vermektedir:

“Şark vilayetlerindeki aşiretlerin iskânı meselesini Rıza Nur benimsedi. Ve ilmi bir şekilde resmen işe başlamak için Ziya Gökalp’ten bir tetkik eseri istedi. Gökalp da Diyarbakır ve havalisinden başlayarak, aşiretler arasında bulunan ve Türklüklerini muhafaza edenlerle iktisadi sebepler yüzünden Kürtleşen Türklerin, dillerini, tarihlerini, ırk ve adetlerini göz önüne alarak, bunları *Türkleştirmek* hususunda bazı etnoğrafik tetkiklerle işe başlaması metodlarını yüz sayfalık bir deftere yazıp Rıza Nur’a gönderdi” (italikler bana ait), (Bayrak, 2009:32).

Yusuf Akçura ve Türk birliğinin önemini anlattığı *Üç Tarz-ı Siyaset* makalesinde şöyle der: “*Türk Birliği siyasetindeki faydalara gelince; Osmanlı ülkelerindeki Türkler hem dini, hem ırki bağlar ile pek sıkı, yalnız dini olmaktan sıkı birleşecek ve esasen Türk olmadığı halde bir dereceye kadar Türkleşmiş sair müslim unsurlar da daha ziyade Türklüğü benimseyecek ve henüz hiç benimsememiş unsurlar da Türkleştirilebilecekti*” (Akçura, 1911:36). Burada Cumhuriyetin ulus-devlet ideolojisine uygun biçimde doktrinler ürettiği ve araştırmalar yoluyla toplumun kaynaşmış ve homojen bir yapı

içinde tanımlanmak istendiği görülmektedir. O dönemde köylülüğün yaygın biçimde görülen bir üretici kategorisi olduğu düşünüldüğünde halkçı ve milliyetçi politikalarla toprağa bağlı nüfusun devlete bağımlı kılınmak istenmesinin hayatiliği ortaya çıkar.

Dönemin ideolojik perspektifinde köylülük, toprak dağıtımları sayesinde küçük meta üreticisi olarak temsil edilen ve homojen bir üretici karakteri taşıyan bir kategori olarak tahayyül edilmektedir. Bu nedenle Gökarp ve Akçura'nın tezlerini erken dönem cumhuriyet ideolojisinin izdüşümlerinden biri olarak görmek gerekir.

Diğer etnik grupların Türklük potası içinde erilmek istenmesi ve tetkiklerle bu arzusunun kanıtlanmak istenmesi bu bağlamda tartışılmalıdır. Dönemin iskân ve nüfus politikalarını da yukarıda tartışılan çerçeveden okuyacak olursak, yeni Türkiye'nin gayrimüslimlerden kalma çeşitli mntıkalarına yerleştirilen göçmenlerin Türkleştirme ve kalkınma yoluyla yeni ülkenin refah düzeyini yükseltme amacı taşıdığı anlaşılabilir.

Bu teorik yaklaşım ve bilgiler ışığında Van'ın Özalp ilçesine bağlı ve İran sınırına 15 km uzaklıktaki Dönerdere köyü incelenmiştir. Çalışmaya konu olan köyde 1964 yılına kadar sadece Kürtler yaşamaktadır. İlerleyen süreçte köye yönelik bir iskân gerçekleştirilmiştir. Bu iskân ile 1964 yılında Trabzon'un Çaykara ilçesine bağlı Yaylaönü (Horos), Baltacılı (Holaysa), Yeşilalan ve Uzungöl (Şerah) köylerinden seçilen 55 hane, Van Özalp'a bağlı Dönerdere köyüne dönemin maliye bakanı Van'lı Ferit Melen'in meclise önermesi ile göç ettirilir. Göçün nedeni 1960'ta meydana gelen heyelan nedeniyle köylülerin topraklarını kaybetmeleri sonucu yaşadıkları ekonomik zorluklardır. Çaykara'da meydana gelen bu heyelan ve göç ilk değildir.

Çaykara ilçesinden 1940'lı yıllarda Suluova, 1959 yılında Hatay Reyhanlı, 1964-65 yıllarında Van Özalp (1964-Dönerdere ve 1965-Emek köyü), 1967 yılında Bursa Orhangazi, 1973 yılında Çanakkale Gökçeada, 1974 yılında Kıbrıs Gazi Magosa'ya heyelan ve topraksızlık nedeniyle üretim yapamayan köylülerin göç ettirildiği

görülmektedir.¹⁰ Dönerdere köyüne yerleştirilen köylülere kredi ile bir çift öküz ve 20 yıl içinde ödeme koşuluyla devlet tarafından toplam 130'ar dönüm arazi verilmiştir.¹¹

Çalışmada bu veriler ekseninde devletin buradaki kurucu rolünün ileriki yıllarda Dönerdere köyünün sosyo-ekonomik değişiminde ne kadar belirleyici olduğu araştırılmak istenmektedir. Söz konusu tezde Özalp'a bağlı Dönerdere köyünün ekonomik yapısı, köyün pazarla olan ilişkileri, üretim biçimi, üretim ilişkileri, toprak mülkiyeti biçimi ve bu yapıların şekillendirdiği toplumsal ilişkiler incelenecektir.

Çalışmaya konu olan Dönerdere köyünde mekânsal olarak ayrılmış olan iki etnik yapının kendi iç dinamiklerinin toplumsal dönüşümlerinde nasıl bir etkiye sahip olduğu incelenecektir. Karadenizliler gelmeden önceki kültürel ve ekonomik yapı ile Karadenizliler geldikten sonraki hâkim yapı arasındaki farklılıklar tezin başka bir boyutunu oluşturmaktadır. İki etnik yapının pazarla ve devletle ilişkilerinde yarı göçer, çiftçi topluluklar bağlamında girdikleri kategorinin nasıl bir etki yarattığı karşılaştırmalı örnek olay incelemesi yöntemi ile incelenecektir. Karadenizliler ile Kürtlerin sahip oldukları toplumsal ve üretici özellikleri ölçüsünde nasıl bir tarımsal dönüşüm yaşadıkları tartışılacaktır.

¹⁰ Devletin iskân yerlerini seçerken dönemin ihtiyaçlarına göre seçim yaptığı düşünülebilir. Trabzon'dan Kıbrıs'a Kıbrıs Savaşı döneminde nüfusun göçü ekonomik nedenlerden çok Rum nüfusa karşı Türk nüfusu arttırma çabası olarak yorumlanabilir.

¹¹ Kemal Çuman, Gerçek Hayat Hikâyesinin Öyküsü, Çaykara Gazetesi, 7 Aralık 2009. www.caykaragazetesi.com/haber_detay.php?id=876

II. BÖLÜM: ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ

2.1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Çalışmaya konu olan köy Aşağı Dönerdere ve Yukarı Dönerdere olarak iki yerleşkeden oluşmaktadır. Köyde tarım ve hayvancılık yapılmaktadır. Kürtler Aşağı Dönerdere’de, Karadenizliler ise Yukarı Dönerdere’de yaşamaktadırlar. 1964’te Trabzon-Çaykara’dan Özalp’e yerleştirilen göçmen grup Karadenizliler ile yaklaşık yüzyıldır köyde yaşamakta olan yerli Kürtler arasında üretimsel ve etnik açıdan farklılıklar bulunmaktadır. Karadenizliler köye yerleştiklerinde orman içi köylüsü olmalarından kaynaklı marangozluk icra eden bir topluluk olmuşlardır. Kürtler ise yarı göçer bir geçmişe sahip ve temelde hayvancılıkla geçinen bir topluluktur. İki etnik topluluğun sahip oldukları üretici, etnik, kültürel özellikler ve iç dinamikler köyde zaman içinde gelişen ilişki biçimlerini etkilemiş ve yönlendirmiştir.

Çalışma iki farklı kültürel ve toplumsal geçmişe sahip yerli ve göçmen grup arasında 1964 yılındaki iskân sürecinden bu yana dönüşen ekonomik ve sosyal ilişkileri çözümlemeye odaklanmıştır. Çalışmada köyün kırsal dönüşümünün hane halkı üzerindeki dönüştürücü etkileri ile iki mahallenin kültürel, demografik, etnik ve ekonomik yapısı incelenmiştir. Çalışmada üç temel konu üzerinde durulmuştur.

1. Çalışmada küresel ölçekte meydana gelen iktisadi değişimlerin yereldeki etkilerine örnek olarak Van’a bağlı Dönerdere köyünde nasıl bir yansımaya sahip olduğu araştırılmak istenmektedir. Bu düşünceden hareketle küresel gıda sistemine eklenmiş bir üretici mekân olarak ele alınan köyde, küçük meta üreticisi köylülerin toplumsal yaşamlarını dönüştüren bu genel iktisadi değişimlerin ne ölçüde etkili olduğu incelenmek istenmektedir. Çalışmaya konu olan köyün kendi özgün tarihsel ve toplumsal koşullarına bağlı olarak, kırsal dönüşümün mekânsal olarak ayrılmış olan farklı üretici, etnik, kültürel, eğitimsel ve demografik özelliklere sahip iki toplumsal yapıyı nasıl dönüştürdüğü araştırılmıştır.

2. Kırdan kıra göç etmiş olan Karadenizlilerle Kürtlerin birlikte yaşarken karşılıklı olarak geliştirdikleri toplumsal pratikler ile köye entegrasyon süreçleri ve birbirlerine yönelik algılayış biçimleri, etnik, demografik ve üretici özellikleri düzeyinde incelenmiştir.

3. Çalışmada tarımda kullanılan hane içi ücretsiz emek gücünün farklı üretimsel, kültürel ve etnik özelliklere sahip iki mahallede cinsiyet ve yaşa göre nasıl örgütlendiği, emek kullanım düzeylerindeki benzerlik ve farklılıklar saptanacaktır. Hanedeki emek gücünün kente yönelmesi ile köyde değişen toplumsal ve kültürel ilişkiler ile bu ilişkilerdeki benzeşimler ve farklılaşmalar mukayeseli bir biçimde ele alınmıştır.

2.2. Araştırmanın Önemi

1. Türkiye'nin tarım politikasının Van'daki izdüşümlerini canlı bir biçimde görmemizi sağlayacak ve Dönerdere köyü örneğinde Kürtler ile Karadenizlilerin ilişkilerini incelerken göç geçmişlerinin ve köyde sahip olunan sosyo-ekonomik gücün bu ilişkilere nasıl yansıdığını da ortaya koymaktadır.

2. Bir “kalkınma projesi” olarak Karadenizlilerin Dönerdere’ye iskânı ve devletin buradaki kurucu motivasyonu ile bu iskânın köyün yerlileri tarafından nasıl karşılandığı tezde ayrıca incelenmiştir.

3. Literatürde genellikle kırdan kente göçün kent yaşamındaki etkileri incelenmişken, bu göçün köy yaşamı ve köylülük üzerindeki etkileri çok fazla araştırılmamıştır. Çalışma kırsal dönüşüm araştırmalarında kente yönelen emek göçünün köyü nasıl dönüştürdüğüne dair eksikliği de göreceli olarak kapatmayı amaçlamaktadır. Dönerdere köyü ile kent arasındaki ilişki biçimleri ve kentin köye getirdiği tüketim ve giyim alışkanlıkları, yeni sosyal ilişki biçimleri gibi yeniliklerin araştırılması tezin özgün katkılarından olmuştur.

2.3. Araştırmanın Modeli

Araştırmanın modeli oluşturulurken öncelikle literatür çalışması yapılmıştır. Ulusal ve uluslararası bilimsel yayınlarda kırsal yapılar, kır sosyolojisi ile ilgili evrensel tanım ve kavramlara ulaşılma gayreti güdülmüştür. Görüşme ve anket sorularıyla köylülerin yaşam biçimleri, toprak mülkiyetliliği, kültürel ve etnik özellikleri araştırılmıştır. Araştırma modeli oluşturulurken aşağıda belirtilen yol izlenmiştir:

1. Araştırma problemleri tespit edilmiş ve problem tanımı yapılmıştır. Araştırma konusunun özgün ve kaynak teşkil edecek bir örnek olduğu kabul edilmiştir.
2. Problemlerde tanımlanacak sorularla araştırmada ulaşılmaya çalışılan konular için problemler kısıtlı ve belli bir bağlamda tutulmaya çalışılmıştır.
3. Araştırmanın ilk dört ayı literatür ve sonraki dönemlerde alan çalışması ve son dört ay sonuç ve değerlendirme yapılmıştır.
4. Kuramsal bölümde serflik, yarı göçerlik, köylülük olgusu kavramsal bir çerçeveye oturtulmuştur. Alan araştırması aşamasında ise yaklaşık yüzyıllık bir köy geçmişine sahip Kürtler ile 1964'teki iskân uygulaması ile köye yerleşen Karadenizli göçmen topluluğun köye yerleşme süreci ve sonrasında geliştirilen ekonomik, sosyal ve kültürel ilişkiler ile Türkiye kırında yaşanan toplumsal dönüşümlerin bir yansıması olarak Dönerdere köyünün geçirdiği değişim incelenmiştir. Bu incelemeyi derinleştirmek ve somutlaştırmak amacıyla anket ve mülakat formu düzenlenerek katılımcılara yöneltilmiştir. İlerleyen çalışma sürecinde de elde edilen veriler analiz edilmiştir.
5. Araştırma boyunca problemler dışına çıkılmadan ilgili konu hakkında detaylı veri toplanmıştır.

2.4. Araştırmanın Problemleri

1-Dönerdere köyünde ekonomik ve toplumsal yapının tarihsel olarak dönüşümü nasıl bir seyir izlemiştir?

2-Dönerdere köyünde iki farklı etnik yapıda kırsal toplumsal dönüşümün aile yapısı, dini ritüeller, siyasi ve ekonomik eğilimler, giyim ve tüketim alışkanlıkları açısından farklılık arz etmekte midir?

3-Dönerdere köyünde iki etnik yapının demografik, kültürel, ekonomik ve üretici özelliklerine bağlı olarak emek iş bölümü toplumsal cinsiyet ve yaş temelinde nasıl örgütlenmiştir?

4-Dönerdere köyünde iki etnik yapının devlet ve pazarla ilişkileri nasıl şekillenmiştir?

2.5. Araştırmanın Evren Ve Örneklemi

Araştırmanın evrenini Van Özalp'a bağlı 95 hanelik Dönerdere köyü oluşturmaktadır. Örneklem grubunu ise 15'i Karadenizli ve 15'i Kürtlerden oluşan hane reisleri oluşturmaktadır. Çalışmada örneklem grubu seçilirken toprak mülkiyet sahipliği ve sosyo-ekonomik düzeyleri, birbirlerine göre değişkenlik arz eden aile yapılarına sahip oluşları ve köylülerin çalışmaya katkı sunma istekleri temel alınmıştır.

Hane halkına yönelik sosyo-demografik soruları barındıran yapılandırılmış anket ve hane reislerine yönelik mülakat sorularından oluşan bir soru formu geliştirilmiştir. Bu yönüyle çalışmanın nicel ve nitel verileri derleyen bir yöntemi vardır. Çalışmada 15'er hane reisi ile görüşülmüş olmasının nedeni bu sayının yüksek lisans çalışmalarında genel bir kabul görmesi ve yeterli veriyi almada makbul olmasıdır.

Dönerdere Köyü Örnekleme Katılımcıların Kodları

Yukarı Dönerdere Örnekleme	Aşağı Dönerdere Örnekleme
K ₁ , K ₂ , K ₃ , K ₄ , K ₅ , K ₆ , K ₇ , K ₈ , K ₉ , K ₁₀ , K ₁₁ , K ₁₂ , K ₁₃ , K ₁₄ , K ₁₅	K ₁₆ , K ₁₇ , K ₁₈ , K ₁₉ , K ₂₀ , K ₂₁ , K ₂₂ , K ₂₃ , K ₂₄ , K ₂₅ , K ₂₆ , K ₂₇ , K ₂₈ , K ₂₉ , K ₃₀

Çalışmada Yukarı Dönerdere örnekleme için kullanılan “*Karadenizli*” tanımlaması geldikleri Trabzon-Çaykara’ya referans vermek ve göçmen özelliklerine vurgu yapmak için araçsal olarak kullanılmıştır. Karadenizliler kendilerini “*Karadenizli Türkler*” olarak tanımlamaktadırlar. Anadillerinin Rumca olduğunu ifade eden köylüler kendilerini “*Rum*” olarak değil “*Türk*” olarak tanımladıkları için bu ikilemi giderebilmek amacıyla böyle bir yöntem geliştirilmiştir. Bulguları değerlendirirken “*Türk*” tanımlaması istenilen mukayesenin yapılmasını güçleştirip anlam karmaşası yaratacağından “*Karadenizli*” tanımı kullanılmıştır. Köyde yaklaşık yüzyıldır yaşamakta olan yerlilerin kendilerini “*Kürt*” olarak tanımlamaları nedeniyle bu tanımlama kullanılmıştır. Kürtlerin yerli grup olmaları nedeniyle etnik adlarıyla tanımlanmaları iki toplum arasındaki etnik, coğrafi ve kültürel farklılığa vurgu yapılması için uygun bulunmuştur.

2.6. Araştırmanın Yöntemi

Dönerdere köyünde yaşayan köylüler araştırmanın nesnesini oluşturacaktır. Araştırmada Van Özalp’a bağlı, İran sınırına 15 km uzaklıkta bir köy olan Dönerdere köyünde karşılaştırmalı örnek olay incelemesi yöntemi kullanılacaktır. Bu yöntem iki etnik topluluğun tarihsel geçmişleri de göz önünde bulundurularak mukayese edildiği araştırmalarda, az sayıda ya da tek bir örnek olayı derinlemesine incelerken kullanılmaktadır. Örnek olay kültürel olarak tanımlanan bir gruptur (Neuman, 2010). Karşılaştırmalı örnek olay incelemesinde belirli toplumlar veya kültürler karşılaştırılır ve

genellemeler yapılmaz. Uluslar ve kültürler arasındaki farklılık ve benzerliklerin analiz edilmesinde kullanılan bu yöntem kültürel bağlam araştırması biçiminde Antony Marx (1998) tarafından da kullanılmıştır. Marx ABD, Güney Afrika ve Brezilya’da ırk ilişkilerini incelemiştir. Neuman’a göre (2010: 632-633) Karşılaştırmalı araştırmalarda genellikle ulus devlet analiz birimi olarak kullanılır. Ulus devlet gözlemlenebilir belirgin bir olgu iken, alt birimler olan kültürel grupların incelenmesi daha zordur. Kültürel grupları inceleyerek ulus-devletle kurulan ilişkiler, ulus-devletin farklı kültürel gruplar üzerinde nasıl bir etkide bulunduğu incelenmesi bu yöntemin temel araştırma alanlarını oluşturur. Karşılaştırmalı örnek olay incelemesinin saha kısmında ortaya çıkan birçok zorluk bulunmaktadır. Galton’un ortaya attığı bir soruyla başlayan Galton Sorunu’nda iki kültür arasındaki ayrımların keskin olup olmayacağını kestirilemeyebilir. Galton sorunu iki kültürün hayali sınırlarının nerede başlayıp nerede bittiğinin tam olarak bilinmemesidir. İki farklı kültürel grup arasındaki benzerlikler ve iç içe geçmişlikler incelemeyi zorlaştırır. Bu nedenle karşılaştırmalı örnek olay incelemesi yönteminin çeşitli dezavantajları ve derinlemesine araştırmaya olanak sağladığı için avantajları da bulunmaktadır.

2.7. Veri Toplama ve Çözümleme Teknikleri

Tezin konusu gereği etnik çözümleme için köydeki materyaller değerlendirilecektir. Derinlemesine mülakat tekniğinin kullanılmasının nedeni sağlıklı ve ayrıntılı veri toplayabilmek ve araştırmanın derinleşmesini sağlamaktır. Araştırma bu nedenle betimleyici bir yol izleyecektir. Araştırma konusu gereği nitel yöntemle yapılmaya elverişli olduğu için bu yöntem seçilmiştir. Tez mekânsal olarak Dönerdere köyü ile araştırma konusu olarak da toplumsal kırsal dönüşümün Dönerdere’deki örneğini incelemekle sınırlandırılmıştır.

Köyde daimi olarak yaşayan 95 hane bulunmaktadır. Araştırmada 30 Hane halkı reisi ile açık ve sosyo-demografik bilgilerin sorulduğu kapalı uçlu sorulardan oluşturulmuş anketle derinlemesine mülakat tekniği ile görüşülmüştür. Mülakat formu

hazırlanırken Mehmet Ecevit'in (1987) kır araştırmasında kullandığı mülakat formundan faydalanılmıştır. Görüşmede ses kaydı alınmış, fotoğraf ve köyde elde edilecek olan birincil kaynaklar kullanılmıştır. Evlerde bulunan eşyalar, giysiler, fotoğraflar, köyün tarihine ilişkin sözlü, yazılı ve maddi kaynaklar saha araştırmasında incelenmiştir.

2.8. Araştırmada Karşılaşılan Güçlükler

Çalışma boyunca sağlıklı ve güvenilir verilere ulaşmak hedeflendiğinden çeşitli sorunlara karşı birçok strateji geliştirilmiştir. Örneğin çalışma yaz ayında yapıldığı için köylüler yoğun olarak tarlada kış için kullanılacak otlarını biçmekteydiler. Bu nedenle bir kısmının bulunabilmesi için tarla ve ahır gibi iş mekânlarına gidilmiştir. Bazı durumlarda hane reisleri ile önceden randevu alınmış ve akşam saatlerinde mülakatlar yapılmıştır. Özellikle Ramazan ayına denk gelen saha araştırmasında iftar saatlerinde katılımcılarla görüşmeler sağlanmış ve katılımcının uygun zamanı bulunmaya çalışılmıştır.

Saha araştırmasında ek bilgi sağlayabilmek ve verileri denetleyebilmek amacıyla hanenin diğer fertleriyle de görüşülmüş ve çeşitli sorular tekrar sorulmuştur. Kadınların giyim tarzlarını da konu alan çalışmada fotoğraf çekilmesini istemeyen köylü kadınların resimleri çekilememiştir. Bu durum çalışmayı olumsuz etkilese de bulgular ele alınırken kadınların giyim tarzları betimlenmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın istenen sürede ve sağlıklı biçimde sonlandırılabilmesi için görüşmeler belirli bir ritm ve zamanlamayla sürdürülmüştür. Çalışma boyunca Yukarı Dönerdere'de konuk edilen araştırmacı için Aşağı Dönerdere mahallesine gidiş gelişlerde mesafe nedeniyle bir takım zorluklar oluşmuştur. İki mahalle arasında yaklaşık bir km'lik düz zeminde bir mesafe bulunduğundan, Yukarı ve Aşağı Dönerdere'den köylülerin traktörleri ve kişisel araçları kullanılmıştır.

Bahsi geçen fiziksel ve mevsimsel sıkıntılara rağmen yapılan derinlemesine mülakatlar ile köy hakkında bütünlükçü bir tablo çizilmeye çalışılmış ve çalışmanın başarılı olması için koşullara ayak uydurmaya gayret edilmiştir.

III.BÖLÜM: DÖNERDERE KÖYÜNDE KIRSAL TOPLUMSAL DÖNÜŞÜM: EKONOMİK, KÜLTÜREL VE ETNİK BİR ÇÖZÜMLEME

3.1. Köyün Genel Tarihçesi

3.1.1. Köyün Tarihçesi

Çalışmanın konusu olan Dönerdere köyü, Doğu Anadolu'nun Van bölümünde, Van şehrinin 60 km doğusunda kurulmuş Özalp ilçesinin 15 km. kuzeydoğusunda, Türk-İran sınırına 15 km. uzaklıkta yer alan 372 kadın, 354 erkek olmak üzere 726 nüfûslu (2011), 2100 m rakımlı bir ova köyüdür. Dönerdere köyü iki mahalleden oluşmaktadır. Bunlardan birincisi olan Aşağı Dönerdere (Giridil) adına resmi kayıtlarda ilk kez 1945 yılında rastlanır. Aşağı Dönerdere muhtarından alınan bilgiye göre, günümüzden yaklaşık 70 yıl önce Rus işgâliyle hareketlenen köylülerden bir kısım, 1920'den itibaren Özalp doğusundaki boş ve geniş arazilere yerleşmişlerdir (Yıldırım ve Acar, 2000). Köy muhtarlığından alınan verilere göre köyde mevcut hane sayısı Yukarı Dönerdere'de 30, Aşağı Dönerdere'de 65 olmak üzere toplam olarak 95'dir.

Dönerdere'nin bağlı olduğu Özalp'in tarihçesine bakıldığında M. Emin Zeki'nin Osmanlı Tahrir Defterleri'nden derlediği kitabına bakmak faydalı olacaktır. Mehmet Emin Zeki'ye göre 1899 yılında Saray'da (Mahmudiye) Takuri Aşiretinin 15 köyü bulunmaktadır. Takuri Aşiretine ait 164 hane varken, 182 hane de Şemski Aşireti'ne aittir. 1899 yılındaki verilere göre Gridil (Dönerdere) köyü 18 haneden oluşmakta ve oturanların Kürt olduğu bilinmektedir. Yine Mehmet Emin Zeki'nin 1899 yılı Tahrir Defterlerinden aldığı verilere göre Takuri aşireti Hamidiye alaylarında 18 ve 39 numaraları ile temsil etmektedir. 1899 yılı Tahrir Defterleri'nde anlatıldığına göre, Mahmudiye zengin bir kazadır. Her yerde geniş meralar bulunmaktadır. Hayvan yetiştirmeye müsaittir. Özellikle koyun ve keçi yetiştirilmektedir.

Bu dönemde Takuriler Hüseyin Beg'in önderliğindedir. Kendisi de o dönemde şimdiki adı Dorutay olan Aşağı Ahurik'te ikamet etmektedir.

Ayvarov'un *Osmanlı Rus Savaşları'nda Kürtler* kitabına göre Osmanlı- Rus Savaşları sırasında kurulan Hamidiye Alaylarına Doğu'da birçok aşiret katılmıştır. Mahmudiye (Saray) çevresindeki aşiretlerden biri olan Takori (Takuri) Aşireti de bu aşiretlerden biridir. Dönerdere köylülerinin aşireti olan Takuri aşiretinin o dönemdeki reisi Hüseyin Beg de birlikleriyle beraber savaşlara katılmıştır. Hüseyin Beg Osmanlı Rus Savaşı sırasında Albay rütbesine sahiptir. Takori aşireti dört birliğe sahiptir (Ayvarov, 1995:36). Alan araştırmasında görüşülen köylülerin anlatımına göre Hüseyin Beg Birinci dünya savaşı öncesinde Dorutay'da oturmaktadır. Dönerdere'yi (Gridil) de hâkimiyeti altına almak istemektedir. Köyün delikanlılarından Nıfto buna karşı çıktığı için Hüseyin Beg tarafından sırtından vurularak öldürülür.

Perinçek'in derlediği *Aşiretler Raporu* kitabında Takuri Aşireti nüfusu 2400, Dili Kırmanç, Mezhebi Şafii, Reisi İzzet Akın, aşiret reisinin oturduğu yer Aşağı Tulgalı Köyü, ikinci reisin adı Celal Polat, oturduğu yer Dorutay Bucağı'dır. Aşiretin mensuplarının yaşadıkları yerler ise Özalp İlçesi, Bakışık, Dönerdere, Aşağı Tulgalı, Yukarı Yorganlı, Dorutay Bucağı olarak verilmiştir (Perinçek, 1998:351).

Bayram Bayraktar'ın derlediği *Rus General Mayevski'nin Türkiye Gözlemleri*'nde Mahmudiye kazasının tarımsal üretimi, hayvancılık konusunda detaylı bilgi vermektedir. Takuri aşiretinin aşiret beyi Hüseyin Bey Ermenilerin en çok yaşadığı Aşağı Ahurik'te yaşamaktadır. Bazı tarihçilere göre Osmanlı'nın son dönemlerinde Hristiyanlar üzerindeki baskısını Doğu'da aşiretleri yerleşik yaşama geçirip Ermenilerden alınan vergiyi Kürtlere toplatması, bir nevi devletin ikinci kolu konumuna getirmesi Ermeniler üzerinde yoğun bir baskıya ve iki etnik yapı arasında önceden var olmayan bir sömürü ilişkisine neden olmuş olabilir. Hüseyin Beg'in bu nedenle Aşağı Ahurik gibi Mahmudiye'de sayılı miktardaki Ermeni köylerinin diğer köylere göre nüfus bakımından yüksek olan bir köyde yaşaması tesadüfi değildir.

Mahmudiye kazası göçebe sınır boyu aşiretleri için önemli bir yerleşim yeri olduğundan Osmanlı döneminde Mahmudiye denetlenmesi gereken bir yerleşim olarak görülmektedir. Fuat Dündar Mahmudiye (Saray ve Özalp) kazası haritasına göre göçebe

Kürt aşiretlerinin güzergâhı İttihatçı hükümet için de güvenlik açısından önem arz ediyordu. İttihatçı hükümet Kürt aşiretlerin yayıldıkları alanları ve cevalangahlarını belirlemişti. Osmanlı'nın doğusuna hâkim olan göçebeliği ve bundan kaynaklı bölgedeki kuvvetler parametresini normal haritalar ile göstermek mümkün değildir. Bu haritalardan biri, İran sınırına yakın ve göçebe Kürt aşiretlerin olduğu Mahmudiye kazasının haritasıdır. Bu harita Milan, Şemski, Takori gibi Kürt aşiretlerin sınırlarını da gösterir (Dündar, 2010:120).

Mahmudiye'nin (Özalp) Osmanlı döneminde göçebe aşiretlerin güzergâhlarından biri olması ve İran sınırında oluşu güvenlik, nüfusun kontrolü gibi açılardan dönemin İttihatçı hükümeti için önem arz etmesine neden olmuştur. Mahmudiye bölgesinde Ermeni köylerinin sayısal olarak azlığı, daha çok Müslüman ve diğer etnik grupların bölgede yaşaması da bölgenin tarımdan ziyade hayvancılığa uygun bir doğası olduğunu düşündürmektedir. Bu nedenle özellikle 19. yüzyılda Osmanlı döneminde göçebe aşiretlerin yerleşik yaşama geçirilmek istenmesi ve göçebelerin boş tarım arazilerine iskân edilmesi güvenlik, nüfus kontrolü ve ticari tarımın yaygınlaşmasıyla birlikte tarımsal birikimlerin arttırılmak istenmesi ile ilgilidir. Özalp bölgesinin böyle bir geçmişi olduğu ve yöredeki Ermeniler gittikten sonra yerleşik yaşama tamamen geçmeye başlayan Takuri ve Şemski gibi aşiretlerin hayvancılığı sürdürmeye devam ettirdikleri bilinmektedir. Cumhuriyet sonrası dönemde Doğu Anadolu'nun traktör ve pulluk gibi araçlara daha geç kavuştuğu göz önüne alınırsa, yöredeki aşiretlerin temel geçim kaynağının hayvancılık olduğunu anlamak kolaylaşır.

Bu verilerin dışında Cumhuriyet öncesi döneme dair edinilen bilgilere göre Dönerdere köyünün bağlı olduğu aşiret reisi olan Hüseyin Beg, Birinci Dünya Savaşı döneminde Hamidiye alaylarına katılmıştır (Ayvarov, 1995). Köyün tarihi araştırılırken ortaya çıkan bu veriler de tezin toplumsal tarih boyutu açısından önem arz etmektedir. Bruinessen'e göre Hamidiye Alayları, II. Abdülhamid (1876-1909) tarafından neredeyse yalnızca Kürt Aşiretlerinden oluşturulmuş atlı milis kuvvetleriydi. Seçilen aşiret reisleri ve adamları kırsal bölgede asayiş sağlamak üzere silahlandırıldı ve haklarındaki

şikâyetlerin dikkate alınmayacağına dair söz verildi. Böylece büyük bir güç kazanan Hamidiye Alayları 1894 Ermeni katliamı nedeniyle Avrupa'da kötü bir üne kavuştular. Ermeniler Hamidiye Alaylarının zulmünden kaçarak toplu halde göçe zorlandılar (Bruinessen, 2011a:19).

Köyün yıllara göre farklılaşan demografik değişimine bakıldığında nüfusun başlangıçta düşük seviyelerde iken 1964'te Karadenizlilerin gelişi ile birlikte dramatik bir artış olduğu gözlenmiştir. 1945 genel nüfus sayımında 115, 1950'de 125, 1960'ta 232 nüfusa sahip Dönerdere köyünün nüfusunda %150'den fazla gerçekleşen artış (yaklaşık 372 kişi) köye iskân edilen Y. Dönerdereliler'den kaynaklanmıştır. 1979 yılı sonbaharında 852 olarak tespit edilen nüfus miktarının 354'ü A. Dönerdere'ye, 498'i Y. Dönerdere'ye aittir. Bugün ise nüfus Aşağı Dönerdere'de 462, Yukarı Dönerdere'de 483 olarak saptanmıştır. Dönerdere köyünün kuzey, kuzeydoğu ve güney yönünde 2100-2200 eğrileri arasında uzanan tarlaların 15.7 km.2 (15.756 da) ilk kısmında en çok ekilen tarımsal ürün 4 ton ile buğday, arpa ve çavdardır. 7.2 km.2'lik (7.285 da) sulamalı tarla ve bahçelerde ise başta şeker pancarı olmak üzere domates, biber, salatalık ve yeşil soğan ile karalâhana yetiştirildiği saptanmıştır.

Çalışma alanı sınırları içinde ve köyün bitişiğinde ise, mevsimlik Kestir ve Kutu derelerinin önüne basit bir set çekerek su biriktirmeyi başaran köylülerin daha sonra Toprak-Su Bölge Müdürlüğüne yaptıkları birçok başvuru ve sıkı takip sonucu 1979 yılında kullanıma açılan gölet sulamalı tarım faaliyetlerinin kaynağıdır. Yaklaşık 40 bin dönüm boş arazinin varlığı da diğer etkindir. Nitekim yukarı mahalle iskân edilmeden önce aynı yıl içinde 40 bin dönüm toprağın yaklaşık %90'ı (yaklaşık 17.037 dönümü arazi, 11.823 dönümü mera tahsisli olmak üzere) topraksız çiftçi nüfusa dağıtılmıştır.

Bütün bu tarihsel ve ekonomik bilgilere ek olarak köydeki nüfus, toprak mülkiyeti, ekonomik ve sosyal yapıya dair değerlendirmeler yapılırken Karadenizlilerin gelişi ile başlayan yeni sürecin de ayrı bir başlık olarak incelenmesi konunun anlaşılmasında önem taşımaktadır.

3.1.2. Karadenizlilerin Köydeki Tarihçeleri (1964-2013)

Göç ve iskân politikalarının döneme göre değişen nedenleri vardır. Çalışmada incelenen köyde yaşayan Karadenizlilerin iskânı heyelandan ötürü toprak kaybı yaşayan köylülerin topraklandırılması yoluyla hem ormanların korunması hem de tarımın teşvik edilmesiyle üretimin arttırılmasıdır. İskân edilen yerde hayvancılıkla geçinen Kürtlerin yaşıyor olması da bu iskânın bir diğer maksadının yöre insanını tarıma yöneltmek olabileceği düşünülmektedir. Bu nedenle Trabzon Çaykara'dan Özalp Dönerdere köyüne yerleştirilen Karadenizlilerin göçlerinin yöredeki Kürt aşiretlerine tarımı ve hayvancılığı özendireceği ve üretime teşvik ettirebileceği maksadıyla yapılmış olduğu düşünülebilir.

Çalışmaya konu olan köyün ikinci mahallesini (Yukarı Dönerdere) oluşturanlar önceleri Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Doğu bölümünde, Trabzon ilinin Çaykara ilçesine bağlı Uzungöl (Şerah) nahiyesine bağlı, Soğanlı dağlarının Kaçkar dağlarına doğru uzanarak yaslandığı yüksek kütlenin kuzey yamaçlarından doğan Solaklı deresinin batı kıyısında ve orman içinde dağınık halde yerleşmiş 11 mahalleden 14 İnceli mahallesinde yaşamaktaydılar. İlk etaptaki 150 hanelik iskân kontenjanının 50 hanesi Baltacı köyünden tamamlanmıştır. Sel, heyelân ve çığ gibi doğal afetler, toprak yetersizliği, bitki örtüsü ve eğim değerlerinin %40'ı aşması gibi fiziki coğrafya olumsuzlukları, nüfus yoğunluğu, ulaşım imkânları, istihdam, eğitim ve sağlık koşulları gibi beşerî coğrafya faktörleri söz konusu coğrafi mekânda yaşamın verimli ve sağlıklı sürdürülmesini olağanüstü zorlaştıran unsurlar olarak ortaya çıkmıştır.

Belirtilen coğrafi mekân biriminde yaşayan insanlar için yaşamlarını sürdürmek amacı ile yılın en az 8 ayını gurbette geçirmek âdeta bir yaşam biçimi olmuştur. Bu yaşam koşulları ve mekânsal ilişkiler Uzungöl'ün ileri gelenleri olmak üzere Uzungöl halkını yeni yaşam ve geçim imkânları aramaya yöneltmiştir. Sadece Uzungöl'e ait olmayan bu arayışlar içinde, yöre insanların da onayladığı ve neredeyse hemen herkesin hemfikir olduğu konu “yeni yerleşme yeri” düşüncesidir.

2150 sayılı iskân yasası kapsamında gerçekleştirilen dış ve iç iskân hizmetleri, göçebe ve gezginci nüfûs ile iktisadî toplumsal ve milli güvenlik gerekçesiyle yerlerini terk etmek zorunda kalanların sorunlarının çözümüne yöneliktir. 5508 orman köyünden %38'inin (1670) yerinde kalkındırma olanağı yoktur. Bu sayı aynı zamanda yaklaşık 200 bin insanın yeni bir yere nakli gibi neredeyse imkânsız bir durumun ifadesidir. Başka bölgelere yerleşme düşüncesi Uzungöllüler'in aklında iken, gurbette imamlık yapan hemşerilerinden 1960 yılında bir mektup alırlar. Görev yaptığı köye gelen toprak tanzim komisyonu uzmanlarıyla görüşen İmam onlara fikir danışarak bakanlığa başvuru hâlinde yeni bir yerde iskân edilebileceklerini öğrenir ve bunu derhal köylülerine bildirir. Köyden gelen isteklilerin listesini bakanlığa ulaştırır. Konuyu ele alan bakanlık Uzungöl'e keşif heyeti gönderip rapor ister. Bu arada köylüler aralarında köyden iki temsilci ve imam olmak üzere izleme komisyonu oluşturup yaklaşık iki yıllık bürokratik uğraşından sonra iskân kararı çıkartmayı başarırlar. Bu arada karar değiştirenler olmuşsa da, 150 kişilik iskân kontenjanı başka isteklilerle doldurulur (Acar ve Yıldırım, 2000).

Uygulanan proje aslında bir iç iskân projesi olmakla beraber, görevsel niteliği bakımından çok daha kapsamlı bir anlam taşımaktadır. Yerleşmede izlenen ölçütler bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Çünkü: iskân edilecek olanlar orman içi ya da kıyısında yerleşmiş ve orman içinde arazisi olanlardan seçilmiştir. Böylece ormanların korunması sağlanacaktır. Aynı zamanda boş hazine arazileri dağıtılarak değerlendirilecek ve milli ekonomiye katkıda bulunulacaktır. Son amaç olarak da genç nüfusa çalışma imkânları sağlanarak, yeni gelenler için yapılanlar ve gelenlerin yapacakları üretim faaliyetleri eskiler için örnek olacak, böylece yerli nüfusun yeni öğelerle kaynaşmasına yol açacaktır.

Karadenizli göçmen adaylarının Eskişehir ya da Konya yöresine iskânı plânlanırken, zamanın Maliye Bakanı ve Van Senatörü Sayın Ferit Melen hükümete, *“Karadenizliler çok çalışkandır, kendilerini çevreye örnek olsunlar diye Van'a iskân edelim”* önerisinde bulunmuştur. (Bakanlar Kurulu'nun 1961 tarih ve 5/1108 sayılı kararı) Karar kesinleşip, beğendikleri takdirde faaliyetlere girişileceği bildirildiğinde

köyden dört kişi Van-Özalp'e giderek kendilerince bir keşif yaparlar ve özellikle uzun ve gür otlaklarla kaplı ovayı ve çayırları beğenerek olumlu cevap verirler.

1964 yılının ilkbaharında köyün kurulması için çalışmalar başladığında iskân edilecek olan aile reisleri kendi oturacakları evleri kendilerinin inşa etmek istediklerini beyan, ederek yetiştikleri coğrafi çevre koşullarının bir sonucu olarak hepsi marangozluk ve inşaat işlerinden anlayan ve yine gurbete çıktıklarında duvarcılık, sıvacılık, inşaatçılık gibi işlerde çalışan köylüler gündelikli olarak proje inşaatlarına başlamışlardır. Bu verilere paralel olarak Gökçe'nin 1985 yılında köyde yaptığı araştırmada iki mahallenin ilişkilerine bakılmıştır. Gökçe, *"Özalp'e bağlı 85 Köyün sadece ikisinde elektrik vardır. Bu iki köy Emek ve Dönerdere'dir. Olağanüstü çaba harçayarak kendi olanaklarıyla elektriğe kavuşmuşlardır"* sözleriyle Karadenizlilerin çalışma azimlerine vurgu yapmaktadır. (Gökçe, 1985: 13). Gökçe Karadenizlilerin çalışkanlıklarını aktarırken devletin kurucu rolünü göz ardı eder, fakat Karadenizlilerin köydeki iskânlarının iktisadi ve sosyal açıdan bir kültürlenme ve değişim süreci başlattığı aşikârdır.

Karadenizliler 1966 yılında Zirai Donatım Kurumundan bir traktör almayı düşünerek bu amaçla köy nüfusunu önce 5'e bölmüşlerdir. Birinci grupta bulunan 13 kişi, ikinci grupta bulunan 17 kişi, üçüncü grupta bulunan 13 kişi, dördüncü grupta bulunan 11 kişi, beşinci grupta bulunan 9 kişi ortaklık yöntemi ile güç birliğine giderek köyü bir anda 5 traktöre kavuşturmuş oldular. Yaklaşık 3 sene boyunca bütün köyün arazilerini bu beş traktör sürdü. 1970 yılına gelindiğinde köyde 29 traktör bulunuyordu. Bu traktörler Dorutay'a kadar bütün çevre köylerin de tarlalarını sürdüler. Aynı yıl içerisinde köy kalkındırma kooperatifi Van ve yöresinde ilk kez olmak üzere biçerdöver aldı. 1975'te köy halkından birine satıldı. 1977 yılında iki köylü ortaklaşa biçerdöver aldılar. Bir ay sonra iki köylü daha ortak olarak bir biçerdöver daha aldılar. Böylelikle köyde yaklaşık 40 adet traktör, 3 adet *biçerdöver*, *patos*, *mibzer*, *kültivatör*, *ot biçer*, *taban*, *kople*, *pulluk*, *vagon-römork* gibi teknik tarım ve hayvancılık faaliyetleri için gerekli bütün aletler bulunmaktaydı.

Buğday selektöründen geçirilip, teknik tarım aletleri ile ekilen ve biçilen buğdaylar Bitlis'ten hatta Muş'tan gelen köylülerce tohumluk olarak satın alınmak isteniyordu. Çevrede kullanılan buğdaylar ise, harman buğdayı olup, tohumları ilaçlanmadığından kaliteli buğday elde edilememekteydi. Bunun bir nedeni de çevre köylerinin tümünün hayvan gübrelerini tezек yapmak sureti ile yakıt maddesi olarak kullanmalarıdır.

Kooperatifin ilk projesi elde edilen sütün değerlendirilmesine yönelik olarak kurulan mandıradır. Balıkesir Savaştepe'den ve İzmit Kandıra'dan getirilen ve 15 gence peynir (kaşar ve beyaz), tereyağı imalatını öğreten akrabalarının da mandıra projesindeki etkileri büyüktür. 1968 yılında un değirmeni işletmesi, 1972'de köyün aydınlatılması için elektrik işletmesi, 1973'te cins inek projesi, 1974'te mandıra işletmesinin yenilenmesi, 1977'de elektrikli değirmenin işletmeye sokulması, 1978'de evlere su dağıtım ağının döşenmesi diğer çalışmalarıdır (Acar ve Yıldırım, 2000).

1979 yılı hedefleri arasında yer alan, köyde petrol ofisi bayiliğı kurulması ve şeker pancarı başta olmak üzere üretilen diğer tarımsal mahsulün köyde tartılması amacıyla yapılması plânlanan 40 tonluk kantar projesi gerçekleşmiş, benzin istasyonu köyde kurulamamışsa da Özalp merkezindeki 2 petrol istasyonunun mülkiyetinin Dönerdereliler'e ait olduğunun belirtilmesi önem taşımaktadır. Buna ek olarak gerek Özalp ilçe merkezi, gerekse Van şehir merkezindeki birçok ticarethane Dönerdereliler'e aittir. Ticari işler ve çocukların eğitimi gibi nedenlerle Özalp veya Van'da ikinci bir ikametgâha sahip olmak durumu da yaygındır.¹²

Dönerdere Tarımsal Kalkınma Kooperatifi, Van İli'ndeki Tarımsal Kalkınma Kooperatiflerinin ilki olarak 1966 yılında Karadeniz'den gelen göçmenler tarafından

¹²Tuncay Özdemir, "Doğu Anadolu Bölgesinde Farklı Bir Arazi Kullanım Ve Kırsal Kalkınma Örneğı: Dönerdere Köyü (Özalp-Van)", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, cilt:12, no:1, 245-270.

kurulmuştur. Kooperatif, 1981 yılında Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Kooperatifler Destekleme Genel Müdürlüğü tarafından Van İlinin en başarılı kooperatifi seçilmiştir.¹³

Görüldüğü gibi Karadenizlilerin köye yerleşmeleri ile köyde iktisadi ve sosyal bir canlılık başlamış, kalkınma kooperatifi ve gölet gibi çalışmalarla kırsal refah düzeyinin artırılması amaçlanmıştır. Bu nedenle çalışma bu sürecin tarihsel seyrini inceleme ve bugünü analiz etme amacı taşımaktadır.

3.2. Nüfus ve Hane Yapısı

3.2.1. Demografik Yapı Analizi

Çalışmaya konu olan Dönerdere köyünün nüfusu 711 ve erkek nüfus 347, kadın nüfus 364'tür (TÜİK, 2013). Aşağıdaki tabloda da görüldüğü gibi 2000'li yıllara kadar artış gösteren nüfus bu tarihten itibaren azalmaya başlamıştır.

Tablo 4: Yıllara Göre Dönerdere Köyü Nüfusundaki Değişimler (TÜİK, 2013)

	Kadın	Erkek	Toplam
1965	286	318	634
1975	456	376	832
1985	447	421	868
2000	473	403	876
2013	364	347	711

¹³Coşkun, H., Demir, A., Altındağ S., Tunçtürk, Y. “Van’da Faaliyet Gösteren Süt İşletmelerinin Mevcut Durumları, Sorunları ve Çözüm Önerileri”, *Tarım Bilimleri Dergisi (J. Agric. Sci.)*,15(1): 11-15.

Tablo 5: Dönerdere Köyünün Mevcut Eğitim Yapısı (TUİK, 2013)

	1	2	3	4	5	Toplam
K	71	104	102	0	19	296
E	0	87	137	35	26	285
Toplam	71	191	239	35	45	581

(Not: 1: okuryazar değil, 2:okuryazar, 3: ilköğretim mezunu, 4:lise mezunu, 5:üniversite mezunu)

Tablo 6: Özalp İlçesinin Mevcut Eğitim Yapısı (TUİK, 2013)

	1	2	3	4	5	Toplam
K	5.371	15.127	7.373	679	375	28.925
E	1.148	12.934	13.500	1.988	666	30.236
Toplam	6.519	28.061	20.873	2.667	1.041	59.161

(Not: 1: okuryazar değil, 2:okuryazar, 3: ilköğretim mezunu, 4:lise mezunu, 5:üniversite mezunu)

Çalışmada demografik veriler derlenmiş ve bu veriler araştırmanın zeminin sağlamlaştırılmasında kullanılmıştır. Dönerdere köyünde yapılan araştırmada 30 katılımcının %70'nin (21 kişi) Dönerdere'de, %3,3'nün (1 kişi) Van Özalp'a bağlı Emek köyünde, %26,6'sının (8 kişi) Trabzon Çaykara'da doğduğu ortaya çıkmıştır. Emek köyünde doğmuş olan kişi gelin olarak Dönerdere köyüne gelmişti. İki köy de Karadenizli nüfusu barındırdığından evlilik yoluyla geçişler olduğu görülmektedir. Çaykara'da doğan Karadenizli katılımcılar genellikle kendilerini Dönerdere'ye ait hissettiklerini ifade etmişlerdi. Çalışma verilerinde ortaya çıkan sonuca göre Kürtler arasında bütün katılımcılar Dönerdere doğumludurlar. Çalışmada toplamda 183 kişiden meydana gelen katılımcı hane halkının 109'unu Kürt hane halkı ve 74'ünü Karadenizli hane halkı oluşturmaktadır. Karadenizli katılımcıların ortalama hane kişi sayısı 4,9 iken

Kürt katılımcıların hane kişi sayısı 7,2'dir. Katılımcıların genel hane kişi sayısı ortalaması ise 6,5'tir. Bu verilerin dışında Karadenizli hanelerin (15 hane) yaş ortalaması 31,29 iken, Kürt hanelerin (15 hane) yaş ortalaması 31,36'dır. Katılımcıların genel yaş ortalaması (30 hane) ise 31,32'dir. Kürtler daha kalabalık hane yapısına ve çok çocukluluğa sahip olsa da iki mahallenin de yaş ortalamalarının çok yakın olması yaş ortalaması açısından homojen özelliklere sahip olduklarının bir göstergesidir. Kürtlerde hane halkı yaş ortalamasının 31,36 (15 hane) olması kente göç etmeyen hane halkının kayınpederin evinde kalmasıyla açıklanabilirken, Karadenizlilerde tümünden göçe daha sık rastlanıldığından bu durumun nedeni değişebilmektedir. Karadenizliler az çocuklu ve çekirdek hanelere sahip olduklarından yaş ortalamasının 31,29 olması nüfus artış hızının düşüklüğü ve az çocuklulukla açıklanabilir. Aşağıdaki tabloda katılımcıların hane halkına ait kadın ve erkek nüfusu gösterilmiştir. Tabloda da görüldüğü üzere iki mahallede kadın sayısı erkek sayısından daha azdır. Yeni dönemde evlenen genç kızların kente yerleşmeleri ve okumak için kente gitmeleri sonucu bu oran oluşmuş olabilir.

Tablo 7: Katılımcı Hane Halkı Kadın ve Erkek Sayısı Tablosu

	Yukarı Dönerdere Mah.	Aşağı Dönerdere Mah.	Toplam
Kadın	33	52	85
Erkek	41	57	98
Toplam	74	109	183

Tabloda görüldüğü üzere iki mahallenin kadın ve erkek sayıları yakın oranda temsil edilmektedir. Kürtlerdeki nüfus yoğunluğu bu tabloya da yansımıştır. Bu durumun nedeni geniş aile biçiminin ve çok çocukluluğun devam etmesidir. Kente yarı dönemli çalışmaya giden genç erkeklerin Kürtler arasında yoğun olması da bu rakamları ortaya çıkarmıştır. Haneden ayrılan erkekler eşlerini ve çocuklarını köyde bıraktıklarından böyle bir sonuç çıkmıştır.

Tablo 8: Hane Halkı Sosyal Güvence Tablosu

	Y. Dönerdere	A. Dönerdere
Yeşil Kart	0	79
Bağ-Kur	18	13
SSK	45	11
Emekli Sandığı	10	0
Güvence Yok	1	6
Toplam Hane Halkı Sayısı	74	109

Buradaki tablo iki mahalle arasındaki gelir ve sosyal güvence farklılığının en belirgin örneğini göstermektedir. Yukarı Dönerdere’de hiç Yeşil Kart’lı aile bulunmazken, Aşağı Dönerdere’de 79 hane ferdinin güvencesi Yeşil Kart’tır. Yukarı Dönerdere’de emekli sandığına bağlı hane fertleri bulunmaktayken, Aşağı Dönerdere’de bu güvenceye sahip hane ferdi yoktur. Yukarı Dönerdere’de SSK güvencesinin 45 olması köyde işçi olarak yakın yerlerde veya inşaatlarda çalışmış hane fertlerinin yoğunluğundan kaynaklanmaktadır. Bu tablo Karadenizlilerin mobilitelerinin ve emek istihdam düzeylerinin akışkanlığının bir göstergesidir. Kürtlerin hayvancılığa dayanan geçimlerinin bir sonucu olarak kentte yapılan dönemsel işlerden sigorta yapılmadan dönmüş ve bu nedenle SSK güvenceleri düşük rakamlarda seyretmektedir.

Saha araştırmasında *köy ayaklı proleter haneler ve fazlalık nüfustan teşkil eden hane tipi* yaygın biçimde görülmekteydi. Özügurlu’nun geliştirdiği köylü hane tipi tanımlamaları emek göçünün hareketliliğine göre geliştirilmiştir. 1980 sonrasında giderek artan kentsel istihdama bağlı olarak mevsimlik emek göçü kırdaki kendini daha fazla hissettirmeye başlamıştır. İstihdamın esnek karakterinden ötürü genç erkek emek gücü dönemsel olarak kentte örgütlenmekte ve hane kırdaki kalmaya devam etmektedir. Aktif olarak tarımla geçimini sağlayan haneler genç nüfusun şehirde çalışması takviyesi sayesinde toprağa bağımlılıklarını sürdürebilmektedirler. Tarımdaki işgücünün yaş ortalaması bu nedenle 30’lu yaşların üstüne çıkmıştır. Kendine yeterlik ve özgürlük duygusu köylülerin toprakta kalmalarını sağlayan duygusal bir motivasyon işlevi

görmektedir. Çalışmada özellikle varlıklı köylülerin bu minvalde konuştuklarını gözlemlene fırsatı bulunmuştur.

İki mahalle arasında demografik yönden çeşitli farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin Karadenizliler'de okuma oranı yüksek olduğundan hanenin 18 yaş üzerindeki gençleri üniversite okumak için kente gitmişlerdi. Bu nedenle nüfusun topraktan kopma eğilimi Kürtlere göre daha yaygındı. Köyde kalan haneler ise *geleneksel küçük meta üreticisi* kategorisi ile kente göç eğilimi taşıyan bir hane kategorisi arasında salınan bir durum arz etmekteydiler.

Karadenizlilerde kente çalışmaya gidenler genelde Bursa ve İzmit gibi büyük şehirlere inşaat işçisi veya marangoz olarak gitmektedirler. Karadenizlilerin orman köylüsü olmalarından ileri gelen marangozluk zanaatını icra etmeleri 1960'larda Almanya'ya marangoz ustası olarak gitmelerinde önemli bir faktör olmuştu. Yine benzer şekilde Kürtlere göre daha vasıflı işler bulmaları hem okuma oranlarının yüksekliğine hem de nüfusun zanaat bilme özelliğine dayanmaktadır. Kürtler de köyden kente iş bulmaya gittiklerinde ilkin amelelik, kalfalık gibi inşaat işlerinde çalışmış, fakat etnisite ve eğitim gibi faktörler nedeniyle kentte tutunmaları Karadenizliler kadar kolay olmamış gibi görünmektedir. Kürtlerin hanelerinde oğulları yaklaşık yirmi yıl İstanbul'da inşaatlarda çalışmış ve ancak o sürede haneyi geçindirecek kadar para kazanabilmiş, dolayısıyla birikim yapamamış fertler çoğunlukta idi. Bunun bir nedeni de Kürtlerin Karadenizlilere oranla daha çok çocuk sahibi olmalarıydı. Karadenizlilerde çocuk sayısı Kürtlere oranla daha az olduğundan, Karadenizlilerin kentte birikim yapma olasılıkları artmaktadır.

Kürtler otlu peynirin büyük bir kısmını kentteki akrabalarına, bazen de çocuklarının yanlarında okula gittiği yakın akrabalara göndermektedirler. Katılımcılar peynirlerini akrabalarına göndermek yerine satabilselerdi hane ekonomisine katkıda bulunacaklardı, ama birincil ve kıra özgü ilişkilerin Kürtlerde canlı olması para ile kurdukları ilişkinin düzeyini göstermektedir. Ayrıca bu alışkanlığın terk edilmemesi hala

kırın kenti zarar etme pahasına beslediğinin bir göstergesi olarak görülebilir. Aşağıdaki alıntılar bu savı destekler niteliktedir.

“Pek az satarım peyniri ben. Ailem kalabalık aileme yolluyorum. Bazen de peyniri satarım. Kilosu 5, 6, 8 gibi oluyor. Akrabalara satıyoruz. Ismarlama yaptırıyorlar. Van'a gidip peynirciler çarşısında satıyoruz. Herkes köylüden tek bir fiyattan alıyor. Tüccarlar birlik olmuşlar. Orda kar edemezsin. Senden 6 ya alıp 12-15 e satıyorlar” (K₁₇, Kürt, Erkek, Okuryazar değil, 63).

“Bakamadım, adam yok, çoban yok. İlgilenecek adam olmayınca bakamadıktan sonra anlamı yok. Nüfus yok ondan, eskiden 91 haneydi burası nereden baksan 10 tane koyun sürüsü çıkardı. 1500 koyun. 90'lı yıllara kadar böyleydi. 90'ların başında bitti. İnsanlar artık göç, aşırı derecede göç verdik. Köy ilk büyük göçünü 78'de verdi. O büyük kavgadan sonra. Çok giden oldu, en az 10 hane gitti yani bu bölgede uyum sağlayamadılar” (K₂, Karadenizli, Erkek, Ortaokul mezunu, 43).

Kürtlerin köydeki yüz yıllık yerleşimleri ve yarı göçer geçmişleri göz önüne alındığında nüfusun Kürtler için önemi ortaya çıkmaktadır. Yarı göçer aşiretler için insan sayısının fazlalığı güç ve nüfuz göstergesi olmaktadır. 1980'lerden sonra Türkiye genelinde daha önce başlamış olan ve Doğu'da da kendini gösteren kente yönelik emek göçü bu kadim yapıyı melezleştirmiş ve köydeki demografik yapıyı dönüştürmüştür. Kürtlerin kente göçü mevsimlik işçilik biçiminde dönemsel olsa da hane yapısı bu hareketlilikten etkilenmektedir.

Araştırmada görüşülen köylülerin yaş ortalamalarının 51,3 olması köydeki tarım ve hayvancılıkla aktif olarak uğraşan nüfusun yaşlandığının bir göstergesi olmaktadır. Kürtlerin yaşadığı Aşağı Dönerdere'de hane halkı anketlerinde de ortaya çıkan veriler göre hane içindeki nüfus orta yaşın üzerindeki hane reisi ve eşi ile okul çağındaki çocuklar, eşi kentte çalışmakta olan eşlerden oluşmaktadır. Yukarı Dönerdere'de ise daha küçük olan hanelerde orta yaştaki hane reisi ve eşi ile bekâr çocukların yaşamakta olduğu tespit edilmiştir. Karadenizliler genellikle çekirdek ailelere sahip ve eğitim düzeyi görece yüksek haneleri temsil etmektedirler. Eğitim düzeylerinin yüksek oluşu onları kentte tutunmada avantajlı ve kente göç eğilimi yüksek hanelere dönüştürmüştür. Bu durum da kaçınılmaz bir biçimde köydeki nüfuslarının yıllara yayılarak düşmesine neden olmuştur. Kürtlerde hane kalabalıklığı ve eğitim düzeyinin düşüklüğü özellikle

1980 sonrası neoliberal dönemde kentte artan yaşam standardı ve esnek istihdam nedeniyle emeği yüzer-gezer bir konuma itmiştir. Kürtler için kent kalıcı bir yaşam alanından ziyade köydeki hane halkını geçindirmeyi amaçlayan geçici ve esnek işlerin bulunduğu bir fırsatlar mekânı olmaktadır. Özetle köydeki Kürt nüfusun Karadenizlilere oranla yüksek oluşunun arka zemininde çok bileşenli ve etkileşim halinde olan bir nedenler örüntüsü bulunmaktadır.

3.2.2. Aile Yapıları Arasındaki Benzerlik ve Farklılıklar

Kürtlerin yaşadığı Aşağı Dönerdere’de genellikle çok çocuklu ve geniş aile tipi görülmekte iken, Karadenizlilerde az çocuklu ve çekirdek aile tipi görülmektedir. Kürtlerde genellikle iki gelin, bekâr kayın ve görümceler hane halkına dâhilken, Karadenizlilerde yeni evlenen çiftler anne ve baba haricindeki aile fertleriyle aynı evi paylaşma konusunda daha isteksiz görünmektedir. Kürtlerde hanenin genç erkeklerinde mevsimlik işçiliğin yaygınlığından ötürü, yeni evlenmiş gelinler köyde hane döngüsüne katkıda bulunmak ve hayvan bakımı, peynir ve yağ yapımı gibi konularda kaynanalarına yardım etmekle görevlendirilirler. Hane içinde bekâr erkekler ise eğer okumamışlarsa evli kardeşleri ile birlikte İstanbul, Bodrum, İzmit, Bursa gibi şehirlerde inşaat işlerinde çalışmak üzere yılın belli dönemlerinde haneden ayrılmaktadırlar. Mevsimlik işçilik köyde özellikle 1980’lerden sonra tarım ve hayvancılıktan elde edilen gelirin azalmasıyla birlikte hanenin ekonomisini döndürmek için başvuru olan yaygın bir seçim haline gelmiş görünmektedir. Kentte çalışarak köydeki haneye takviye yapılırken, diğer hane bireylerinin kente taşınmaması ile hanenin masrafları düşürülmekte ve böylece daha yaşlı ve işgücü kaybı yaşayan anne ve baba için geçim kaygısı görece azaltılmaktadır. 1980’lerden sonra kentte daimi ve yüksek gelir getiren fabrika işçiliği gibi işlerin artık yeni göçmenlere kapalı olması, esnek istihdamın bir sonucu olarak *köy ayaklı hanelerin* sayısını arttırmaktadır. Kırsalda yaygınlaşan bu hane tipi Türkiye’deki

genel ekonomik durgunluk ve istihdam daralmasıyla ilgili olmaktadır. Bu yaklaşımlar çerçevesinde aşağıdaki alıntıda hanelerin aile yapılarına ilişkin bilgiler yer almaktadır.

“Kızlar için başlık parası alıyoruz. Süt parası 5 milyar. Başlık parası 14 milyar oluyor. O parayı çeyiz yapıp kızına bırakıyorlar. Fakir olan bu parayı kullanırdı ev için kendine. Ama şimdi herkes beyaz eşya, yatak odası alıyor kızına. Kızlara masraf olursa başlıkla ödeniyor. En az 5 tane yün ve elyaf Yorgan, perdeler, takımlar yapılır. Ben kızımı evlendirdim 5 milyar süt parası aldım. Sütü alan başlığı alamaz, başlığı alan sütü alamaz. Eğer ki kız kaçarsa da kızın babasına 20 milyar verirler hemen hemen kızın onuru için. Ama düğün masrafından kurtulur erkek tarafı. Düğün yapsa daha masraflı olur” (K₁₇, Kürt, Erkek, Okuryazar değil, 63).

Başlık parası ve düğün nedeniyle erkek tarafının yüksek maddi külfetle karşı karşıya gelmesi yeni dönemde artık olumsuzlanan bir kültürel ritüel haline gelmiştir. Nitekim başlık parası ve altın masrafını karşılayamayan damatlar, evlenecekleri kızları kaçırarak düğün masrafından daha ufak bir masrafla kurtulmaktadırlar. Kızın kaçırılması ailenin onurunu zedelediğinden, kızın babası erkek tarafından bir bedel isteyerek bu onur kaybını telafi etmektedir. Kaçırma karşılığında istenen para düğün masrafının yarısına yakın olduğundan yoksul haneler için kız kaçırma daha makul görünmektedir.

Çalışmada iki etnik yapının sahip olduğu aile biçimleri ve çocuk sayılarının mevcut konumlarının anlaşılmasında önemli birer parametre olduğu anlaşılmaktadır. Başlık parası geleneği kızını evlendiren babanın yaşadığı emek kaybını telafi etmesi amacıyla oluşmuş bir gelenek olduğu literatürde de bilinmektedir. Kürtler için bu geleneğin hala önemini kaybetmemiş olması hayvancılıkta yoğun biçimde kullanılan kadın emeğinin ikame edilemez olasından kaynaklanmaktadır. Karadenizliler için de özellikle tarla ve sera işinde de hayvancılıktaki gibi örgütlenmiş bir kadın emeği bulunmaktadır. Bütün bu veriler dışında Karadenizlilerde kız çocuklarının eğitiminin önemszenmesi ve tarımın traktörler ve diğer araçlarla yapılır hale gelmesi kadın emeğine duyulan ihtiyacı azalttığından kızların mobiliteleri yükselmiştir. Bu veriler iki etnik yapı arasında aile yapıları arasındaki temel farklılıkların meydana getirdiği bir ayrışmayı ortaya çıkarmaktadır.

3.2.3. Üretici Özellikler ile Eğitim Yapısı Arasındaki İlişki

Dönerdere köyünde eğitim yapısı iki mahalle arasındaki demografik ve kültürel farklılıklardan ötürü farklılaşmaktadır. Okuma oranı kadınlarda ve erkeklerde de paralel biçimde Karadenizlilerde köye ilk yerleşen kuşaktan itibaren Kürtlere oranla daha yüksektir. Kürtlerde ellili yaşlardaki köylülerin şimdilerde üniversite ve lisede okuyan çocuklarının büyük bir oranı erkek çocuklardan oluşmaktadır. Kız çocukları ise hayvanların sağılması, ev işleri gibi hanenin emek-yoğun ekonomik işlerinde örgütlenmişlerdir. Kürtlerde okulu terk eden erkek çocuklar istisnalar dışında genellikle kısa bir süre sonra hane ekonomisine katkıda bulunmak için kente inşaatlarda çalışmaya yönlendirilmektedirler. Karadenizliler ise okumaya isteksiz olsa bile çocuklarını meslek sahibi yapabilmek için uğraş göstermektedirler. Eğitimde Kürtler gibi anadil sorunu nedeniyle eşitsiz şartlarda bulunmadıklarından, Karadenizliler eğitim konusunda daha avantajlı bir konuma sahip görünmektedirler. Bu durumu ortaya çıkaran tetikleyici nedenlerden biri de Kürtlerin çok çocuklu ve geniş aile yapısına sahip olmaları olabilir. Geniş ailelerde büyüyen çocukların eğitimde başarılı olmalarını sağlayacak mekânsal ve teknik alt yapıdan yoksunlukları, ekonomik yoksunluk, dilsel eşitsizlik gibi sahip oldukları dezavantajlar bu olguyu meydana getirmektedir. Bu bilgiler doğrultusunda aşağıdaki tablo iki mahalle arasındaki benzerlik ve farklılıkların eğitimsel düzeydeki yansımalarını göstermesi açısından önemlidir.

Tablo 9: Katılımcı Hane Halkının Cinsiyete Göre Eğitim Durumu Tablosu

	Y. Dönerdere					A. Dönerdere					
	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	Toplam
K	1	0	18	8	7	15	0	26	7	0	82
E	0	0	8	20	10	3	1	41	6	4	93
Toplam	1	0	26	28	17	18	1	67	13	4	175
Genel Top.	72 kişi Okula başlamamış 2 kişi 0-6 yaş arasındadır.					103 kişi Okula başlamamış 6 kişi 0-6 yaş arasındadır.					

(Not: 1: okuryazar değil, 2:okuryazar, 3: ilköğretim mezunu, 4:lise mezunu, 5:üniversite mezunu)

Tablodan da anlaşılacağı gibi Karadenizlilerde hane halkı nüfusu ilköğretim ve lise mezunu olma kategorisinde kümelenmiş iken, Kürtlerde nüfus daha çok ilköğretim mezunu olma kategorisinde kümelenmiştir. Kadın ve erkek eğitim düzeyleri her iki mahallede de farklılık göstermektedir. Karadenizlilerde liseye devam eden ve mezun olan kız ve erkek çocuklarda kadınların oranı daha düşüktür. Kürtlerde de aynı şekilde liseye devam eden kızların oranı düşüktür fakat erkek çocuklarda da liseye devam etme ve mezun olma durumu düşük yoğunluktadır. Kürtlerde okuryazar olmayan nüfus önemli bir sayı arz ederken, Karadenizlilerde okuryazar olmayan kişi sayısı birdir. Bu durum okullaşma düzeyinin iki topluluktaki değişkenliğini göstermektedir. Kürtlerde okuryazar olmayanların büyük bir kısmını kadınların oluşturması cinsiyet eşitsizliği ve hayvancılıkta kadın emeğine duyulan ihtiyaçla açıklanabilir. Çalışmanın da ortaya koyduğu gibi iki topluluğun eğitim düzeylerinin göç davranışı, aile yapısı, mobilite düzeyleri gibi olguları etkilediği görülmektedir. Bu minvalde aşağıdaki alıntıya bakmak faydalı olacaktır.

“ben bir şey görmedim çocuklardan. Şeye okulu dahi zorla okuttum onlara. İsteyerek okumadılar, yani efendim benim zorumla benim tehdidimle okudular. Ben isterdim ki doktor olsun, kaymakam olsun, mühendis olsun. E üniversitede işte profesör olsun. Kardeşim 25 seneden beri üniversitededir. 85’ten beri öğrencilik, üniversitededir. Hala yardımcı doçenttir. Onun profesör arkadaşları var, aynı daha sonra gelen profesörler varmış. Neymiş

dili veremiyor! Yahu sen bu akademisyen isen o işi yapacaksın yani bırak bu köyü möyü” (K₁₄, Karadenizli, Erkek, Lise mezunu, 59).

Karadenizli zengin köylü kategorisine girmekte olan köylünün sitemli sözlerinde çocuklarına yönelik nasıl bir gelecek tahayyül ettiği görülebilir. Çocuklarının üçü öğretmen, biri memur olmasına rağmen katılımcı bu durumdan şikâyet etmektedir. Ayrıca ağabeyinin akademisyen olması da Karadenizlilerin ikinci kuşak göçmenlerindeki kente göç ve mobilizasyon yetenekleri hakkında ipuçları vermektedir.

“ben hepsini (çocukları) okutmak istedim kendileri okumadı. Benim bir kardeşim var makine mühendisi onu ben okuttum. Onu hem okuttum hem düğününü yaptım arabasını aldım her şeyini yaptım. Şu anda İstanbul’da eşi de öğretmendir şu an bolu servisinde müdür” (K₂₄, Kürt, Erkek, İlkokul mezunu, 46).

Orta köylü kategorisine giren Kürt köylünün okumak istemeyen çocukları için zorlamada bulunmadığı, ama okumak isteyen kardeşini okutmak için oldukça büyük uğraş verdiği sözlerinden anlaşılmaktadır. Çalışmada ortaya çıkan bir diğer bulgu olarak Kürtler için kente gitme amacı sadece okumak değilken, Karadenizlilerde özellikle ikinci ve üçüncü kuşaklarda önemli bir motivasyon olarak görünmektedir. Aşağıdaki alıntıdan da anlaşılabacağı üzere Kürtlerde aile fertleri kentte çalışmak, okumak, spor gibi alanlarda kariyer yapmak için kente gidebilmektedirler.

“Bir tane bu mahallede bir tane diğer mahallede onlar taşındı. Bizim köyden üzerine kuma gitti. İlkokul mezunu büyük kızım, 18 yaşında olan lise üçe gidiyor. Biri ziraat mühendisi, biri sosyal bilgiler öğretmeni, iktisat okuyor biri, biri öğretmen yine, iki tane de lise okuyor. 16 yaşında olan liseye gidiyordu bıraktı şimdi İzmir Buca sporda oynuyor, altyapıda. 9 yaşındaki oğlan ortaokula gidiyor. En küçük kız anaokuluna gidecekti korktu gitmedi. Bu sene ilkokula gidecek. ...Aslında büyük kızı ben okutmadım sayılır. Ama diğer kızlar kendi okumadı” (K₁₈, Kürt, Erkek, Ortaokul mezunu, 53).

Yukarda kızlarını ilköğretimden sonra okutmaya istekli olmayan Kürt katılımcı, erkek çocuklarının büyük bir kısmını üniversiteye göndermiştir. Aşağı Dönerdere mahallesinde ilkokuldan sonra okula gitme oranı kız çocuklarında oldukça düşük seyretmektedir. Bu durumun kültürel, dini ve ekonomik nedenleri olmaktadır. Hayvan bakımı, süt sağımı gibi emek yoğun işlerde çalışarak hane ekonomisine ücretsiz emek güçleri ile katkıda bulunan kızların okula gitmeleri hanenin ekonomik döngüsünü

sekteye uğratabak kadar hayati olmaktadır. Çalışmaya göre Karadenizliler için tarım ve hayvancılık eşit önemde iken, Kürtlerde hayvancılık neredeyse temel geçim kaynağı olmaktadır. Köyde Kürtlerin 1960'lara kadar topraksız oldukları ve ortakçılık yaparak geçindikleri de göz önünde tutulursa durum berraklaşabilir. Karadenizliler 1965'ten itibaren traktöre geçmiş iken, tarım aletlerine özellikle 1980'lerden sonra erişmiş olmak da Kürtlerin tarım geçmişlerinin Karadenizliler kadar uzun olmadığını göstermektedir. Tarımın traktör, pulluk ve biçerdöver gibi modern aletlerle yapılması ile insana duyulan ihtiyaç azaldığından, Karadenizlilerde ve Kürtlerde atıl kalan erkek emek gücü kente yönelebilmektedir. Kürtlerin yüksek nüfuslu hanelerinde ise durum görece farklıdır. Üretici özellikleri açısından emek-yoğun biçimde yürütülen hayvancılığa müsait olan Kürtler için kadın emeği hayvan sayısını etkileyen bir değişkendir. Elbette ki kız çocukların okula gönderilmesindeki isteksizliğin tek nedeni üretici özellikleri olmamaktadır, fakat belirleyici olduğu düşünülmektedir.

“Mesela biz bu okuma işine onlardan daha fazla duyarlıyız ama onun da mantığı şu: şimdi her çocuğu okutamazsınız, yapı meselesi, istemeyebilir, başaramayabilir. Biz hepsini okutmak istiyoruz. Ama onlarda çocuk okumayacaksa hiç sıkıntı yok uğraşmazlar doğru İstanbul'a doğru Bodrum'a çalışmaya. Yani gerçekçi bir bakış açısı belirliyor. Şimdi biz çocuğa liseyi bitirtiyoruz, üniversiteyi bitirtiyoruz gene okumamış oluyor yani. İlla ki bir ekmek getirecek ki biz ona üniversite mezunu diyoruz yani, öyle bakıyoruz biz. Elbette çocuk donanıyor, öğreniyor okumuşla okumamış arasında fark var tabi ama keşke bunu bir işle taçlandırabilseydi. Öyle olunca okumuş olmasının bir anlamı yok demiyeyim ama kendine yararı var, sosyal şeyinin bir anlamı oluyor. Onlar bence daha gerçekçi, 15 yaşındaki çocuk ayda 500 lira para gönderiyor” (K₁₃, Karadenizli, Erkek, Lise mezunu, 48).

Burada da Kürtlerin çocuklarına yönelik yaklaşımını mantıklı bulan ve olumlayan bir Karadenizlinin eğitim konusundaki düşünceleri görülmektedir. Saha verilerinde de görüleceği gibi Kürtler çok çocukluluk, eğitimde dilsel eşitsizlik, bölgeler arası eşitsizlikler gibi önemli belirleyicilerden ötürü dezavantajlı bir grubu oluşturmaktadırlar. Karadenizliler ise geçimlerini tarım ve mandıraya dayandırmaktadırlar. Tarımda kadın emeği eskisi kadar yoğun kullanılmadığından ve mandıra kadınların eskiden yaptığı peynir, yağ yapımı gibi işleri yerine getirdiğinden ilk yerleşimlerinden itibaren Karadenizliler yüksek bir mobilite ve eğitime yönelim

göstermişlerdir. Bütün bu veriler ve ayırıcı özellikler iki yapı arasındaki eğitimsel farklılıkların anlaşılmasını sağlamaktadır.

3.2.4. Tabakalaşma Biçimleri

Köyde 1980'lere kadar yoğun bir nüfus olduğundan tarım ve hayvancılık yapılıyordu. Koyun ve inek sütü mandıranın temel kaynağı olmaktadır. Nüfus kente göç etmeye başlayınca zamanla koyuna bakılamaz olmuş ve koyun besiciliği bırakılmıştır. 1990'larda Yukarı Dönerdere mahallesinde koyun bakımı terk edilmeye başlanmıştır. Bunun önemli nedeni nüfusun kente yönelmesi ve köyde kalanların koyun bakımını sürdürecektir nüfustan yoksun olmaları olmaktadır. Yukarı Dönerdere özellikle 1990'ların başında Bursa İnegöl'e marangoz atölyeleri ve inşaat işlerinde çalışmak için köyü kısmi veya tamamen terk eden bir emek göçü süreci oluşmuştur. Koyunu gezdirmek gerekir fakat inek ahırda da bakılabilir. Koyun sağmak için birden fazla sayıda kadın gereklidir. Kürtlerdeki gibi hane içinde kadın nüfus olmayınca koyun besiciliği olmuyor. Koyunu sağma işi hane içi ücretsiz emekle karşılanan bir iş olduğundan kadın sayısının çokluğu hane için önemlidir. Nüfus olmayınca ve çekirdek hane sayısı çoğalınca hayvan bakımı güçleşiyor. Kürtler bu yüzden koyunda daha başarılı sayılabilir. Evde gelin ve genç kızlar sayıca hala çok olduğundan koyun Kürtler için vazgeçilmez olmaktadır. Kızlar okula gitmek yerine hayvanların bakımı ve sağılması ile uğraşıyorlar. Karadenizliler ise büyük oranda kızlarını okutmuşlar ve az çocuk yaptıklarından eski başarılarını sürdürememişler. Bu nedenle Karadenizliler son dönemde sabit ve eriyen bir orta tabaka köylülüğü temsil ediyorlar. Karadenizliler güvenceli ve şehre dönük yatırımları ile köydeki iktisadi canlılığı tamamen bitirmiş görünmektedir.

Kentteki avantajlı konumları ve hareketlilikleri Kürtlerden daha yüksek olduğundan ve marangozluk gibi el becerisi isteyen işlerde başarılı oldukları için şehre yerleşince tutunabiliyor, arkalarından kardeşlerini getirebiliyorlar. Kürtler ise vasıfsız işlere yönelik emek güçleri, kültürel sermayelerinin düşüklüğü ve etnik ayrımcılık gibi

çok bileşenli nedenlerle daha dezavantajlı işlerde istihdam bulabilmişlerdir. Kürtlerin birikim yapma konusundaki dezavantajlı konumlarının bir diğer nedeni de hane içindeki nüfusun kalabalıklığı olarak çalışmaya yansımıştır. Kentte elde edilen para hanenin gündelik asgari düzeydeki ihtiyaçlarına cevap verirken, birikim yapmaya yetmemektedir. Bu nedenle Kürtler için kente tamamen yerleşebilmek kentteki esnek ve yetersiz istihdam nedeniyle riskli görünmekte ve köy ayaklı proleter hane biçimi daha yaygın gözlenmektedir. Karadenizliler için ise zaten mandıra kooperatifi ve tarımda elde ettikleri sermaye ile 1990'larda Bursa'da arsa ve ev gibi yatırımlarda bulunduklarından ve hane nüfusunun az oluşu, sosyal sermayelerinin görece yüksekliği gibi çoklu nedenlerden ötürü kente göç daha az risk taşımaktadır.

Araştırmada iki toprak zengini ve yatırımcı köylü dışında kimse köye yatırım yapmamış ve dolayısıyla profesyonel çiftçiliğe geçmemiş sayılabilir. Dönerdere'den 1980'lerden itibaren başlayan göçün itici motivasyonu mandıra sayesinde edinilen birikimin sönmemesi için rasyonel bir yatırımın düşünülmesiydi. Bunun için de köydeki pahalı ve geleceği olmayan düşük kazançlı arazi alımı yerine Bursa İnegöl'de bir ev yapılacak kadar arsa alınması ve emeğin marangozluk ve inşaat sektöründe yeniden örgütlenmesi daha akla yakın görünmüş olsa gerek ki göç bu yönde ivme kazanmıştır. Karadenizliler üretimlerinde kar maksimizasyonunu mandıra sayesinde uzun bir ticari tarımla öğrendikleri için ikinci göçün Bursa'ya işçi göçü olarak yönelmesi oldukça mantıklı görünmektedir. Görüldüğü gibi Bursa, göçmenlerin tutunabildikleri bir yer olduğu için köydeki yaşlı nüfus dışındaki nüfusu vakum gibi çekebilmiştir.

Dönerdere'den Bursa İnegöl'e yerleşen ve marangoz atölyelerinde çalışarak işçileşen Karadenizli köylüler ile İstanbul'da inşaatlarda işçi olarak çalışan Kürt işçilerin durumunu bu çerçeveden okumak mümkündür. Dönerdere'de 1980'den sonra hane içindeki genç erkeklerden en az bir kaçının kente inşaatlarda çalışmaya gittiği saha bulgularında ortaya çıkmıştı.

“Biz toprağımızı kiraya verirdik eskiden ha bin beş yüz dönümken. Şimdi yok. Bizim o zaman ne traktör vardı ne de, biçiyorduk her gün ot. Ot

satıyorduk. O zaman buğdayı değil ben benim zürriyetim bitiremezdi çünkü bu zamanın buğdayı tırdır o zamanın... Babamız, amcamız ölünce her şeyimizi kaybettik. Tamamıyla varlıktan yokluğa düştük. Varlık döneminde öküzlerle sapan mıydı neydi? Sapana gidiyorduk akşama kadar tarla kaldırıyorduk, tarla ekiyorduk. Hizmetçimiz kâhyamız vardı ama son bir iki tanesini gördüm ama küçüktüm. Y.'ler İran'dan geldiler ve bizim yanımızda... Onlar bizim yanımızda çobanmış. Dağ devrenden gelenler varmış. A.'ların ayrı onlar rençper tutarlardı onlar zengindi. A., D., A.'lar onlar iyiydi. Ya Ş.'ler iyiydi. K.'lar sonradan geldiler bin dokuz yüz... E.'ler, K.'lar, Y.'lar, B.'lar bunlar sonradan geldiler. Bunlar 1950,1960,1980'de gelen kişilerdir. Şimdi zengin olanlar D.'ler ondan sonra F. Geldi. Var yani. Eskiden yoksul olan bir lokma ekmek bulamayan şimdi zengin olan mesela F., K.'lar, A.'lar, B.'lar. Eskiden bunlar hepsi rençperdi, köyün çobanıydı ama şimdi zenginleşmişler. Mesela S.'lar bu H. S. beş altı sene önce çocukları dağ derede çobandı. Şimdi İstanbul'da evi var Özalp'ta evi var burada dairesi var. Yüz elli, iki yüz koyunu var traktörü var Allah'a çok şükür Allah bin katını versin. Kimseyi kıskanacak değiliz. Yani olsa seninki olsa bende bir gün elbette faydalanacağım imkânı yok. Komşunun malı olursa faydalanırsın çünkü ben bu gün okumuş imamlık yapmışım en büyük HZ. Peygamber(S.A.S) ne demiş iman etmediler iman etmediler. HZ. Peygamber deyince sahabeler dediler kim iman etmemiş. Komşusunu kıskanan kişi, Komşunun var benim yoktur diyen kişi Allah'a iman etmemiş. Zaman vardı benim bu köyün zengini dedemdi ondan sonra A.'lardan sonra şimdi D.'ler bakalım D.'lerden sonra kim olacak? Devran dönüyor. Bir nevi bu dünyadaki nasibidir öbür dünyadaki nasibine baksın. Biz onları hiç kıskanmıyoruz, dünya malını hiç kıskanmıyoruz" (K₃₀, Kürt, Erkek, İlkokul mezunu, 53).

Köyde zenginliğin ailelerden başka ailelere geçiş sürecini anlatan alıntıda hanelerin *yaşam döngüsü* içindeki tarihsel ve ekonomik dönüşümü köydeki tabakalaşma biçimini derinden etkilemiştir. Köylülerin geçmişte toprak vergisini ödememek için sahip oldukları toprakları tapuya geçirmemesinin ilerde topraklarını büyük ölçüde yitirmelerine neden olduğu yukarıdaki anlatımda ortaya çıkmaktadır. Köyde rençberlik yapan topraksız köylülerin zenginleşip, toprak zenginlerinin de fakirleşme sürecine tanıklık eden katılımcının anlatımında köyün toplumsal ve ekonomik tarihi görülmektedir. *Devran* derken Stirling'in *yaşam döngü*'sünü farkına varmadan tarif eden katılımcı, anlatımına dinsel bir motif vererek bu durumun geçiciliğine inanmakta ve öbür dünya inancı ile yoksulluğuna isyan etmemeyi salık vermektedir. Marxist bir biçimde bakıldığında dinin motive edici ve ekonomik kazancı meşrulaştırıcı yönü vurgulanmaktadır.

3.3. Ekonomik Yapı

3.3.1. Hane Ekonomisinin Temel Kaynakları

Tarım ve hayvancılık Dönerdere köyünün temel geçim kaynaklarından biridir. Çalışmaya konu olan köyde toplam tarım arazisi 10934,393 dekadır. Mera arazisi ile birlikte ise toplam arazi miktarı 15928,84 dekarı bulmaktadır (Özalp İlçe Tarım Müdürlüğü, 2014). Köyün toplam büyükbaş hayvan sayısı 539 iken, toplam küçükbaş hayvan 4.932, kanatlı hayvan sayısı ise 306'dır. Hayvan sayıları konusunda resmi rakamlar ve köylülerin aktardığı rakamlar arasında tutarsızlıklar bulunmaktadır. Bu durum sağlıklı istatistik tutulmadığını göstermektedir. Bunun dışında köyde hububat ve yem bitkileri dışında sebzeçilik veya meyvecilik ekimi bulunmamaktadır. Hububat ekilen alan 9425,451 dekar ve yem bitkilerine ayrılan toplam alan ise 1511,945 dekadır. Köyde nadasa bırakılan alan da hayli geniş olduğundan iklimin nadas miktarını etkilediği ortaya çıkmaktadır. İlçe tarım müdürlüğünden alınan güncel (2014) verilere göre nadasa bırakılan alan 4991,447 dekadır. Köyde 1965'ten beri çalışır durumda olan mandıranın şu anda faal olarak 28 ortağı bulunmaktadır. Köylüler diğer mandıra ortaklarının kente yerleştiğini bu nedenle süt satışı yapmadıklarını ifade etmişlerdir.

Özalp'a yakın bir yerleşkede kurulan bir köy olmasından ötürü kentte memurluk ve Erciş Şeker Fabrikası'nda işçilik gibi geçim kaynaklarının ve 1980 sonrası kente yönelik emek göçünün etkisiyle kentlerde sahip olunan emlak, arsa gibi mülkiyetler de geçim kaynakları arasında sayılmalıdır. Özellikle 1980'lerden sonra kırsalda büyük bir göç hareketliliği olmuş ve artık sadece tarım ve hayvancılıkla geçinen köylü bulabilmek güçleşmiştir. Çalışma bu bağlamda birçok verinin derlendiği bir eksene oturmaktadır. Hanenin gelir kaynakları arasında mevsimlik işçilik önemli bir yer tutmaktadır. Bu nedenle her iki mahalle için de saf anlamıyla köylü kategorisinin artık söz konusu olmadığını söylemek yanlış olmayacaktır. Çalışmaya dâhil olan katılımcıların yüksek bir oranını oluşturanlar, kente çalışmaya en az bir kez gitmiş kişilerdir. Kente çalışmaya orta yaşlara kadar gidip daha sonra bu görevi oğullarına bırakan birçok hane reisi ile

görülmüş ve artık kır ve kent arasındaki itme-çekme ilişkisinin daha yoğun ve geri dönülmez bir biçimde kırı dönüştüren bir boyuta vardığı gözlenmiştir. Aşağıdaki tabloda iki mahallenin katılımcı yıllık toplam hane gelirlerinin ortalaması verilmiştir.

Tablo 10: Katılımcı Yıllık Toplam Hane Geliri Tablosu

	Y.Dönerdere Mah.	A. Dönerdere Mah.	İki Mahallenin Ortalama Geliri
Ortalama Hane Başına Düşen Gelir	35,53 milyar	18,46 milyar	27 milyar
Toplam Gelir(15 hane)	533 milyar	277 milyar	810 milyar

Tablo 11: Geçen Yıl Ekilen Ürünler

	Y. Dönerdere	A. Dönerdere
Buğday	15	15
Arpa	1	0
Mısır	2	0
Silaj, yonca	15	8

Kürtler toprak yetersizliğinden ötürü kışlık hayvan yemlerini genellikle dışarıdan temin etmeye eğilimli iken, Karadenizlilerde toprak miktarı haneye göre yeterli olduğu için hayvan yemi olarak silaj ve yonca ekebilmektedirler. Görüldüğü gibi en çok ekilen ürün buğday ve hayvan yemidir. Köylüler 2000’li yılların başına dek pancar ektiklerini, kotadan sonra bıraktıklarını ifade etmişlerdi. Bu nedenle artık pancar ekimi görülmemektedir.

Tablo 12:Yıllık Tarımsal İşlere Ödenen Ortalama Ücretler

	Y. Dönerdere	A. Dönerdere	Toplam
Biçer Döver	865 TL	760 TL	1.625 milyar
Nakliye	256 TL	260 TL	516 TL
Mazot	3,2 milyar	2,8 milyar	6 milyar
Toplam	4.321 milyar	3.820 milyar	8.141 milyar

Tablo 13: Geçen Yıl Satılan Hayvan Sayısı

	Y. Dönerdere	A. Dönerdere	Toplam
İnek ve Sığır	4	8	12
Dana	23	4	27
Koyun ve Koç	0	265	265
Kuzu	0	152	152
Keçi	0	12	12
Toplam Hayvan Sayısı	27	441	468

Tablodan da anlaşılacağı gibi Kürtler için koyun beslemek, Karadenizliler için ise inek beslemek yaşam biçimi olarak benimsenmiştir. Aşağı Dönerdere’de hayvancılık temel geçim kaynağı olarak varlığını sürdüren bir üretim biçimidir. Kürtlerin yaşadığı bu mahallede toplam 12 koyun ve kuzu sürüsü bulunmaktadır. Her sürüde yaklaşık 300 koyun bulunmaktadır. Sürülerin otlatılmasında yaşları 9-15 arasında değişen çocuklar kullanılmaktadır. Çoban çocukların bazıları, birkaç yıl çobanlıktan sonra kente inşaatlarda çalışmaya gitmektedirler. Yukarı Dönerdere mahallesinde ise koyun bakan bir aile bulunmaktaydı. İlginç olan bu ailede Kürt bir gelinin varlığıydı. Çünkü Kürtler inek bakmak yerine masrafı daha az olduğundan ve yarı göçer toplumlara uygun biçimde gezdirmeye imkânı bulunduğu koyun bakmayı tercih etmektedirler. Koyun bakmayı bildikleri için Kürt kadının bulunduğu evde koyun bakmanın bırakılmamış olması bu açıdan önemlidir. Kürt kadınları hayvanın sağılmasında ve peynir üretiminde yoğun emek harcadıklarından evdeki genç kadın ve gelin sayısı koyun sayısını etkilemektedir. Gelinlerin ve genç kızların sayısının fazla olduğu evlerde bakılan koyun miktarı da artmaktaydı.

Yukarı Dönerdere’de ise toplam 289 inek ve 190 koyun bulunmaktadır. Kürtlerle kıyaslayınca koyun sayısı oldukça azdır. Buna mukabil inek besiciliği temel geçim kaynağı olmaktadır. Mahallenin çobanı koyun bakımının tercih edilmediğini ve daha zahmetli olduğunu ifade etmiştir. Yukarı Dönerdere’de ise koyun yerine inek bakımının tercih edilmesi yine evde gelin ve genç kız sayısının azlığı ve hane nüfusunun eğitime teşvik edilmesi ile ilgili görünmektedir. Çünkü yoğun emek istemeyen tarım Yukarı

Dönerdere mahallesindeki yüksek okuma oranının bir ekonomik destekleyicisi iken, yoğun emekle yapılan hayvancılıkta hane içindeki emek gücü hayati bir önem arz etmektedir. Aşağı Dönerdere'deki inşaatlarda çalışan genç erkeklerin eşlerinin köyde kalıp hane işgücüne ve döngüsüne katkıda bulunması bu bağlamda anlamlıdır. Genç gelin kaynanası ile birlikte koyunların sağılması ve peynir yapımında işgücünü mobilize ederken, kentte yaşayan bireylerin hane ekonomilerine de katkıda bulunmaktadır. Hane emeği ile üretilen süt ürünleri, kentteki yakın akrabalara gönderilmekte ve kentten de köye para akışı sağlanarak her iki hanenin de döngüsü birbirine bağımlı biçimde sağlanmaktadır.

Kürtçede nadasa bırakmak “*kirin şuv*” demektir. Dönerdere köyündeki Kürt mahallesinde köylüler nadasa bırakmayı “*şuv*” kelimesi ile ifade ediyorlardı. Bölgenin coğrafi ve iklimsel koşullarından ötürü iki yılda bir ürün alınmakta ve nadasa bırakma (kirin şuv) yaygın görülmektedir. Bu durum küçük toprak mülkiyetliliğine sahip köylüler için dezavantajlı bir üretim koşulu yaratmaktadır. Köylüler kiralama ve arazi alımı gibi yollarla tarımsal gelirlerini arttırmaya çalışmışlardır. Son yıllarda ise kiralama ve toprak genişletme eğilimi gittikçe azalmaktadır. Bu durumun birçok nedeni bulunmaktadır. Tarımdaki girdilerin üreticinin aleyhine biçimde pahalılaşması, emek göçü ve nüfusun yan gelirlerle köydeki varoluşunu sürdürmeye çalışması kırdaki üretimi etkilemektedir.

Aşağıdaki alıntılardan da anlaşılacağı gibi ekonomik sıkıntılar ve piyasa karşısındaki örgütsüzlük (özellikle kooperatiften faydalanamayan Kürtlerin peynir pazarındaki dezavantajlı konumları için söz konusudur) köylüleri tarım ve hayvancılıktan uzaklaştırmaktadır.

“ Bir bağ ot 5 milyon. 100 koyuna 2000 bağ alıyoruz. Bir bağ 5 lira olunca 10 milyar ot alırsın. Bu koyunları satsan 100 milyar etmez. Biz hep borçluyuz. Hayvanı evde tutuyoruz para etmediği için satamıyoruz. Satınca paranın yarısı ile ot alıyorsun. Para etmiyor koyun” (K₁₆, Kürt, Erkek, Okuryazar, 73).

“...Hayvanda ucuz. Mesela geçenlerde dört tane hayvan sattım seçtim sattım bir milyar para. Yazık günah yani emeğimize. Mesela biz peynirimizi

götürüyoruz Van'a. Peynirimizi götürüyoruz Van'da altı bin liraya satıyoruz eski parayla. Altı liraya satıyoruz işte adam (aracı)bizim yanımızda on lira dokuz liraya satıyor. Aynı peynir bizim peyniri bizim yanımızda" (K₂₆, Kürt, Erkek, İlkokul mezunu, 51).

"Aslında yok kişiye özel sipariş herkes kendi akrabasından adamından alır. Aslında kooperatif olması lazım köyde. Peynir kooperatifi olacak, peynirini vereceksin, parayı sağlam alacaksın" (K₂₆, Kürt, Erkek, İlkokul mezunu, 51).

Kürt Katılımcılar kooperatifin olmayışından ot parasına, hayvanların ucuza satılmasına kadar birçok konu ekseninde tarım ve hayvancılığın ekonomik zorluklarını, piyasadan kaynaklı sıkıntıları dile getirmektedirler. Bir kısım Kürt köylüler, Karadenizlilerle ortak olmadıklarından mandıraya sadece sütlerini satmaktadırlar. Kara ortak olmadıklarından kazançları kısıtlıdır. Kürtler daha çok peynir, tereyağı, yoğurt gibi ürünleri kendi imkânlarıyla pazarla buluşturarak geçimlerini sağlamaktadır.

Mandıranın kar oranının geçmiş yıllara oranla düşüşünden şikâyet eden ve birikimlerini kentlere yapan Karadenizliler de benzer şekilde eski parlak günlerini aşağıdaki alıntıda yer aldığı gibi anmaktadırlar.

"Ama şöyle bir durum var mandıranın kapasitesi, belki söyledim sana daha önce 80-90 ton peynir satılıyordu daha önce, sadece bu köyün sütü değildi. Çevre köylerden 25-30 ton süt alınıyordu ve bu köyünküle beraber 40 tona yakın süt sadece bir kalem kaşar peyniri için. Hesapla 2 kalem kaşar peyniri ve tereyağı, üçüncü çıkarsa da beyaz peynir. Şimdi öyle bir durum var. Azaldığı için süt çok ucuza gidiyor. heh eskiden ben çok iyi bilirim, babamın döneminde yani şunun yaşındaydım işte 15 yaşındaydım. Rahmetli anam günlük sığır sütü 30-35 kilo götürüyordu. Sadece bu ev, koyun sütü de 15-16 kilo falandı. Ortalama sütümüz yazın 60 kiloyu buluyordu ve para da geliyordu. O parayla yatırım da yaptılar. Mesela arsa aldılar, ev aldılar İnegöl, Bursa'da" (K₉, Karadenizli, Erkek, İlkokul mezunu, 47).

Karadenizlilerin Almanya'ya göç eden akrabalarının yatırımları da köyü canlı tutan ve hane ekonomisini besleyen unsurlardan biridir. Özellikle köyün yoksul ailelerinin rağbet ettiği Almanya'ya işçi göçü köydeki tabakalaşma yapısını dönüştürmüş ve köye geri dönenlerin birikimleri hanelerini ekonomik açıdan rahatlatmıştır.

"tabi, benim babam biraz değil baya yoksuldu. Tabi mesela benim babam buraya geldiği zaman askerliği bile yapılmamıştı. Milletten biraz para toplandı ona askere yollandı. Askerliğini yaptı, geldi askerden gitti Almanya'ya. Almanya'dan dönünce zengin olanlar var. Mesela A.zengin

olarak geldi. Diğer A. aha bu S. kocası bayağı para yaptı geldi. Arsalar aldı, dükkânlar yaptı. Ama memlekete (Van'a) geldiğinde zengin gelmedi. Almanya'dan dönüşünde zengin geldi" (K₁₃, Karadenizli, Erkek, Lise mezunu, 48).

Örnekte de görüldüğü gibi göç köyde birikim düzeyini dönüştürmüş ve zaman içinde köyün hâkim düzenini belirlemiştir. Karadenizlilerin birikim düzeylerinin Kürtler oranla daha yüksek olduğu ve bu durumun nedenleri demografik analiz bölümünde ifade edilmişti. Bu nedenle aşağıda verilen alıntılar Karadenizlilerin birikimlerinin tarihsel seyrini gözlemlemek ve mevcut durumu açıklamak açısından önemlidir.

"işte o zaman gidenler ellerindeki malı sattılar 1 daire 1 dükkân aldılar bursa İnegöl'de. Ama sana en çok getireceği aylık 450 bin lira kira geliri. Ama burada 1 tarla yap 10 15 milyarlık geliri var. 3 günlük çalışma 1 tarla. 3 günde sürüyorsun yarım günde ekiyorsun yarım günde biçiyorsun. Bekliyorsun başka bir emek yok. Sulama mulama yok. Hah susuz tarım suladığın zaman olay 1'e 3 1'e 4'e yükseliyor. Ama yok hayvan satamıyorsun, buğday satamıyorsun. Ben göç etmedim buraya yatırım yaptım. Ben hep yatırım yaptım buraları yaptım. Ama benim düşünceme göre iyi yaptım ama arkadan bu işleri takip edecek bir kadrom olmadığı için üzülüyorum. Hayvancılığın en büyük sıkıntısı devletin tarım politikalarının yanlışlığı. İşte bu tarım politikaları. Eeee tembelliğe de devlet alıştırdı. Doğrudan gelir desteği ile kimse üretmiyor artık sosyal yardımlaşma fonu var" (K₁₅, Karadenizli, Erkek, Lise mezunu, 52).

"80 yılına kadar, hatta 90'a kadar da zengindik. Alım gücü yüksek, tabi daha kalabalık, üretim gücü yüksek. Ben hatırlıyorum 80-90 tane koyun vardı her evin ortalama. En düşükleri 30 taneydi, koyunum yok diyenin en aşağı 30 koyunu vardı. Şu anda 2 ailede var galiba. 200'e çıkar yani. Mesela bizim büyükbaş hayvanlarımızın 700 civarında olduğu dönemi biliyorum. Tek ahır yetmiyordu çift ahır yani. 1 sene çobanlık yaptım 670 tane sığır bekledim. Bu dediğim 85 yılına kadar yani. 75'ten örneğin başlar o zenginlik, çünkü ilk zamanlar burada bayağı sıkıntılar da çektik. Hayvan yoktu, hayvansal gıdalar yoktu " (K₃, Karadenizli, Erkek, İlkokul mezunu, 49).

Karadenizlilerin köye ilk yerleştikleri dönemden günümüze gelindiğinde, varsıllık ve yoksulluk düzeyinin tarihsel olarak büyük bir dönüşüm geçirdiği ve bu dönüşümün mandıra ve Almanya'ya emek göçü zemininde yükseldiği anlaşılmaktadır. Bazı köylüler tıpkı yukarıdaki katılımcı gibi (K₁₅) birikimlerini yalnızca Van ve Özalp çevresine yapmış ve göç etme eğilimi göstermemiştir. Bütün bu verilerde de görüldüğü üzere köylülerin hane ekonomilerini dayandırdıkları ve ekonomik kazançlarını yatırdıkları alanlar dönemden döneme çeşitlilik arz etmektedir.

3.3.2. Toprak Mülkiyetliliği ve Toprak Kullanım Biçimleri

Van coğrafyası uzun geçen kış mevsimi ve mevsimler arası geçişlerin hızlı yaşanması nedeniyle tarım ve hayvancılığın yoğun emek ve sabırla yapıldığı bir tabiat içerir. Özellikle kışın dokuz aya yakın sürmesi bahçecilik, tarım gibi üretim alanlarında verimin düşmesine yol açmaktadır. Van'da Osmanlı'nın son dönemlerine kadar yoğun bir tahıl üretimi, bahçecilik ve hayvancılık yapılırken; savaştan sonra şehri terk eden Ermenilerin yerine iskân edilen toplumlar özellikle tarım konusunda aynı verimliliği sürdürememişlerdir. Ermenilerin Van'da tarım ve zanaat toplumu oldukları, Kürtlerin ve diğer halkların ise daha çok hayvancılıkla uğraştıkları seyyahların kaynaklarından da bilinmektedir. Dönerdere köyüne ilk yerleşenler olarak Takuri aşiretinin yarı göçer üretici tipindeki toplulukları hayvancılığı temel geçim kaynağı olarak benimsemişlerdir. Dönerdereli Kürtlerin geçmişte de yaylak-kışlak geleneğine sahip olmaması, Özalp ve çevresinde geniş otlaklar ve mera alanlarının bulunması, Özalp'ın tarihsel olarak sadece yarı göçer ve göçer aşiretlerin güzergâhı olduğunu açıklamaktadır. Osmanlı döneminde Mahmudiye olarak adlandırılan bölgede Ayvarov'a göre az sayıda Ermeni köyünün bulunması ve kalan köylerin Yezidi ve Kürtlere ait olması bu kanıyı güçlendirmektedir. Mahmudiye'de İran ve Osmanlı devleti sınırları arasında yaşayan göçebe toplulukların varlığı bu bağlamda tarımdan ziyade hayvancılığa eğilimli toplulukların haritasını vermektedir.

Köye 19. yüz yılsonlarında yerleşen Kürtler toprak mülkiyetinin önemli sayıldığı bir toplumsal yapıya sahip olmadıklarından başlangıçtan itibaren tapulama işlerini ötelemişler ve 1945'lere dek köydeki çoğu arazi hazine arazisi olarak kalmıştır. Köye başlangıçta 18 hane yerleşmiş, daha sonra nüfus arttıkça ev sayısı artmıştır. Köylülerin anlatımları Türkiye'de birçok köyün toplumsal tarihinde çeşitli varyanslarının görüldüğü bir mülkiyet tekelleşmesi tarihi olarak görülebilir. Çünkü 1960'lara kadar köydeki araziler hazine arazisi olarak resmi kayıtlara geçseler de zilyet olarak köyün belli ailelerinde toplanmıştır. 1954'te Demokrat Parti döneminde yapılan Toprak Reformu sonrasında köyde dengesiz biçimde dağılmış olan araziler, hanenin sahip olduğu nüfusa

göre topraksız ailelere dağıtılmıştır. Bunun dışında eklemek gerekir ki Dönerdere'ye bu reformun gelişi ancak 1960'ların başlarında olabilmektedir. Bu verileri daha açık hale getirebilmek için aşağıdaki alıntıya bakmak yararlı olacaktır.

“Buraya toprak komisyonu geldi bu köye bu köy bu arazi hepsi dört kişinin elindeydi. Bu dört kişi gitti dört beş tane ev getirdi diğeri dört beş tane ev getirdi bu köy oldu kırk hane. Komisyon geldi buraya arazi verdi onlara diğerlerini hepsini hazine bıraktı. Hazine bıraktı verdi Karadenizlilere” (K₂₁, Kürt, Erkek, İlkokul mezunu, 64).

Örnekte de görüldüğü gibi köyün geçmişinde dengesiz bir toprak mülkiyetliliği vardır. Katılımcının Dönerdere köyünde Osmanlı devletinden bu yana toprakların belli kimselerin elinde olduğunu anlatması bu bağlamda önemlidir. Yukarı Dönerdere Mahallesi kurulmadan önceki dönemlerde, Aşağı Dönerdere mahallesinde geçmişte beş sülalenin geniş topraklara sahip olması ve diğer köylülerin topraksız olması nedeni ile zengin köylülere borçlanarak onların tarlalarında ortakçı olarak çalışmaları köyün tarihinde var olan toprak eşitsizliğinin marabacılık tarzı bir işgücü kategorisi ortaya çıkardığını göstermektedir.

Araştırmada ortaya çıkan veriler toprak mülkiyetliliği konusundaki eşitsizliğin Karadenizliler için geçerli olmadığını ortaya koymuştur. 1964'te devlet eliyle eşit arazilere kavuşan Karadenizliler, daha önce hiç ekilmemiş olan meraları tarım arazisine dönüştürmüşlerdir. Kürtlerin eskiden hayvanlarını otlattıkları ve bir kısmının zilyet olarak sahiplenildiği, bir kısmının tapuda adı geçmesine rağmen arazi vergisinin ödenmemesi nedeniyle köylülerin ellerinden alındığı anlatımlarda tespit edilmiştir. Tapuları olmasına rağmen vergilerini ödeyemeyen köylülerden alınan araziler topraksız köylülere çeşitli tarihlerde dağıtılmıştır. Karadenizler gelmeden önce topraksız Kürtlere verilen araziler, 1964'te Karadenizlilere de eşit biçimde pay edilmiştir.

Tablo 14: Katılımcıların Sahip Oldukları Toprak Miktarı

	Y. Dönerdere (Dönüm)				A. Dönerdere (Dönüm)				
Toprak Miktarı	0-100	101-200	201-300	300-...	0-100	101-200	201-300	300-...	Top
Kişi Sayısı	5	7	1	2	5	7	2	1	30

Çalışmada toprak mülkiyetliliğinin dengesiz dağılımının çeşitli sonuçlar doğurduğu görülmüştür. Bu bağlamda ilginç verilere rastlanılmıştır. Kürtlerde arazi zenginliği toplumsal eşitsizliklerin meşrulaşmasının ve güç hiyerarşisi kurmanın bir yolu olarak görünmektedir. Arazisi fazla olan köylülerin diğer köylüler üzerinde ve köyün kamusal işleri konusunda bir otorite kurdukları gözlenmiştir. Örneğin köylüler birkaç yıl önce evlerinin içine su getirebilmek için kolektif bir çalışma başlatmış ve köyün ortasından geçen derenin suyunu bir kuyuda toplamışlardır. Daha sonra ise köyün toprak zengini bir ailesi ortak olan suya el koymuş ve suyu yalnızca kendi evinin önündeki kuyuya bağlamıştır. Araştırma esnasında bu olayı benzer şekilde birçok köylü anlatmıştı. Köylüler bu haksızlığa karşı ortak bir tepki göstermediklerinden su hala bir kişinin kullanımındaydı. Köyde hane içindeki mülkiyet paylaşımını göstermesi açısından aşağıdaki alıntının incelenmesi faydalı olacaktır.

“Yani 3 erkek kardeşiyiz. Kız kardeşimizde toprak yok. Babamdan aldım zaten. Miras deyince babamdan satın aldım yani. Abilerimin hissesini satın aldım. Yani abimin hissesini de onlardan satın aldım. Şimdi hepsi bende” (K₄, Karadenizli, Erkek, Üniversite mezunu, 58).

Yukarıdaki alıntıda görüldüğü gibi toprak mülkiyeti erkekler arasında paylaşılmakta ve kız kardeşlere kalan paylar sonradan satın alınarak toprağın bölünmemesi sağlanmaktadır. Bu durum iki mahalle için de benzer şekilde hanenin yaşam döngüsü içinde erkeklerde toplanan arazi mülkiyetinin sürdüğünü göstermektedir. Toprak büyütme kız kardeşlerden alınan araziler dışında kente yerleşen akrabalarından arazi alımı, yakın köylerde işlenmeyen arazilerin satın alınması gibi yöntemlerle devam etmektedir. Bu bağlamda aşağıdaki tabloda hanenin köy dışında olan kardeş sayıları verilmiştir.

Tablo 15: Hane Reisi Katılımcıların Toplam Kardeş Sayıları ile Köy Dışında Olan Kardeş Sayılarının Ortalaması

	Y. Dönerdere	A. Dönerdere	Toplam Kardeş Sayısı Ortalaması
Ortalama Kardeş Sayısı	4,8	6,9	5,9
Köy Dışında Olan Ortalama Kardeş Sayısı	3,4	4,4	3,9

Kardeşlerin köydeki topraklarını işlemedikleri durumlarda bir veya iki kardeşin köyde kalarak ailenin topraklarını işlediği bilinmektedir. Tablo iki mahalle arasındaki toprak kullanımı, bölüşümü ve kente göçün de etkilediği toprak işleme biçimleri arasındaki benzerlik farklılıkları ortaya koymaktadır. Aşağı Dönerdere’de kardeş sayıları görece fazla olduğundan 6,9 gibi bir rakam ortaya çıkmıştır. Karadenizlilerde ortalama kardeş sayısı ise 4,8’dir. Fakat köy dışında olan kardeş sayıları ortalama kardeş sayılarına oranlandığında iki mahalle arasında benzer bir göç eğilimi ortaya çıkmaktadır. Kürtlerde yarı proleter haneler çoğunlukta olduğundan kardeşler köy ile bağlarını tamamen koparmamış ve kentte inşaat gibi esnek işlerde istihdam bulmaktadırlar. Karadenizlilerde de kardeşler Bursa-İnegöl gibi marangoz atölyelerinde tam zamanlı istihdam bulduklarından köyü tamamen terk etmemektedirler. Bu bağlamda aşağıdaki alıntı kardeşlerin göçü sonrası toprak bölüşümü ve toprak işleme biçimlerine dair bilgiler sunmaktadır.

“Vallahi bizim baba malı 150 dönüm artı amcamın oğlu burayı terk etti orayı da aldık yani birleştirdik 300 dönüm. Yalnız bölüştük onları kardeşler arasında. 100’er dönüm 3 erkek kardeşe bölüştürdük. Kardeşim işliyor onları, benim sadece 100 dönümüm var. Sonradan da abimden aldık o şehre yerleşince biz bu abimin evini arazisini. Şimdi oturduğum ev yer onundu. Bahçe 1 dönüm evle beraberdi” (K₁₂, Karadenizli, Kadın, İlkokul mezunu, 54).

Görüldüğü gibi köyü tamamen terk edenlerin evlerine de yine akrabalar yerleşmektedir. Alıntidan da anlaşılacağı gibi tamamen terk edenlerden satın alınan topraklar kardeşler arasında yeniden bölüşülmektedir.

“Daha önceleri toprak kiralardı babam, biz daha genç idik o zaman. 75-80 yıllarında. Tabi beraberdik o zaman aynı evde. Vallahi 150, 300, 400’e kadar çıktık yani. Kiraladık yani Bu Azberik, Akhurik, Reşka köylerinden” (K₁₂, Karadenizli, Kadın, İlkokul mezunu, 54).

Yukarıdaki alıntıya göre iki mahallede de artık kiralamanın altın çağını geride bıraktığını göstermektedir. Özellikle traktörler sayesinde tarla ekiminin kolaylaştığı ve bin dönümü bulan arazi kiralamanın yaygın bir ekonomik eğilim olduğu dönemde, tarımda geniş bir nüfusun istihdam edildiği literatürde de bilinmektedir. Katılımcılar 1980’lerin ortalarına kadar babalarının kiralama yoluyla aktif tarım yaptıklarını ve buğday, arpa, şeker pancarı gibi çıktılar ürettiklerini sözlü anlatımlarında dile getirdiler. Babalarının döneminde kiralama yaygın iken artık terk edilmiş bir yöntem olması tarımdaki ekonomik kazancın cazibesini yitirmesi ve nüfusun kente yönelmesi gibi nedenlerle açıklamak mümkündür. Bu durumun yaygınlaşmasını körükleyen bir diğer neden de 1980’lerden sonra üreticilerin KİT’ler ve devlet eliyle satın alınan mallarının artık serbest piyasaya ve küçük meta üreticisinin pazar bulmasına bırakılmış olmasıdır. Pazara bağımlılık ve küresel gıda sistemindeki dalgalanmalara açık olan küçük meta üreticilerini bağımsız üreticiler kategorisinden zayıf ve kırılgan bir kategoriye sıkıştırmaktadır. Geçmişteki yoğun tarım döneminden bugüne gelindiğinde artık kiralamanın azalan bir üretici davranışı olduğu görülmektedir. Aşağıdaki örnek küçük meta üreticilerinin tarihsel olarak nasıl bir değişimden geçtiğini göstermektedir.

“Ben hatırladığımdan beri toprak kiralyoruz. Kayınpederim de kiralardı. Mesela 2 teneke buğday veriyoruz kira olarak, buğdayı bölüşüyoruz. Bazısına para olarak veriyoruz. Buğdayı satıp para olarak veriyoruz. En çok 3 tarla o da köyün içinden kiralarsınız, yetseydi zaten kiralamazdık. 2 tarlayı kendimiz satın aldık 90 dönüm. 2 tarla da 100 dönüm de miras kayın pederimden kalan. Bizim kardeşlerimizin mesela bölüşülmedi malları. Biz kardeşler arasında daha bölüşüm olmadı. abim işletiyor. Bir kardeş köyde kaldı. Onun çok var. 200 dönüm. Bu dedemden kalan da var babamın da var. 200 dönüm var rahat. Daha da 2 yıl önce toprak satın aldık buğday ekmek için” (K₈, Karadenizli, Kadın, İlkokul mezunu, 40).

Köyde hala mahsul paylaşımı veya nakit olarak kiralama vardır. Günümüzde hala aynı rant ve nakdi rant biçimi görülmektedir. Öyle geliyor ki toprak geçmişe oranla görece azalsa da hala rant değeri olan bir meta olarak köyde satın alınıyor. Bu örnekte

babadan kalan tarlalar bölüşülmemiş ve bir erkek kardeş bakıp mahsulü topluyor. Buradaki hane okuyan çocukları olan ve şehre göç etme eğilimindedir. Bu nedenle toprakla ilişkisi bitmemiş olmasına rağmen yatırımı çocukların eğitime yapmış bir aile tipi denebilir.

Köyde iki mahallede toprak mülkiyetliliği incelenmiş ve çeşitli farklılıklar olduğu saptanmıştır. Toprak mülkiyetliliği toplumsal eşitsizlikleri besleyen bir unsur olarak Kürtleri daha çok etkilemiş iken, Karadenizlilerin ilk yerleşimlerinden itibaren korporatist tarzda eşitlikçi bir yapı ile devlet tarafından planlanan iskânları bu durumun oluşmasını engellemiştir. Göçmen bir topluluk olmaları nedeniyle kendi içlerinde dayanışmacı ve örgütlü davranmış ve toprak üzerinden güç eşitsizliği kurmayı reddetme yönünde bir yaşam biçimi geliştirmişlerdir. Trabzon Çaykara'da toprak mülkiyetliliği belki daha farklı sonuçlar getirebilir iken, Van'a göç etmiş olmak topluluğun yaşam kültürlerini farklı yönde değiştirmiş olabilir.

3.3.3. Etnik, Kültürel ve Ekonomik Bileşenleriyle Hane Emeği

Kırsal yapıda Kürtler yarı göçer toplumsal tarihleri ve geçimlik ekonominin temel ekonomik uğraşlarından biri olan hayvancılığa dayalı geçimleri nedeniyle hane içindeki nüfusun yoğun emeğine ihtiyaç duymaktadırlar. Bu bağlamda erkek, kadın ve çocuk emeği yaş hiyerarşisi içinde çeşitli emek-iş tanımlarına göre sınıflandırılır. Örneğin çocuklar hayvanların otlatılması ve ahıra konulması, tarlada çalışanlara yemek götürülmesi gibi fiziksel güçleriyle orantılı görevlerden sorumlu iken; erkekler tohumların ekilmesi, mevsiminde hasadın toplanması, metaların pazara sürülmesi, hanenin ihtiyaçlarının belirlenmesi gibi görevlerden sorumlu olmaktadır. Kürtlerle Karadenizlileri ayırtıran temel nokta olan kadın emeğine gelince, bu nokta kadınların hayvancılıkla geçinen Kürtler için önemini açığa çıkarır. Aslında bir yanıla kadın emeği her iki etnik yapı için değerli ve ikame edilemez emektir. Karadenizliler geçimlerini mandıra ve tarımsal gelirlerine borçlu olduklarından kadınların hayvan

bakımındaki yoğun el emeği yine doğal bir biçimde kendini gösterir. Karadenizli kadınlar sabah ve akşam olmak üzere günde iki defa mandıraya sağdıkları sütü taşırlar. Bu sütlerden kaşar peyniri, tereyağı ve yoğurt gibi uzun ömürlü temel gıda metaları üretilir. Karadenizli kadınlar “*Mağaza*” dedikleri köy meydanında bulunan bakkaldan pirinç, deterjan, sabun gibi hane ihtiyaçlarını sattıkları süte karşılık gelen parayla alırlar. Köyün erkeklerinin bu gizli alışverişten haberlerinin olmadığı görüşmelerde ilginç bir biçimde ortaya çıktı. Kadınların kendi üretimleri üzerinde gizli de olsa bir tasarrufta bulunabilmeleri saha verileri açısından değerli bir ayrıntıydı.

Kadın emeği hane içinde tutulması gereken bir emek türü olduğu için Kürtler kadın emeğini hane içinde gömülü vaziyette tutmaya gayret gösterirler. Hayvancılıkla uğraşan Kürtlerde kadın, hem Kürt dilinin taşıyıcısı ve sözlü kültürün aktarımında rol oynayan sosyo-kültürel bir özne, hem de hanenin yeniden üretimine ücretsiz emek gücü olarak katkıda bulunan bir emek gücünü temsil eder. Yarı göçer bir toplumsal tarihe sahip olan topluluklar için kadın emeği hayvancılığın vazgeçilmez ve yeri doldurulamaz unsurudur. Hayvanların sağılması, otlu peynir, tereyağı ve yoğurt yapımı kadınların iş sahasına giren üretim alanlarıdır. Bu alanlardaki kadın emeği gerekliliği kadınların eğitim alanından soyutlanmasına neden olur.

Bu noktadan hareketle Kürtlerin mahallesindeki kadın eğitim düzeyinin Karadenizlilere göre düşük seviyelerde seyretmesinin Kürtlerin yaşam biçimleri ve üretici özelliklerinin onları koşullamasıyla ortaya çıkan bir olgu olduğunu düşünmek mümkündür. Bu bağlamda aşağıdaki alıntı açıklayıcı olacaktır.

“Kadınlar çoğu zaman hayvanlara bakarlar, tezek yaparlar, süt sağlarlar, ev işi yaparlar, hayvanları ahıra koyarken değnek başında dururlar. ... Küçük kızlar çay götürürler tarlaya, yemek taşırlar. Ama tarlada çalışmaya gitmezler. Yaşlılar desen pek bir şey yapmazlar. Peynir yaparlar bazen” (K₁₇, Kürt, Erkek, Okuryazar değil, 63).

“... *Bu evin içini ben boyarım. Mesela kendim boyarım ama tamirata usta çağırırız. Çoğu işleri kadınlar yapar*” (K₈, Karadenizli, Kadın, İlkokul mezunu, 40). Karadenizlilerde hane içi işlerle genellikle kadınlar ilgilenmektedirler. Mekâna göre bir iş örgütlenmesi olmasının yanında, Karadenizliler tarlada da kadın-erkek beraber

çalıştığı için tüm işlerde ortak olarak yer almaktadırlar. Aşağıdaki alıntıda da görüleceği gibi Karadenizliler için kadın emeği tarla ve sera gibi işlerde yoğun biçimde örgütlenmektedir.

“Yapmıyoruz yani boş alan var ama sera yapmıyoruz. Annem yaşlı, hanım da yalnız onunla ilgileniyor. Bizde kadın ilgileniyor biliyorsun dolayısıyla biz onu işi yapmıyoruz. Evde başka kız da olmadığı için hepsi erkek. Kız evlat da yok hep erkek. Ondandır hayvan bakmayı bıraktık bakacak kimse olmayınca” (K₁₀, Karadenizli, Erkek, Yüksekokul mezunu, 57).

“... Kadınları tarlaya götürüyorlar, benim eşim de istiyor tarlaya gelmek, çalışıyor da ama onlarınki birliktir. ... Şimdi sen Erçek bilir misin Van’da gelirken. Erçek’ten o tarafa kadınlar çalışıyor bu tarafta hiç kimse çalışmıyor. Biz mesela Van’a giderken bakıyorduk kadınlar ellerinde oraklar tarla biçiyorlar. Ama Özalp’in kültüründe yok. Mesela kadının yaptığı işi erkek yapamaz burada, kadın daha dayanıklıdır. Mesela erkeğe bir iş ver işini başarıyla sonuna kadar götüremez. Kadın götürür ama” (K₂₄, Kürt, Erkek, İlkokul mezunu, 46).

Yukarıdaki iki alıntıda katılımcılar kadın emeğinin nasıl kullanıldığını betimlemektedirler. Kadınların Erçek tarafında tarlaya çalışmaya gittiğini ama Özalp bölgesinde bu durumun yaygın olmadığını ifade eden Kürt katılımcı kadınların dayanıklılığına ve iş becerilerine vurgu yapmaktadır. İlk alıntıda ise kadın ve kız çocukların azlığı ile sera bakımı ve hayvan bakma eğiliminin azalması arasında doğrusal bir ilişki kurulabilir. Katılımcı kızı olmadığı için artık sera yapmadıklarını, eşinin yaşlanması ile orta çıkan emek kaybını ikame edecek bir genç gelinin de olmaması nedeniyle üretimlerinin ve kendi kendine yeterlik durumlarının zayıflamaya başladığını ifade etmektedir. Örneklerden de anlaşılabacağı gibi erkek, kadın ve çocuk emeğini yaş hiyerarşisi içinde köydeki birçok işkolunda görmek mümkündür. Özellikle hayvan bakımı, peynir yapımı gibi emek yoğun işlerde makineleşmenin bir değişim getirmediği düşünülürse değersizleştirilen kadın emeği, uzun bir süre daha köylünün kırdaki varoluşunu besleyecek ana unsurlardan biri olarak kalacaktır.

3.3.4. Kırdan Kente Emek Göçünün Karakteri

Tablo 16: Katılımcı Köyden Kente İlk Emek Hareketliliği Tarihleri

	Y. Dönerdere	A. Dönerdere
1965-1975	1	3
1976-1986	6	9
1987-1997	5	1
1998-2008	1	0
2009-...	0	0
Hiç kente gitmeyen	2	2

Kırdan kente yönelik emek göçü hareketi Türkiye’de 1950’lerde başlayan bir olgudur. Özellikle tarımda makineleşmenin yaygınlaşmasıyla birlikte kırdan atıl duruma düşen emek gücü, kentte genişleyen ekonomi ve istihdam fırsatları sayesinde mobilizasyon sağlamanın yollarını aramıştır. Bu durumun ortaya çıkmasının altında kentin kırdaki nüfusu kendine doğru çeken cazibesi, sınıf atlama fırsatları vermesi, eğitim ve sağlık gibi hizmetler ile kentte bireyin kırdaki cemaatvari ilişkilerden sıyrılmak istemesi gibi çok bileşenli bir nedenler örüntüsü bulunmaktadır.

Araştırmanın yapıldığı Dönerdere köyünün geçmişinde de yurt dışı ve yurt içi olmak üzere çeşitli emek göçü hareketlilikleri vardır. Kürtlerde fabrikalarda çalışarak proleterleşme davranışı tarihsel olarak daha az iken, Karadenizlilerin hanelerinde Erciş Şeker Fabrikası’nda işçilik, Bursa ve İnegöl’de marangoz işçiliği gibi meslekler yaygın biçimde icra edilmişti. Kürtler üretici özellikleri gereği önce hayvancılıkla uğraşmış, daha sonra göç sayesinde kentte inşaat işçiliği yoluyla bir proleterleşme yaşamışlardır. Aslında Karadenizlilerin kente tamamen yerleşmeyip mevsimlik işçilik yapan haneleri için de proleterleşme kavramı geçerlidir. Fakat daha önce de vurgulandığı gibi Kürtler’deki durum kadar yaygın değildir. Bu türdeki köy ayaklı proleterleşmede hane köyde kalırken, emek gücünü temsil eden erkekler kente dönemsel olarak çalışmaya giderler. Bu gidişler daha sonradan uzun erimli ve kalıcılaştıysa da hanenin yaşlı, kadın ve çocuklardan oluşan geri kalanı köyde kalmaktadır. Hanenin tamamının köyden kopamayışının ekonomik nedenleri vardır. Özellikle 1980’lerden sonraki neoliberal dönem esnek istihdamı ve sosyal refah devleti hizmetlerinin kısıtlanmasını beraberinde

getirdi. İş güvencesi olmayan, tam zamanlı istihdamın süspanse edilemediği dönemlerde hane tüketiminin ve kira bedelinin yüksekliği haneyi köyde kalmaya iter.

Kırda tüketimin kentten görece daha az olması nedeniyle köyde kalan hane tarım ve hayvancılıktan gelen gelirle kendini döndürebilir. Son yıllarda Türkiye kırında yaygınlaşmaya başlayan “*köy ayaklı proleter haneler*” (Özuğurlu) kavramı bu durumu açıklamaktadır. Karadenizliler *kültürel sermaye*’lerinin yeterliliği nedeniyle bu ekonomik durgunluktan Kürtlere oranla daha az etkilendiklerinden, Karadenizliler için kent daha az yaşamsal endişe ve tehlikelerle doludur. Bu yüzden kente yönelik emek göçünde Karadenizli haneler tamamen topraktan kopma, köydeki tarlaları akrabalara devretme gibi yöntemlere başvurabilmektedirler. İşte burada *kültürel sermaye*’nin etkisi kendini göstermektedir. Kültürel sermayesi yüksek olan haneler eğitim ve meslek avantajlılığı içinde hane birikim düzeylerinin de etkisiyle bu avantajlı mobilitelerini sınıfsal düzlemde sürdürebilmektedirler.

Aşağıdaki örnekte katılımcının dönemselsel olarak kente çalışmaya gitmesi ve bu çıkışın nedenlerinin de bulunduğu bir anlatım yer almaktadır.

“Adana’ya gittim. Portakal topladım. 1970’lerde gittim. Gittiğimde 18 yaşında vardım. Evlenmişim o zaman. 7 sene gittim geldim oraya. Evlenince bir sene gitmedim, sonra yine gittim. Gidince 3-4 ay kaldım orda. İnşaatlarda çalıştım. Yoğurtçuluk da yaptım. Bizim patron giderdi köylerden süt toplardı, camuşları vardı ben yoğurt mayalardım orda çömlekte. Biraz para oradan getirdim. Burada koyun aldım, 18 tane. 300 bindi o zaman. Sonra bir de 300 bine bir televizyon aldım. ...Kızı kaçırmıştım. Kaçırınca benim ne malım varsa aldılar. Koyunlarımı, ineklerimi aldılar. Mecburi çalışmaya gittim ben de. 30 tane koyun verdim, at verdim, öküz verdim öyle kurtuldum. Tuzlaya gittim. Adana’ya bağlı. İnşaatlarda çalıştım. 1975, 1976 yıllarında orda çalıştım. Dört çocuk vardı askere gittim sonra.” (K₁₇, Kürt, Erkek, Okuryazar değil, 63).

Görüldüğü gibi köyde 1970’lerde ücretli tarım işçiliği az da olsa görülmektedir. İlk önce portakal toplamaya Adana’ya giden katılımcı sonrasında mandıracılık gibi işler yaparak hane ekonomisine katkıda bulunmuştur. O dönemde kız kaçırdığı için üretim araçlarına, hayvanlarına el konulması nedeniyle kentte iş aramaya giden katılımcının ekonomik nedenlerle bu davranışı gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Aşağıdaki alıntıda da

benzer biçimde iki köylünün yaşam hikâyesinde de dönemsel işçiliğin önemli bir yer tuttuğu görülmektedir.

“İlk 82’de gittim çocuktum o zaman. Bursa’ya gittim. İnşaatla çalıştım amelelik yaptım 3-4 ay. Ondan sonra geldim İstanbul’a gittim. Ondan sonra ustalığa başladım. Alçı, boya, mantolama o çeşit işler. İstanbul’da 18-19 sene çalıştım. Yerleşecek durumdaydık da işte burada beraberliğimiz vardı. Biz birbirimizi kandırdık başka bir şey değil” (K₂₄, Kürt, Erkek, İlkokul mezunu, 46).

“Ben yeni buzdolabı aldım. Diğeri çok eski modeldi. Ben İstanbul’da gurbette çalışıyordum oradan ikinci el olarak aldım. Orada kullanıyordum tekrar buraya getirdim. Ben on dokuz yaşında gurbete çıktım. İş yaptım. Amelelik. Meslek öğrenemedim çünkü git gel git gel. Oraya git birkaç ay çalış gel buraya eve bak, koyuna bak, kuzuya bak. İşte bu yüzden öğrenemedim. En fazla üç ay kalırdım. Çok gittim. On on beş yıl önce. Çocuklar büyüyünce yani ara sıra gidiyorduk. Gidip geliyordum” (K₂₈, Kürt, Erkek, İlkokul mezunu, 51).

Bu örnekler göre Kürtlerde birçok ailede inşaat geçmişi olduğu rutin olarak görülmektedir. İnşaat işlerinde ustalaşmış olmasına rağmen katılımcının (K₂₈) kente yerleşmeyi düşünmemiş olmasında hane nüfusu kalabalıklığı ve bu nedenle kentte tutunmanın güçlüğü gibi temel nedenler olabilir. Özellikle 1980 sonrası kırdan kente göçün karakteri önceki dönemlere göre daha ikircikli ve kararsız bir yapı arz ettiğinden, istihdamın belirsizliğinden ötürü göçmenler kentte tutunmak yerine dönemsel olarak kenti kullanmayı tercih etmiş gibi görünmektedir. Kürtler için bu durum Karadenizlilere göre daha yaygın görülmektedir. Daha önce de bahsedildiği gibi kültürel sermaye, etnik eşitsizlikler ve demografik yükseklik bu durumun ana belirleyicileri olmaktadır.

Karadenizlilerde Erciş ve Özalp’e yakın merkezlerde yarı proleterleşme olarak adlandırılan köyde kalan haneyi ilçe ve kasaba merkezli işlerle geçindirme davranışı daha sıklıkla görülmektedir. Saha çalışmasında Karadenizli hanelerin birçoğunda Erciş şeker fabrikasında çalışan ve emekli olan fertlerin bulunması bunun kanıtıdır. Aşağıdaki örnekler bu minvalde değerlendirilmelidir.

“Van’a kadar gittim Erciş’e çalışmaya. Zaten Erciş Van’a bağlı. Valla bu civar köylere gittik. Elektrikçiyim ben. Mesela bir elektrik işi olduğu zaman beni çağırırlar, uzun boylu bir arıza olursa, el elektriğini full yaparsak 150-200 Lira alırım. Vallahi aşağı yukarı 20-25 senedir bu elektrikçiliği yaptım.

İnşaatlarda da çalıştım tabi Erciş Şeker Fabrikası'na elektrik işleri vardı. Van'da inşaat, ev, bina, binaların elektriğini yaptım. 80'ler civarı 90'lar, tabi geziciydik biz ya. Şoförlük de yaptım" (K₁₂, Karadenizli, Kadın, İlkokul mezunu, 54).

"Düşünmüyorum şehre yerleşmeyi. Gençken çok düşündüm ama gitmedim. Akrabalarımız da çağırdı ama gitmedim. İnşaatçıydım ben. Kardeşimle beraber 20 yıl çalıştık. Birikim yaptık orda. 1960'ların sonunda başladık ta 2005'e kadar inşaattaydık. Durumumuz düzeldi hoş oldu. Sonra sıkıntılar başladı. Varlıklı insan köyde oturmamalı biz oturduk yanlış yaptık. Kardeşlerim boyacıydı ben de inşaat kalfasıydım İstanbul'da. Sonradan da Erciş Şeker Fabrikası'nda çalıştım bir ara ama şimdi emekli olamıyorum. 104 gün çalıştım. Bağkurum var ama 2 yıl çalışmam lazım emekli olamadım" (K₂₇, Kürt, Erkek, İlkokul mezunu, 59).

Bu örnekte Kürt katılımcı Erciş Şeker Fabrikası'nda çalıştığını ama emekli olmadığını ifade etmektedir. Çalışmada Yukarı Dönerdere mahallesindeki Karadenizli ailelerin fertlerinden beş tanesi Erciş şeker fabrikasından emekli olmuş ve bir kısmı hala köyde ikamet etmekteydi. Buradaki durum da benzer bir amaçla köylüleri tarımsal bir emek gücü olarak sanayi alanında mobilize ederken, köylü kimliklerini ve küçük toprak mülkiyetliliğini devam ettirerek taşrada bir kalkınma politikası güdülmüş olduğunu göstermektedir. Köylere yakın yerlerde kurulan işletmeler, ucuz ve örgütsüz emek gücü olarak görülen köylüleri istihdam etmeyi üretim maliyetlerini en aza indirmenin bir yolu olarak görmektedir. Zonguldak Ereğli madenlerinde zorunlu olarak ve karın tokluğuna iş mükellefiyeti kapsamında 1940'larda çalıştırılan Ereğli'li köylüler bu durumun tarihsel olarak daha eski bir formunu göstermektedir (Bknz: Nurşen Gürboğa, 2012).

Bütün bu işçileşme süreçlerinin yanı sıra Çaykara'dan aynı dönemde Erzurum'a göç ettirilen Karadenizlilerin de benzer bir süreç yaşadığı köylülerin anlatımlarında görülmektedir. Bu örnek işçileşme sürecinin genel bir olgu olduğunu ortaya koymaktadır. 1960'larda Çaykara'dan Erzurum'a Dönerderelilerin yaşadığı gibi bir iskân yaşanmıştır. Çaykaralı akrabalarının bir kısmı Erzurum Hınıs'a yerleşen katılımcı bu iskânın başarılı olmadığını ve çoğunun kente göçtüğünü ifade etmektedir.

"1978'de ilk gittim gurbete İzmit Gölcük'e. Ben boyacıydım. O olaydan sonra. (1978'de iki mahalle arasında ölümle sonuçlanan kavga) Kışın o olayın kışında. O olay milletin kente gitmesinde etkili oldu. Çünkü orada bir çocukluk oldu bütün köyler baskı yaptı bize. Biz burada azınlıktık, bir sürü

laflar, bir sürü küfürler işittik. Yani o göçün bu işle alakalı olduğunu düşünüyorum. Gurur kırıcı şeyler. 78’de ilkin üniversite sınavlarına gittim İstanbul’a, ikincisinde şeye gurbet diyelim oralara gittik. Son dönemlerde üniversiteyi kazandım. 98’de kazandım 100. Yıl Erciş’te okudum. 3-4 ay sürdü. Sonra Bursa’ya gittik işte amcamın bir inşaatı vardı. Onlar da Erzurum’dan bizim gibi yerleşmişlerdi. Aynı kısmın bir mahallesiydi. Trabzon’dan gelip yerleşmiş o bizim kadar kalabalık değil 30-35 kadar onlar da. Dayanamadı onlar gitti Hınıs’tan. Hiç kalmadı onlar. Onlar 60’ta gitti. Çaykara’dan aynı. İşte amcam gelmiş Bursa’da arsası vardı onun üzerine bir daire yaptı. 78’de benim çalışmam onunla ilgiliydi. Biz 93’te evimizi satın aldık Bursa’da İnegöl’de direkt. Yani inşaat boyacılık bu tür işler yaptık. He bu tür işler yaptık artı burada ziraat ve hayvancılık” (K₁₀, Karadenizli, Erkek, *Yüksekokul mezunu*, 57).

Erzurum’a giden Karadenizlilerin tutunamayıp iskân edildikleri meskeni terk edişleri iskânın her yerde aynı sonuca ulaşmadığını göstermesi açısından önemlidir. Katılımcı iki mahalle arasındaki ölümle sonuçlanan çatışma sonrasında göçün ivme kazandığını ve kendisinin kentte iş arama sürecinin aynı dönemde başladığını dile getirmektedir. Köydeki işçileşme süreçleri dışında son dönemlerde kente tamamen yerleşmeye çalışan hanelerin varlığı da göçün süreğenliğini ortaya koymaktadır. Aşağıdaki alıntı göç etme eğilimindeki genç bir hane reisinin düşüncelerini vermektedir.

“Ben bu sene düşünüyordum şehre yerleşmeyi. Bana kalsa hemen gideriz. Biz bu okulda çalışıyoruz bu İŞKUR’dan dolayı hademe olarak olmazsa bu sene gitmeyi düşünüyörüz yani. İş açısından. Orada inşaat yaparız her çeşit işleri biliriz yani. Ne bileyim temizlik. Yani herhangi bir iş olsun yeter ki iş olsun da çalışalım yani. 2006 da gittik biz buradan göç etmiştik. Annemi de burada bıraktık. Abimle ben gittiğimiz zaman annem burada sıkıntı yapmıştı stresten hasta oldu. Biz mecbur geri dönmek zorunda kaldık. Ondan sonra gidemedik bir daha” (K₇, Karadenizli, Erkek, *İlkokul mezunu*, 30).

Bu alıntı köydeki göç trendini ve kente göç etme davranışının yaygınlığını göstermesi açısından bilgilendirici olmaktadır. Genç katılımcı vasıflı işler dışında da emeğini sunabileceğini ifade etmekte, artık kıra dönük bir plan yapmamaktadır. Karadenizliler için daha sık görülen bir davranış biçimi olarak tamamen topraktan kopuş, Kürtlerin gelecek planlarında da var olan ama gerçekleştirilmesi daha güç bulunan bir davranış olarak çalışmaya yansımıştır.

3.3.5. Yurtdışı Emek Göçünün Etnik ve Ekonomik Çözümlemesi

Türkiye kırsalında 1960'lı yıllar nüfus hareketliliğinin yoğun olduğu bir döneme tekabül eder. Kırdaki nitelikli ve meslek sahibi erkek nüfus Almanya'nın ikinci dünya savaşı sonrası toparlanma sürecinde işçi olarak Almanya'ya göç eder. Bu göçte Almanya'nın ile Türkiye'nin karşılıklı anlaşması ve özellikle Almanya'nın istihdam talebi etkilidir. Daha sonra işçilerin bir kısmı ailelerini de yanlarına alarak Almanya'da uzun yıllar kalırlar. Geçmiş yirmi yıllık süreçte de Almanya'da emekli olan Türklerin Türkiye'ye dönemsel olarak geri geldikleri görülmeye başlanmıştır. Kimi emekli işçiler birikimleriyle kendi memleketlerinde ve Türkiye'nin çeşitli şehirlerinde yazlıklar yaptırmış ve yılın altı ayını Türkiye'de kalan zamanı da Almanya'da geçirmektedirler.

Bu minvalde çalışmaya yansıdığı kadarıyla Almanya'ya emek göçünün mülkiyet ilişkileri ve birikimler açısından Dönerdere köyüne etkisi ele alınacaktır. Araştırmada Dönerdere köyünde oturan otuz katılımcıdan sekizinin (%26) ailesinde Almanya'ya işçi göçü olduğu ortaya çıkmıştır. Karadenizlilerin marangozluk zanaatını bilmeleri ve o dönemde gidenlerin eğitim düzeylerinin yöredeki kırsal nüfusa göre yüksek oluşu, vasıflı işçiler olarak Almanya'ya gidebilmelerini sağlamıştır. Kürtlerin mahallesinde geçmişte yurtdışına yönelik böyle bir işçileşme süreci yaşanmamıştı. Bunun eğitimsel nedenleri dışında Dönerdere'deki Kürtlerin böyle bir mobiliteye ihtiyaç duymamaları, bürokrasi ile kurdukları mesafeli ilişki gibi çok bileşenli nedenleri olabilir. Çalışmada Kürt katılımcılar, Karadenizlilerin varsıllaşmalarının tarihini anlatırken Almanya'ya göçün etkili olduğuna dair bir vurgu yapmışlardı.

“Babam Almanya'ya gitti o zaman. 4 sene kaldı, Ford'da çalışıyordu işçiydi. 70'li yıllarda gitti 73'te mi ne geldi. Çocukları babasız büyümesin dedi erken döndü babam. İstese götürürdü bizi. Babam hocaydı o yüzden götürmek istemedi oraya. Orayı gördü herhalde ne bileyim. Çocukların da tam ilkokul çağı babasız büyümesinler diye geldi. Aslında o yıllar için burası da maddi yönden çok iyiydi. O kuşağın tamamı gitti hemen hemen. Yani %80'i gitti. Dönerler de oldu kalanlar da oldu” (K₁, Karadenizli, Erkek, Lise mezunu 44).

Burada Almanya’da bir müddet kalıp ailesini götürmek istemediği için dönen işçinin kültürel entegrasyon sorunu yaşayıp dönüşüne dair bilgi verilmektedir. Köylünün anlatımında köyde başlayan yurt dışı emek göçü hareketliliğinin bireysel yaşamlardaki izdüşümleri görülmektedir. Katılımcı 1970’lerde köyde de ekonomik açıdan verimli bir dönem yaşandığını sözlerine eklerken, babasının kuşağının bu emek göçü hareketliliğinden yoğun biçimde etkilendiğine de vurgu yapmaktadır.

“Amcam var yurt dışında Almanya’da Berlin’de, öyle çok sık gelmiyor bazen 2 yılda geliyor bazen 3 yılda bir geliyor. Yani değişiyor. 1966’da falan gitti herhalde valla o zaman işçi emeklisi oldu. Bahçıvanlıktan emekli oldu İstanbul’da bir şeyi var bildiğim kadarıyla Van’da bir arsası var” (K₂, Karadenizli, Erkek, Ortaokul mezunu, 43).

“70’li yıllarda falan gitmişler böyle 65’te buraya yerleştikten sonra baktılar hayat burada zor olduğu için kimi yurtdışına gitti kimi batıya gitti İstanbul Bursa artık belli bir yere mesken edinmişler yani” (K₇, Karadenizli, Erkek, İlkokul mezunu, 30).

Yukarıdaki alıntıda katılımcıların ikisinde de göçen işçilerin birikimlerini yaparken kente yönelik tercihlerde bulundukları dikkati çekmektedir. İşçilerin birkaç yılda Türkiye’de arsa ve emlak alacak kadar birikim yapabilmeleri, o dönem kazanılan paranın birikimsel açıdan değerini ve Türkiye’ye yatırım olarak geri döndüğünü göstermektedir. İşçilerin Almanya’da kazandıkları paralar Türkiye’de daha değerli olduğundan ve hep geri dönme tasavvuru içinde olduklarından, işçiler yatırımlarını memleketlerine dönük gerçekleştirmişlerdi. Öte yandan alıntıda belirtildiği gibi köyden göç nedenleri arasında tarım ve hayvancılıkla yapılan ve yoğun emek isteyen üretim tarzı da görülmektedir. Köylüler vasıflarını sermayenin çekimi nedeniyle Almanya gibi ülkelerde kullanmış ve köylülükten dönüşerek proleterleşmişlerdir. Bu durum şimdilerde bilindiği gibi değişmiştir. Artık emeğin dolaşıma sokulması devri kapanmış, sermayedarlar daha çok birikim yapabilmek için emeği kendi ülkelerine çekmek yerine, sermayeyi dolaşıma sokmuş ve kendi ülkelerinin dışındaki yerlerde fabrikalar açarak emek gücüne harcanan maliyetlerini düşürmüşlerdir. Bunun örneklerini Çin ve Japonya gibi ülkelerde büyük sermayedarların yaptıkları düşük işçi maliyetlerini amaçlayan yatırımlarda görmek mümkündür.

“1975 model traktörüm var hala kullanıyorum. Rahmetli babam Almanya’dan alıp gelmişti o zaman. 70-75 yıllarında. Ustaydı, ağaç işleri ustasıydı. Daha doğrusu inşaat ustasıydı. Sınava girdi Ankara’da o sınavı kazandı gitti. Yani birikimi vardı, yani en az 5-6 kişi gitti bu köyden. Mustafa var, İsmail var, 5-6 kişi gitmişler. 60’da giden oldu ama Uzungöl’den gittiler. Buradan 70’de başladı” (K₁₀, Karadenizli, Erkek, Yüksekokul mezunu, 57).

Almanya’da elde edilen birikimlerle kıra dönük yatırımlar yapmak dönemin popüler tutumlarından biriydi. Bu örnekte de traktör alarak köye geri dönen işçinin birikimlerini değerlendirirken topraktan kopmamaya dönük bir eğilim içinde olduğu görülmektedir. Daha önceki alıntılarda dile getirilen “*o dönem köyde de durum iyiydi*” cümlesini doğrular biçimde Almanya’dan köye birikimle dönmek ve traktör gibi üretim araçları almak saha verileri açısından aydınlatıcıdır.

“Amcam var Almanya’da. O 70-75 yıllarında gitti ya şimdi yaşlandı tabi, şimdi amcamın oğulları da var orada işçiydi fabrikalarda. Trabzon’da idi bunlar. Burada bizim kooperatifimiz vardı, bizim kooperatif gönderiyordu onları. Buraya geldi kaydını yaptırdı gitti” (K₁₂, Karadenizli, Kadın, İlkokul mezunu, 54).

Bu örnekte Almanya’ya gidebilmek için Trabzon’daki işçi akrabaların Dönerdere’deki kooperatife isimlerini yazdırıp, vasıflı işgücü olarak köyden göç edebilmeleri mandıranın işlevselliğini ortaya koymaktadır. Tabii biçimde o dönemde Almanya işçi olarak zanaatkâr, usta gibi vasıflı işgücü kategorilerine ihtiyaç duymaktaydı.

“Babam sanatkâr olarak gitmiş Almanya’ya. Marangozdu. Yani tercihen gitmiş babam, sınava tabi tuttular, sınavı kazanmış gitmiş. Tatmin edici iş gerek ki bulamamış, görmemiş. Demek ki gitti, 60’lı yıllarda zaten Trabzon’dan çok gitmiş Uzungöl’den. İlk giden amcası vardı. 62’de ilk Türkiye’den ilk olarak o gitmiş. 63’te benim dayım gitti Uzungöl’den. 70’te benim babam gitti. Amcamın oğlu gitti. Geri geldi. Yani 5-6 sene durdu. Bir birikim yapmadı pek. 1,5-2 yıl kaldı. Öldü. Trafik kazasında öldü. Annem hala dul maaşı alır Almanya’dan. Bir de öldüğünde tazminat ödediler bize” (K₁₄, Karadenizli, Erkek, Lise mezunu, 59).

Türkiye’de akrabalık ilişkileri üzerinden silsile halinde bir emek göçü hareketliliğinin yaşandığı bilinmektedir. Yukarıdaki alıntıda önce bir akrabanın Almanya’ya gittiği, daha sonra diğer kardeşlerini ve akrabalarını yönlendirdiği görülmektedir. Çalışmanın bu kısmında Karadenizlileri daha yoğun biçimde etkileyen

Almanya'ya yönelik emek göçünün ana belirleyicileri ve motivasyon kaynakları üzerinde durularak, köylülerin mevcut birikimlerinin tarihsel nedenleri açıklanmaya çalışılmıştır.

3.3.6. Hane Mülkiyetliliği ve Kırsal Refah

Tablo 17: Katılımcı İlk Traktör Alış Tarihleri Tablosu

	Y. Dönerdere	A. Dönerdere
1965-1975	3	2
1976-1986	4	3
1987-1997	4	3
1998-2008	1	6
2009-...	2	0
Hiç Traktör Almayan	1	1

Kırsal toplumlarda toprak mülkiyetliliği ve sermaye birikim süreçleri hanelerin yaşam döngüleri boyunca birbirinden farklı boyutlar arz eden bir seyir izlemiştir. Türkiye kırsalında özellikle 1950'lerde başlayan ve Doğu'da ise daha çok 1980'lerde başlayan kırdan kente göç hanelerin yatırım tercihlerini de dönüştürmüştür. Eskiden köyde toprak alımı biçiminde ilerleyen yatırımlar, göç hareketliliği ile beraber köyde hanelerin sermaye biriktirme ve yatırım süreçlerinin yıllara göre değiştiği gözlenmiştir. Köyde sermaye birikim biçimleri incelendiğinde iki mahalle için de yatırımların kent ve köy olarak ikiye ayrıldığı gözlenmekte iken son yıllarda kente dönük yatırımın daha revaçta olduğu dikkati çekmiştir. Karadenizlilerin ailelerinde memur sayısının çokluğu bankalardan kredi çekerken Kürtlere oranla daha avantajlı olmalarını sağlamaktadır.

Tablo 18: Hanenin Sahip Olduğu Ev Eşyaları Tablosu

Ev Eşyaları	Y. Dönerdere (15hane)	A. Dönerdere (15 hane)	Genel Toplam
Buzdolabı	15	15	30
Çamaşır makinesi	15	14	29
Bulaşık makinesi	3	0	3
Derin Dondurucu	13	0	13
Uydu	12	10	22
Televizyon	15	15	30
Süpürge makinesi	15	15	30
Bilgisayar	9	5	14
İnternet	3	2	5

Tablo 19: Hanenin Sahip Olduğu Mülkiyetler Tablosu

Mülkiyetler	Y. Dönerdere (15hane)	A. Dönerdere (15 hane)
Arsa	5	4
Emlak (Oturlan ev dışında)	11	4
Özel Araç	3	2
Dükkân (İlçe veya Kentte)	3	0

Karadenizlilerden on bir katılımcının evleri olduğu ortaya çıkmıştır. Bu evlerin bir kısmı Bursa-İnegöl, Trabzon- Uzungöl, bir kısmı da Van ve Özalp'te bulunmaktadır. Karadenizlilerin arsalarının bir kısmı yine Bursa İnegöl, Trabzon-Çaykara ve Van ve Özalp'te' bulunmaktadır. Kürt katılımcılardan dördünün arsası vardır. Bunlar Van ve Özalp'te bulunmaktadır. Kürtlerde dükkân sahipliğinin olmayışı ticarete yönelmediklerinin göstergesi olabilir. Karadenizlilerin eski memleketleri ile olan bağlarının toprak mülkiyetliliği düzeyinde sürdüğü tablodan da anlaşılmaktadır. Mandıra ve Bursa'ya yönelik göçün Karadenizlileri köy dışında yatırımlar yapmaya yönelttiği daha önce de bahsedildiği gibi tabloda da görülebilir. Bazı Karadenizli katılımcıların Bursa-İnegöl'de birden fazla evi bulunmaktadır. İki topluluk arasındaki birikimsel farklılığın somut biçimi olan yatırımlar zenginleşme döngüsünü açıklamada yararlı olmaktadır.

Bu bilgiler ışığında Yukarı Dönerdereliler için köyde kurulmuş olan mandıranın kalkınma ülküsünün ana motoru olduğunu söylersek yanılmış olmayız. Mandıra süt ürünlerinin dayanıklı gıdalara dönüştürüldüğü ve tüm girdilerin karlı bir çıktılar yığınınına dönüştüğü kapitalist bir işletmedir. Köylülerin dayanıklı metalar üretmeleri onların pazarda rekabet ve pazarlık güçlerini arttırdığından yoğun emek harcamadan, makineler yoluyla üretilen metalar her gün Özalp ve Van pazarı ile buluşmaktadır.

Geçmiş yıllarda Ankara, İstanbul gibi büyük şehirlere üretim yapan köylüler, zamanla süt kalitesindeki düşüşler ve kırsal alanda boşalan nüfusun etkisiyle azalan süt üretimi nedeniyle büyük pazarlardan çekilmiş ve mandıra ancak kendini döndüren bir mekanizmaya bürünmüştür. Yeni dönemde Avrupa Birliği'nin üretim standartlarına da uymadıkları için en son 1977'de yenilenen mandıralarının kapatılma tehlikesiyle karşı karşıyadırlar.

“Bir iki sefer gittim zorluk çıkardı bende çekmedim. Kefil istedi memur. Memurda yok kimse kefil olmadı. Ama onlar Lazlarda çok memur var. Kefil gösteriyorlar. Yani bir memur dört beş kişiye kefil oluyor” (K₂₁, Kürt, Erkek, İlkokul mezunu, 64).

Karadenizlilerin 1964'teki yerleşmelerinden önce köydeki toprak mülkiyetliliğinin dengesiz dağılımı toprak tevzi komisyonunun 1960'ların başındaki gelişle azaltılmıştı. Toprak eşitsizliğinin giderilmesi yönündeki çözümlere rağmen tarihsel süreç içerisinde belli haneler varlıklarını yitirirken, bazı hanelerin sermayeyi ellerinde tutabilme becerileri sayesinde varsıllaştıkları görülmüştür. Örneğin köye 1949'da İran'dan sürgün olarak gelen Kürtler ilk geldiklerinde topraksız oldukları için diğer toprak sahipleri ile ortakçılık, rençberlik, çobanlık gibi ilişkiler geliştirerek köyde tutunmuşlardır. İlerleyen süreçte hayvancılıkta gelişme kaydeden bazı köylüler zamanla diğer toprak zengini köylülerden daha varlıklı konuma gelmişlerdi. Köyde bu döngünün çeşitli boyutlarını gözlemlemek mümkündür.

Aşağıdaki alıntılarda hane toprak mülkiyetliliğinin tarihsel seyri ve köydeki güç ilişkilerinin dönüşümünün köyün toplumsal yapısına nasıl bir etkide bulunduğu görülebilir.

“Dededen miras babaya, babadan bana kaldı. Tapu kardeşlerimin üstüne ama onlar bana veriyorlar, ben kullanıyorum. Sade 34 dönüm satın aldığım benim üstüme. Aslında hepsi de benimdir ama ben almak istemiyorum üstüme almak. Kardeşlerimi düşünüyorum. Neyimiz varsa bölüşüyoruz, iyi kötü günde beraberiz. Benim kardeşim geçen sene değil önceki sene bir trilyar zarara girdi benim Van’da 4 evim vardı ben onları sattım kardeşimi kurtardım. Tapularımı üzerime alsaydım kardeşlerim diyecekti abim bencildir. Onların üzerinde olsun yine ben de kullanırım. 270 dönüm babadan kalma. Van’da arsam var. Ama hepsini yediler. Müteahhit hem paramı yedi, hem dairelerimi, hem arsamı yedi. Arsam 6 dönüm üzerindeydi. 4 dönümü inşaattı. 3-4 dönüm de müteahhit üzerimde kredi çekmişti. O borç da bana kaldı. Van’da bir dairem var müteahhitin üzerinde tapusu. Oğlum oturuyor. Daha üstümüze alamadık. Müteahhitin üzerindeydi binalar o yüzden” (K₂₇, Kürt, Erkek, İlkokul mezunu, 59).

“1300,1893 tapuları var elimizde. Köyde o zaman dört hanenin tapusu varmış. Dünya savaşında Ermeniler bizi sürdü Konya’ya. 1914’te dedem, köylülerin çoğu buradan gidiyor babaannemle beraber. Çoğu akrabamız hala Konya’dalar. Savaş bitince dedem Konya’da ölüyor. Babam da çocuk o zaman babaannem buraya geliyor. Ailemizde 80 insan varmış. Sade nenemle babam dönmüş. Diğerleri kayıp. Bir de bir teyzem vardı Suriye’de çocukları. 1960’ta geldiler kocasıyla. Evlerimiz aşağıdaydı, Aşağıdaki evimizi tanıdı. Bizi tanımadı, nenemizi tanıdı. Savaşta kaçıp Suriye’ye gitmişler” (K₂₇, Kürt, Erkek, İlkokul mezunu, 59).

“Toplam arazi babamdan on beş dönüm kaldı ama şu an elimde on iki dönüm var. Dededen kalma babadan da değil dededen kanla bölüştürerek varisten varise bölüştürerek bana gelene kadar on beş dönüm oluyor. Eğer eskiden bu kadar sorun işimizi bozmasaydı tapularımızı yarısını el âleme, biz küçüktük babamız yok idi bin altı yüz dönüm vardı. Bu köyün en birinci yerlisi biziz. Bizden sonra çobancılık hayvancılık bilmem ne buraya gelmiştir. D.’lerde bizden sonra A.’lar, B.’ler bunlar bizden sonra.1956 bir dönem buraya gelip tercil edildi. O zaman imkânlar el vermiyordu babalarımız bunun vergisini ödeyemedikleri için birkaç tane tapuyu iptal ettiler. Kadastro buraya geldi uzun mesele. Tapumuz üç yüz dönüm bin altı yüz dönümden üç yüz dönüme indirildi. Yüz elli bir amcamızda yüz ellide bizim dedemizde. Bizde bölüştüler bize gelene kadar on beş dönüm kaldı. Benim seksen dört dönüm zorla adamın elindedir. Benim kardeşim amcam tapum elinde dedemin tapusu elinde ama alamıyorum. Köylüden birisinde ama alamıyorum. Elli sene önce amcamın oğlunu öldürdüler ondan sonra bu mevzu kapandı sonra babam gitti babamı dövdüler. Babamı dövdüler babam bu dertten bir buçuk sene çekti babam öldü. Babamdan sonra biz yetim aldık. En büyükleri bendim, babam öldüğünde on iki yaşındaydım ötekiler hepsi benden küçüktü. Büyüene kadar tapularımızı kimi çaldı kimi iptal etti kimi üzerine kaydırды kimi öyle yapar. Sadece on beş dönüm benim üzerimdedir. Benim davam var babamın açtığı dava var dedem açmış. Davayı sorsan 1936’da Özalp ilçe olmuş,1937’de biz Özalp, Saray adliye kapısından gelmedik alamıyoruz.

Adam yani devlet işaret ediyor diyor bu senin malın adam dövüyor kovalıyor.” (K₃₀, Kürt, Erkek, İlkokul mezunu, 53).

Köyün eski toprak zenginlerinden bir ailenin torunu olan katılımcı (K₃₀), toprak tevzi komisyonu sonrası kaybedilen toprakların peşine düştüğünü ve yaşam öyküsü boyunca bunlara erişemediğini dile getirirken, köyde tarihsel olarak değişen mülkiyet ilişkileri ve toprak sahipliğinin geçirdiği hızlı dönüşümün toplumsal tabakalaşma açısından canlı bir örneği olarak çalışmada yer alıyordu. Kendisi köyün en yoksul hanelerinden birini temsil etmekteydi ve fahri imamlık dışında çeşitli şifahi yöntemlerle hocalık yaparak geçimini sağlamaktaydı.

“Bizden sonra çobancılık hayvancılık bilmem ne buraya gelmiştir” derken katılımcı (K₂₇) köyün yarı göçer geçmişine vurgu yapmaktadır. Bu ifadesiyle katılımcı 1800’lerin sonlarına doğru Mahmudiye (Özalp) bölgesine yerleşmeye başlayan Takuri aşiretine mensup göçebe Kürtlerin, geçmişten beri çobanlık ve hayvancılıkla geçindiklerini kanıtlamaktadır.

Aşağıdaki alıntıda ise köyün ilk yerleşenleri olarak Kürtlerin toprak mülkiyetliliğine bakışlarını ve babadan kalma toprakları bölüşme biçimlerini açıklayan bir anlatım yer almaktadır.

“Dört tarla birde o çayırımız var. O çayır dediğimizde tarladır ama tapuda çayır diye geçiyor. Toplam 130 dönüm babadan kalma ama bölüşmedik tapuda hala. Toprağımızı traktörü olanlara kiraliyorduk eskiden bizim yoktu traktör. İşte Allah ne veriyse. Yüz teneke ise elli benim elli onun. İşte üç dört sene sürdü böyle. Biz traktör aldık kendimiz sürdük. İşte traktörü olanla eken vardır bu mahallede hala. Traktörü olmayan tahmin edersem üç dört aile var. Diğerlerinin nerdeyse hepsinin var. Yetmiş seksenlerde tahmin edersem ya üç ya dört traktör ya vardı ya yoktu. Mesela bu Lazlar ilk geldiklerinde atmış beşlerde... Sekiz kişi beraber ortak alıyorlardı onlar” (K₁₉, Kürt, Erkek, İlkokul mezunu, 54).

Kırsal topluluklarda artı-değer açısından toprağın bütünlüğünün korunması ve büyük toprak mülkiyetliliğinin önemli olduğu bilinmektedir. Katılımcının yukarıdaki alıntıda ifade ettiği gibi miras kalan toprağın tapuda bölüşülmemesi ve bütünlüğünün korunması eski bir gelenektir. Saha verilerinde de görüleceği gibi Kürtler arasında bu mülkiyet biçimi hala korunmaktaydı. Karadenizliler çok çocuklu olmadıklarından

babadan kalan toprağı köyde kalan ferde küçük bir bedel karşılığı bırakırken, Kürtlerde kardeş sayısının çokluğundan ötürü toprak bölüşümü üretimi düşürmekte ve haneyi kır dışında geçim kaynakları aramaya itmektedir. Bu nedenle özellikle Kürtler arasında bazı haneler toprağı kardeşler arasında bölerek küçültmektense, birlikte ekip mahsulü bölüşmeyi yeğlemektedirler.

Görüldüğü üzere iki etnik yapı arasında toprak bölüşümü ve toprak mülkiyetliliği açısından çeşitli farklılıklar bulunmaktadır. Toprağın parçalanarak kardeşler arasında pay edilmesi tarım ve hayvancılığı olumsuz yönde etkileyip haneyi kendine yeter durumdan meta alıcı duruma ittiğinden; kardeş sayısının fazlalığı ve toprağın yetersizliği gibi nedenler mülkiyet bölüşüm ilişkilerinde belirleyici değişkenler olmaktadır.

3.3.7. Dönüşümün Eşiğindeki Küçük Köylülük ve Piyasaya Bağımlılığı

Kırsal yapılardaki önemli değişimlerden biri de köylü-piyasa ilişkisindeki dönüşümdür. Piyasa ekonomisi köylülerin üretimleri üzerinde egemenlik kurduğu için köylüler üretimlerini satarken arz-talep ve fiyat dalgalanmaları gibi risklerle karşı karşıya gelmektedirler. Son yıllardaki özelleştirmelerden önce devlet KİT'ler, Toprak Mahsulleri Ofisi gibi kurumlarla üreticinin çıktılarını satın alıp piyasaya sürmekteydi. Bu yüzden köylüler çıktılarının ellerinde kalması ve zarar etme korkusu yaşamadan üretmekteydiler. Özelleştirmeler ve ucuza ithal edilen mallar yerli üreticinin üzerinde bir fiyat baskısı oluşturmaya ve kaliteli üretimden vazgeçme eğilimine neden oldu. Van'da buğday üreticilerinin eski doğal pazarlarını ve müşterilerini yitirmeleri ve kırık buğdayından vazgeçilmeye başlanması bu durumun göstergesidir. Kırık buğdayı (Erm:Sirak, Kırıyh) bir çeşit kılçıksız başaklı buğdaydır. Kırık buğdayı mevsimsel uygunluğu nedeniyle Sivas, Elazığ, Erzurum, Tunceli, Van, Erzincan bölgelerinde yetiştirilmektedir. Özellikle 1980'lerden sonra devlet tarımdaki üretimi özel teşebbüslere, fabrikalara bırakınca piyasa ile baş başa kalan köylüler, üretilen malların pazara sürülmesi, alıcı bulma, fiyat belirleme gibi konularda yalnız kalmaktadırlar. Bu

nedenle kooperatif gibi köylünün ortak faydası için kurulmuş olan güvenceli yolları olmayan köylüler için piyasa hakkında bilgi sahibi olmak elzemdir.

“Yani şöyle bir şey bu bölgeye has bir buğday vardı. O buğdayın kalitesi çok iyiydi ve iyi para ediyordu. 80’li yıllar.90’lı yılların sonuna kadar devam etti. Müşterisi yok oldu müşterisi yok şimdi. Kirik denir ona. Kaliteliydi ama şimdi rağbet yok. Rağbetten öte yani fabrikalaşınca herkes ununu hazır alıyor yani. O doğallığı aramıyor artık. Nerede ucuz bir şey varsa onun peşinden gidiyor insanlar organik. Bizde şey yok gübreleme ilaçlama falan yok. Buğday var pazarı yok. Aynı buğday ama müşterisi yok. İl dışından gelip alırlardı bizim buğdayı. Pazar yok dışarıya satmamız için Pazar lazım. Bitlis’ten mesela gelirlerdi hazır müşteri buğdaya. O dışardan gelip şey yapan pazarı hazır. Şimdi yok, popüler olan oydu o pancardan önce. Buğdaydan önce hep aynı işte hayvancılıktı, koyun, kuzu, inek. 100-150 tane koyunum vardı” (K₂, Karadenizli, Erkek, Ortaokul mezunu, 43).

Örnekte de görüldüğü gibi piyasanın talebine göre arz edilen buğdayın cinsi de artık değişmeye başlamıştır. Çalışmada köylüler artık kendileri için Kirik, Pazar için ise Tir, Kırac 66, Meksika Buğdayı gibi farklı ve daha kalitesi düşük olan buğdaylara yönelmişlerdir. Bunun temel nedeni bu tür buğdayların samanının fazlalığı ve daha fazla sürüm elde etmeleriydi. Bu minvalde köylülerin ekonomik ve sosyal sıkıntılarını göstermesi bakımından aşağıdaki tablo incelenebilir.

Tablo 20: Köylülerin En Büyük Sıkıntısı Sorusuna Verdikleri Cevap

Karadenizlilerin Cevapları	Kürtlerin Cevapları
- Karadenizli olmamız - Göçten dolayı nüfusun azalması - Ürettiğim para etmiyor - Hayvanın az oluşu - Devletin tarım politikaları - Tembellik, Üretmemek.	- Altyapı sorunları, kanalizasyon yok - Suyumuz pahalı - Mazot pahalı, tarım yapamıyoruz - Hayvan para etmiyor - Eğitimsizlik - Tarım araçlarının eksik olması.

Saha verilerine göre Dönerdere’de köylüler buğdaylarını Van’daki un fabrikaları ve diğer alıcılara pazarlamaktadırlar. Kentte fabrika sayısının azlığı fiyat üzerinde alıcıdan yana bir tekel oluşturmakta ve tek fiyattan satış yapılmaktadır. Özellikle hasadın kalktığı Eylül döneminde köylüler çoğunlukla borçlu durumda oldukları için ürünlerini erkenden pazarlama eğilimi içinde olmaktadır. Ayrıca buğdayın nemlenip bozulması,

saklama koşullarının yetersizliği, hanenin kışlık ihtiyaçları, hayvanlar için alınacak olan ot masrafı gibi nedenler çıktılarını pazarla erken buluşmasına neden olmaktadır. Malını bekletme lüksü olmayan köylüler daha düşük fiyatlarla buğdaylarını pazarlamaktadırlar. Aynı durum hayvanlar için de geçerlidir. Hayvanlarını kışın satan köylüler yazın satanlara göre daha karlı olarak satmaktadırlar. Fakat bir koyunu kışın ahırda beslemek ot ve aşı gibi diğer bakım masraflarını da arttıracığından köylülere karlı gelmemekte ve hayvanlar çoğunlukla hanenin gündelik ihtiyaçlarına göre pazara sunulmaktadır. Özellikle hayvancılıkla tarım arasındaki simbiyoz ilişkisinin bozulduğu, iki üretimin birbirini dengelemediği durumlarda köylüler varoluşlarını sürdürebilmek için borçlanma yoluna gitmektedirler. Otu borçlanarak temin etme, hane masrafları için Özalp'taki küçük esnafa borçlanma yaygınlıkla görülmektedir. Katılımcı burada borçla olan mesafeli ilişkisinden söz ediyor. “*Şahıstan. Bankaya borçlanmam asla çünkü biz çiftçiyiz, köyliüyüz bazen oluyor bazen olmuyor*” (K₂₄, Kürt, Erkek, İlkokul mezunu, 46).

Doğaya bağımlılık yüzünden bankadan borç almaya temkinli yaklaşma tutumu birçok katılımcıda var olan bir eğilim idi. Özellikle Kürtler bankadan borç almaya mesafeli yaklaşmaktaydı. Araştırma verilerine göre hanede memur sayısının azlığı, kefil bulamama gibi nedenler Kürtlerin bankadan kredi çekme olasılıklarını düşürmektedir. Borçlanma dışında hayvanların pazara sürülmesi ve fiyatlar da üretici için önemlidir.

“*Meydanda hayvanlarımızı satarız. Meydanda belki yüz tane alıcı var. Kim yüksek fiyat verirse ona satarım*” (K₂₁, Kürt, Erkek, İlkokul mezunu, 64). Hayvan satım sürecinde rasyonel biçimde en yüksek fiyatı veren tüccarla anlaşılan köylülerin bir kısmı da hayvanlarını genelde belirli kişilere sattıklarını belirttiler. Özellikle Kürtler koyun besledikleri için hayvan pazarına sıklıkla gitmektedirler. Karadenizliler ise inek besledikleri için hayvan pazarı ile olan ilişkileri daha az yoğunluk arz etmektedir. Bu nedenle mandıracılık Yukarı Dönerdere için daha yaşamsal öneme sahiptir.

“Kooperatifin arabasını ben geçende gördüm 30 litre 25 litre için arabayı alıp Van'a gidiyor satmak için bu mazot parasını çıkarmıyor. Hani bu nedir bizim kooperatifimiz sönmese diye çoğu zaman zararla kapatıyor” (K₂₄, Kürt, Erkek, İlkokul mezunu, 46).

Örnekte de görüleceği gibi çevre köylerden ve Yukarı Dönerdere'den toplanan sütlerle yapılan mandıracılık artık altın çağını geride bırakmış ve piyasadaki diğer markalarla rekabet etme düzeyini düşürmüştür. Kürt katılımcı bu durumu özetlediği anlatımında Karadenizliler için mandıranın öneminin altını çizmektedir.

“şöyle biz küçük işletme olduğumuz için Ülker var pınar var Yörsan var biz bunlarla rekabet edemiyoruz. Herkes bilir ki sütün ömrü kısadır, yazın 1 gündür kışın da çok çok 3 gündür. Adam getiriyor raflarına 1 ay olan sütü ben onunla rekabet edeceğim, edemiyoruz. Yani büyük sermaye küçüğü yutuyor” (K₁, Karadenizli, Erkek, Lise mezunu 44).

Mandıranın karının düşmesi ile büyük firmalarla rekabet edeme birlikte düşünülmelidir. 1970’li yıllarda Ankara, İstanbul gibi pazarlara açılan Dön-Kop süt ürünleri artık sadece Van ve Özalp’ta pazar bulabilmektedir. Böylece köylülerin mandıra gelirleri düşmeye başlamış ve bu durum da birikim yapabilmelerinin önünü tıkamıştır.

“yani şimdi pazara gittin mi çelep derler, cambaz derler hakketen de cambazdır onlar. Belli müşteriler var onlar göz kaş yaparlar senin malını öldürürler sen gider gelirsın gidip geldiğin kendine kar kalır. Yani her tarafın kurdu kendi içinde var. Yani düzen kendi sürecini getiriyor” (K₁, Karadenizli, Erkek, Lise mezunu 44).

Alıntıda katılımcı küçük üreticilerin hayvanlarını pazarda satmaya çalışırken karşılaştıkları güçlüklerle değinmektedir. Katılımcı burada Cambaz veya çeleplerin malını iyi pazarlayan köylülerden hayvan satın aldıkları ve hayvanını iyi pazarlamayan köylünün de zarar ettiğini ifade etmektedir. Anlaşıldığı üzere köylü pazardaki kapitalist ilişkiler içinde maddi kayba uğramamak için pazarlama stratejilerini, reklam yapmayı da bilmelidir. Aşağıdaki alıntıda katılımcılar pazarla olan ilişkilerini ve hayvanlarını ve mandıra ürünlerini nasıl pazarladıklarını, pazar ilişkilerindeki tarihsel dönüşümü anlatmaktadırlar.

“Pazara sürekli giderim. Zaten işimiz. Ama hayvanlarımı pek nadiren götürürüm. Arkadaşlarıma telefon açarım. Gelip kapıdan alıp götürürler. Üçe beşe bakmam. Hayvanın çiftini 20 TL aşağı bırakırım onlara. Onlar da bir ekmek kazansınlar. Götüreceğim şimdi orada bekleyeceğim, masraf olacak uğraşamam hiç. Gelip alıp götürüyorlar paramı da peşin veriyorlar. Üç tane de olsa bir tane de olsa gelip götürürler. Yıllardır böyle satarım. Herkes tanıdık bu memlekette herkes herkesi tanıyor ama üç dört kişi samimiyiz. Büyük hayvanları onlara satarım çok kalabalık hayvanları güvenli para içim

anlatabildim mi? Haber vermeme gerek yok zaten herkes duyuyor onu. Haftanın her günü üç beş komşu hayvan pazarındalar hemen anlıyorlar” (K₂₆, Kürt, Erkek, İlkokul mezunu, 51).

“... Kooperatif Yörsan’ı yapan bizim kooperatiftir. Ankara’da soğuk hava depoculuğumuzu yapıyordu. Kaşarlarımızı götürüyorduk orada soğuk hava deposuna bırakıyorduk Ankara’da pazarlarda sattırıyorduk. İşi pazarlıyordu. Ondan sonra gitti Susurluk’ta fabrika kurmuş Batı’da tüm ağırlık onda şimdi. Benden evvel Van’a geliyor. Tabi herif çalışmış. Tescil tarihi bizim kooperatifin sanayi odasına kayıt numarası 265’tir. 65’te 265. Sıradaydı ama yönetici zafiyeti. Kişinin başarısızlığı. En büyük kalkınma kırsal kalkınma kooperatifleridir ya. Vatandaşa ticaret zihniyeti olmaz kooperatiflerde onun amacı ortağının refah seviyesini yükseltmektir. Malını pazarlamaktır” (K₁₅, Karadenizli, Erkek, Lise mezunu, 52).

Katılımcı tecrübeli bir mandıra yöneticisidir. Bu nedenle köydeki mandıranın tarihsel gelişimini bildiğinden bugünkü durumu kişinin başarısızlığı olarak nitelendirmektedir. Mandıranın soğuk hava depoculuğundan başlayarak gittikçe büyüyen Yörsan’ın zaman içindeki gelişimini yine yöneticinin başarısı olarak görmektedir. Sözlerine kırsal kalkınma kooperatiflerinin misyonu ve amacına dair fikirlerini de ekleyen katılımcı kooperatiflerin kırsal toplumsal yapıdaki refahın artmasındaki önemini de vurgulamaktadır. Piyasaya bağımlılık, köylüleri koruyan bir ekonomik örgütlenmenin olmayışı küçük meta üreticilerinin kırılgan ve bağımlı bir kategori arz etmelerine neden olmaktadır. Bu durumun çeşitli örneklerini şeker pancarı kotası sonrasında küçük meta üreticilerinin pancar üretiminden vazgeçmeleri sürecinde görmek mümkündür. Katılımcıların ifadeleriyle sabit olan benzer bir durumun buğday kalitesinin düşmesine yol açan kırık buğdayının pazarının kesilmesinde de yaşandığı saha verilerinde izlenebilir. Kaliteli buğdayın müşterisinin de yok olması ile zamanla üreticinin üretme şevkinin kırıldığı alıntıda dile getirilmektedir. Devlet dışarıdan daha ucuza buğday ithal etmekte ve köylüler bu durumdan şikâyetçi olmaktadır. Bu verilerden hareketle Dönerdere köyünde şeker pancarı ekiminin zamanla azalan bir eğri halinde olduğunu söylemek mümkün.

“Daha önce pancar ekerdim, şeker pancarı. Beş altı yıl ektim. Daha sonra devlet kota koydu, kota koyunca onu yapamadık. Kar o zaman normaldi iyiydi. Mesela devlet kota koymadan önce iyiydi. İki binden önceydi (2000 yılı) sanırım kota oldu” (K₂₈, Kürt, Erkek, İlkokul mezunu, 51).

“Eskiden ekiyorduk, var 5-6 senemiz var bıraktık. 2006 gibi yani. 5-6 dönüm ekerdik. 12 dönümü de buldum yani. Mesela şey olur pancarı verir şeker alırdın karşılığında, evin şekerini alırdın. Ama fabrika (Erciş Şeker Fabrikası) bunu kesiyordu alacağın paradan.” (K₁₂, Karadenizli, Kadın, İlkokul mezunu, 54).

Katılımcıların da ifade ettiği gibi pancar ekimi artık azalmıştır. Bunun başlıca nedeni devletin 2000’lerin başlarında şeker pancarı ekimine kota koyması ve belli bir miktarı aşması halinde üreticinin engellenmesidir. Bilindiği gibi şekerin ucuza ithal edilmeye başlanması ve yerli şekerin daha pahalıya üretilmesi küçük meta üreticisini şeker pancarından vazgeçmeye itmektedir. Görüldüğü gibi iki mahallenin katılımcıları için şeker pancarı ekimi yakın dönemlerde terk edilmeye başlanmıştır. Alıntılardan da anlaşılacağı üzere küresel gıda ekonomisinin yerel düzlemde küçük meta üreticileri üzerindeki olumsuz etkilerini üretimin düşmesi, dışa bağımlı gıda gibi çeşitlendirmek mümkündür. Küresel çaptaki değişimler ve ülkede yetiştirilen tarımsal ürünlere uygulanan kısıtlamalar, örneğin 1970’lerdeki haşhaş kotası gibi, üreticinin zaten sınırlı bilgi ve beceriyle ürettiği çıktılarını çeşidini azaltmaktadır.

3.4. Sosyo-Kültürel Yapı

3.4.1. Üretici Özellikler ve Sosyo-Kültürel Yapı

Köyün toplumsal yapısının yıllara göre geçirdiği evrim Türkiye’nin içinden geçtiği ekonomik ve toplumsal değişmelerle paralel biçimde ilerlemektedir. Marshall yardımları ile köylere traktörlerin hızlı biçimde girişi ve diğer teknolojik gelişmeler ile köydeki emek gücünün niteliği değişmeye başlar. Eskiden insanların bir araya gelerek yaptıkları işleri, traktör sayesinde bir kişi yapabilmektedir. Böylece topluluğun tarlada tohum ekerken veya ot toplarken bir araya gelme imkânı gittikçe azalmaya başlar. Özellikle erkeklerin yoğun emeği ile karasabanla yapılan tarımın yerini traktörler alınca erkek işgücü atıl duruma düşer. Böylece 1980’lerde inşaatlarda çalışmak üzere hanenin

genç erkekleri ilk defa olarak kente gitmeye başlamışlardır. Dönerdere köyüne 1960'ların ortalarında traktör, pulluk ve biçerdöver gibi tarım aletlerinin girişi ile köydeki sosyolojik yapı da değişmeye başlamıştır. Katılımcıların yaşam öykülerinde bu durumun çeşitli yansımalarını görmek mümkündür.

Çalışmada ortaya çıkan bulgulara göre Yukarı Dönerdere mahallesinde yaşayan Karadenizliler traktöre daha erken bir dönemde kavuşmuş, Kürtler ise özellikle 1980'lerden sonra ilk traktörlerini satın almışlardır. Karadenizliler sekiz kişi ortak olarak ilk traktörlerini almış ve ortaklaşa kullanmaya başlamışlarken, Kürtler ortak olarak traktör alan köylü ile karşılaşmamıştır. Kürtlerde yakın akrabalarla birlikte mazotu bölüşerek kullanma veya kiraya verme davranışı daha yaygındı. Son yıllarda traktörü ödünç vermenin de eskisi gibi devam etmediğinden yakınan katılımcının aşağıdaki sözleri durumu özetlemektedir.

“Para versen de çalışmaz kimse. Traktörü ödünç verme de kalmadı. Adam diyor lastik gidiyor, mala zarar geliyor diyor. Vermiyor artık kimse. Benim köyümde 3 traktör vardı sadece. 60 hane idi. Herkes kiralama ile traktörü kullanıyordu ama şimdi kalmadı. Herkes sade kendi işini yapıyor” (K₁₆, Kürt, Erkek, Okuryazar, 73).

Köyde iki mahallenin de evlenme yaşları birbirine yakın iken, Karadenizliler için okuyan kız çocuklarının daha geç evlendiği ortaya çıkmıştır. Karadenizli kadınlar kocaları ile birlikte tarla, bostan bakımı gibi işleri paylaşmaktadırlar. Kürtlerde ise kadın emeği daha çok peynir, yağ yapımı, sütün sağılması, hayvanların bakımı, tezeğin toplanması gibi işlerde örgütlenmiş, tarladaki işlerde genç erkekler ve hane reisi olan eşin emeği söz konusudur. Bu minvalde aşağıdaki alıntıda katılımcı evlenme yaşı ve kadınların köydeki statülerine ilişkin değerlendirmelerde bulunmaktadır.

“Genç kadınlar zaten 20'yi buldu mu kocaya gider. Usul budur, okuyan da göç eder. Okumadı mı kocaya gider bitti yani. 3. Gün durma şansı yok ya kocadır ya okumaktır. Şimdi evlendi mi köyde durmaz, kente gider. Öyle eskisi gibi kaynananın yanında kalacak, ahıra hayvana bakacak o yok artık. Yani kızım nasibini zorlar. Olmadığı yere gitmeye çalışır, giderse zaten yapmaz. Ama nasip olur burada kalırsa yapar. İşte aynı yani ineklere bakacak, bostana bakacak, tarlaya gitti mi kocasıyla tarlaya bakacak” (K₁, Karadenizli, Erkek, Lise mezunu 44).

Çalışmada toplumsal yapı açısından önemli bir veri olarak geniş aile biçiminin yaygın olduğu Kürtlerde gelinlerin hane içindeki emeklerini kontrol eden kaynananın hanedeki konumu dikkati çekmektedir. Ellili yaşlardaki katılımcı geçmişte annesinin hane hiyerarşisi içindeki belirleyici konumunu anlatırken, kendi çocukları için aynı aile biçimini olumsuz bulmaktadır. Aşağıda verilen katılımcıların kültürel değerlerine ve aile içi ilişkilerin yapısına dair anlatımlarında, köyün sosyolojik yapısına dair bir tablo çizilmektedir.

“Yok, valla istemem ki kızım kaynana ile otursun. Biz ayrılana kadar hepimizin hayatı bitti. O zaman kaynanalık vardı. Kaynana hüküm ediyordu. Benim annem mesela eskiden kaynanalık yapıyordu hiç kimse bir şey diyemiyordu yani. Babama da emir ediyordu. Emir komuta ondaydı. Zaten gelinler hep onundu. Bütün gelinler onun hizmetindeydi. Gelinlere de bize de hükmediyordu. Biz anamızı babamıza karşı gelemездik hayatta karşı gelemездik. Yönetici gibiydi” (K₂₈, Kürt, Erkek, İlkokul mezunu, 51).

“Çok güzel valla. Saygı, sevgi, töre. Atalarımız böyle yaşamış bizde böyle yaşıyoruz. Yani şimdi benim yanımda çay içecek, yemek yiyecek, çocuğu eline alacak emzirecek. Yani biz babamızdan böyle görmedik ben bunları da görmek istemem yani. Kabul edemem kabul etmem daha doğrusu.. Devir değişiyor ama görüyorsun da devir gittikçe batıyor. Gençlik dediğimiz bozuluyor. Vallahi gelenek olsa aile bağımlılığımız olsa böyle olmazdı. Yani ne bileyim saygı, sevgi, hürmet. Yani biz kaldıramıyoruz. Eskiden atalarımız babalarımız görücü usulüyle analarımız çocuklarımızı evlendiriyordu. Şimdiki gençlik ise çıktı bunu ayıpladı. Dedi biz kendimiz göreceğiz beğeneceğiz alacağız. Gidiyor parkta birisiyle tanışıyor. Bir iki sene geçmeden ondan boşanıyor. İnternette tanışıyor. Ama diyor bizim eski adetlerimiz daha güzel” (K₂₈, Kürt, Erkek, İlkokul mezunu, 51).

Kürt mahallesinde sıklıkla rastlanılan bir ilişki biçimi olarak, kayınpederin kültürel muhafazakârlığı ve gelini ile ilişki kurma biçimindeki resmiyet halen varlığını sürdürmektedir. Gelinin kayınpederin yanında konuşmaması kültürü sadece bu mahallede devam etmektedir. Karadenizlilerin mahallesinde gelin ve kayınpeder ilişkisi daha az resmi görünmektedir. Çalışmada Karadenizlilerde çocukların eğitiminin geçmiş yıllara göre önem kazanması ile birlikte köydeki işlerden uzaklaştırıldıkları ve okula yönlendirildikleri saptanmıştır. Aşağıdaki alıntı bu kanıyı destekler niteliktedir.

“Bizde ırgatlık sistemi var büyüklerle gidiyoruz. Başkasının tarlasına gençler gitmiyorlar. Göndermiyorum ben. Okutmak istiyoruz ondan”(K₈, Karadenizli, Kadın,

İlkokul mezunu, 40). İmece artık kırklı yaşlardaki kuşakla birlikte sona ermeye başlamış görünmektedir. Gençler artık birçok tarım ve hayvancılık işinden uzak yetişmektedirler. Bu örnekte görüldüğü kadarıyla tarım yapanlar genellikle köydeki orta yaşlılardır. Bu değişimi iki mahallede de gözlemlemek mümkündür. Emek gücünün kente yönelmesi sonucu kırdaki nüfusun yaşlandığı ve kırdaki artık orta yaşlıları ve kadınların emek güçlerinin yoğunlaştığını söylersek yanılmış olmayız. Kır sosyologları bu durumu *tarımın kadınsılaşması* olarak tanımlamaktadırlar.

“Kızlar için hazırlamıyorum çeyiz istemiyorlar. Biz okuyoruz diyorlar. Ben de diyorum çeyiz isteyen gelsin kitaplarını versin. Çünkü o ayrı masraf. Öyle ufak tefek, ama böyle çeyiz için yok. Okurlar görevlerini alırlar ondan sonra kendileri yaparlar” (K₈, Karadenizli, Kadın, İlkokul mezunu, 40). Burada görülebileceği gibi Karadenizli anne kızlara çeyiz yapma geleneğini terk etmiş ve hane bütçesini kızlarını okutmak için kullanıyor. Kıra değil modern kent yaşamına özgü bir davranış biçimi gelişmeye başlamıştır. Evlilik konusunda Kürtler daha geleneksel bir tablo çizerken, son dönemlerde özellikle başlık parasının eleştirildiği ve düğün masraflarının eşit olarak paylaşılması gerektiği gibi düşüncelere rastlanılmıştır. Aşağıdaki alıntıda bu değişimi gözlemlemek mümkündür.

“Ben vermedim de bu sene 14 milyar olmuştu. Başlık alıyorlar ama zararlı çıkıyorlar, çeyiz yapıyor başlık parasıyla. Ben biç sevmiyorum bunu. Dinimizde haramdır başlık. En iyisi ortaklaşa masrafları beraber yapmaları. Sadece erkek yapar burada masrafı. Kız tarafı hiç yanaşmıyor. Erkek altın alacak geline ama kalan masrafı bölüşmek lazım” (K₂₀, Kürt, Erkek, İlkokul mezunu, 42).

Kürt katılımcı başlık parasını eleştirmekte ve Aşağı Dönerdere’de hala devam eden bu geleneğin dini açıdan yanlış olduğunu ileri sürmektedir. Saha araştırmasında başlık parası geleneğinin Özalp ve çevresinde hala sürdüğünü ifade eden katılımcıların bir kısmı bu geleneği olumlu bulurken, bir kısmı da dini gerekçelerle artan düğün masraflarının erkek tarafına bırakılmasını adaletsiz bir gelenek olarak görmektedir. Dönerdere’de de benzer bir gelenek olarak gelin için kızın ailesi damattan altın talep etmektedir. Bu altının miktarı damadın ekonomik gücüne göre değişmektedir. Çalışmada

görüŖülen 15 Karadenizli için ortalama altın parası 13 milyar idi. A. Dönerdere’de kayınpederin istediği baŖlık parası ise ortalama 14 milyar olmaktadır. Bu rakamların yakın olması düğün masraflarının yakınlığını ve köyün ekonomik yapısının benzerliğini göstermektedir.

Köyün toplumsal iliŖki kurma biçimleri ve sosyo-kültürel yapısı açısından çeŖitlilikler arz ettiği örneklerde de görölmektedir. İki etnik yapının gemiŖ kültürel ve ekonomik yapılarından günümüze kadar getirdikleri birikimler mevcut konumlarını ve koŖullanmalarını meydana getirmektedir. Bu bağlamda alıŖmaya yansıyan veriler ıŖıđında tarım ve hayvancılık konusundaki farklı tercihlerinin ise toplumsal kuruluşlarındaki ana besleyicilerden biri olduğu düşünölmektedir.

3.4.2. Dini Ritüeller ve Dönüşen Gelenek

Köyde iki mahallenin dini yaŖama biçimleri arasında belirgin farklılıklar bulunmamakla birlikte, dini ritüellerin gerçekleştirilme sıklıkları birbirinden farklı olabilmektedir. AraŖtırma ramazan ayı süresince sürdüröldüğünden dini pratiklerin incelenmesi fırsatı da bulunmuŖ ve iki etnik yapı arasındaki farklılıklar gözlenmiŖtir. Saha araŖtırmasında Kürtlerin oruç tutma davranışını Karadenizliler kadar önemsemedikleri, fakat namaz konusunda daha düzenli oldukları dikkat çekmektedir. Kürtlerin Şafii, Karadenizlilerin ise Hanefi olmaları temel olarak dini pratiklerinin biçimlerini ve sıklıklarını belirleyebilmektedir. Bu noktadan hareketle aŖađıdaki alıntılar değerdendirmek gerekmektedir.

“Kurbanlarda veriyoruz bazen kurban bayramında. Derneklerden (Deniz Feneri v.s.) geliyorlar” (K₂₁, Kürt, Erkek, İlkokul mezunu, 64).

“Vallahi ben olursa Kızılay’a veriyorum. Ama Ŗu bilmem ne Deniz Feneri vardı köyde. Türk Hava Yolları vardı. O Allah’ın belası cemaat, iŖte Fettullah Gülen’e, cemaate. Burada ağırlıklı yani. Hacı kesse hemen ona verir yani. Burada Türk Hava Kurumu’na vermez. Değil mi hacı? Bu kuran kursunu da baŖka bir tarikat yaptı aslında. Bilmiyorum ne diyorlar ona. Bu

R.hocanın tarikat. Fettullah Gülen cemaatinin kolu değil. Başka bir şey bu. Nedir bilmiyorum. Aynı şey yani cemaat cemaattir. Yapı olarak aynı yani”(K₄, Karadenizli, Erkek, Üniversite mezunu, 58).

Katılımcı cemaatten yakınırken köyde nüfuz edinen tarikatın etkinliklerinden söz açmaktadır. Özellikle yeni yapılmış olan kuran kursunun köy halkının muhafazakâr yapısının bir sonucu olduğunu görmek mümkün. Köyde kurban derilerinin genellikle Deniz Feneri’ne veriliyor olması da bu kanaati desteklemektedir. Kuran kursuna giden kız çocuklarının sayısının yüksekliğinden yola çıkılırsa Karadeniz’de hatiplik, hafızlık, imamlık gibi mesleklerin geçmişten bugüne yaygınlığını koruduğu ve Karadenizlilerin kültürel birikimlerinin bir sonucu olarak bu eğilimi sürdürdükleri gözlemlenmiştir. Kürtlerde bu durum yoğun görülmemektedir. Kürtler Yukarı Dönerdere’de açılmış olan Kuran kursuna kızlarını göndermemekte, cemaatsel kurumlara mesafeli yaklaşmaktadırlar. Bunun bir nedeni de köylülerin anlatımlarına göre cemaatin Kürtlere yönelik asimilasyon maksadı güden politikaları olmaktadır. Kürt köylüler son yıllarda Van’da artan BDP sempatisi ve milliyetçi duyguları nedeniyle cemaate ve devlete mesafeli yaklaşmakta olduklarını belirttiler. 1980 sonrası gelişen Kürt hareketi ve bölgedeki bilinç değişimi göz önüne alınırsa, köylere kadar nüfuz eden bu dönüşümü anlamak mümkündür.

“İlk geldikleri zaman ölülerini tabutla gömüyorlardı, biz Müslümanız kefenle gömeriz ölüyü. Yani bu Rum geleneği değil midir? Sonra onlar Rum turistler gelmişti seneler evvel, onlarla Rumca konuştular, ağırladılar insan nasıl bilmediği biriyle anlaşır, dil aynı olmasa” (Örnekleme dışında kalan bir köylü). Köylü burada Karadenizlilerin Rum kökenleri ile Hristiyan geleneği olarak tabutla gömme ritüelini sürdürmelerini öne sürerek komşularının etnik farklılığını ve aslında Kürtler gibi resmi devlet ideolojisinin dışında kalan bir topluluğu oluşturduklarını ifade etmektedir.

Ayrıca ilerleyen konuşmalarında etrafında köy halkı ile birlikte aynı ağızdan dert yanarcasına Karadenizlilerin Rum olduklarını saklamalarına, kendilerine “Laz” dedirtmelerine isyan etmekteydi. İlerideki alıntıda yine Müslüman-Hristiyan ikileminde yerlilik-göçmenlik arasındaki zıtlık bir haklılık söylemine dayandırılmaktadır. “Biz

savaşta Hristiyanlarla savaştık Çanakkale’de hep birlikte. Şimdi eskiden Rum olanlar gelip bizim köyümüzde, Van’da, Özalp’ta yaşıyor bizi de beğenmiyor” (K₁₈, Kürt, Erkek, Ortaokul mezunu, 53). Karadenizlilerin göçmen bir topluluk olarak köye yerleşip zamanla birikim yapmaları ve Kürtlere oranla zenginleşmelerini hazmedemeyen bir yerli olarak Kürt Katılımcı öfkesine dinsel argümanlarla ve Kurtuluş Savaşı’na gönderme yaparak milliyetçi bir retorikle haklılık kazandırmaya çalışmaktadır.

İki etnik yapı arasında dinsel ritüellerin farklılığına altlık eden ekonomik, tarihsel ve göçmen-yerli kategorisi gibi temel karşıtlıklar bulunmaktadır. Bu nedenle olguları bir tek nedene dayandırmak olası görünmemekte ve tüm bu değişkenler girift bir halde mevcut durumu meydana getirmektedir.

3.4.3. Kır-Kent Etkileşimi ve Giyim Tarzlarındaki Değişim

Kırsal ile kentsel toplumlar arasında giyinme biçimleri bakımından çeşitli farklılıklar vardır. Giyinme biçimi açısından kentteki kamusal alan ile özel alan arasındaki ayrım daha belirgindir. Kırdan ise iş kıyafetleri tarlada ve hayvanların sağılması sırasında giyilen kıyafet ve başörtüleri ile günlük yaşamda giyilen kıyafetler birbirinden ayrılmaktadır. Kadınların iş için giydikleri kıyafetleri daha eski ve yıpranmış kumaşlardan iken, kamusal alan denebilecek olan köy meydanında ve evin içinde giyilen kıyafetler daha yeni ve basma, endaze gibi kumaşlarla yapılmıştır. Erkekler ise iki mahallede de kumaş pantolon ve gömlek giymektedirler. Kente gidileceği zaman kumaş bir ceket ve bazen de kumaş yelekle tamamlanan kıyafetler, erkeklerin bürokratik işler ve hayvan satımı gibi önemli durumlarında giydikleri kıyafetler olmaktadır.

Bu bağlamda kente göç özellikle kadınların giyim tarzını geri dönüşsüz biçimde farklılaştırmış iken, köyde de gözlemlendiği gibi erkeklerde belirgin bir değişim yaşanmamıştır. Özellikle Kürtlerin yaşlılarında rastlanan şalvar giyme geleneği hala sürmekteyken ikinci ve üçüncü kuşaklar daha modern kıyafetler giymektedirler. Genç

erkeklerin iki mahallede de benzer şekilde kot pantolon ve tişört türü kıyafetler giydiği dikkati çekmiştir. Kuşaklar arasında geleneksel formlardan modern ve melez formlara doğru ilerleyen bir giyim farklılaşması görmek mümkün. Kırdan kente emek göçü başlamadan önce köylerde kasabadan alınan kumaşlardan yapılan geleneksel kıyafetler giyilirdi. Göç kenti ve kırsal melez bir biçimde dönüştürmeye başlayınca giyim tarzları da değişmeye başladı. Bu çerçeveden bakıldığında Dönerdere köyünde giyinme tarzlarının da bu değişimden etkilendiğini gözlemlemek mümkündür.

Köydeki giyinme biçimleri gittikçe kente benzemeye başlamıştır. Bununla birlikte iki mahalle arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Kadınların giyimlerinde bunu gözlemlemek daha kolay olmaktadır. Örneğin Kürtlerde 40'lı yaşlardaki kadınlar geleneksel biçimde başörtülerini yüzlerinin ön kısmından çeneye doğru kapatarak takarken, Karadenizlilerde 40'lı yaşlardaki kadınlar biraz daha açık biçimde ve başörtüsünü kulağın arkasından bağlamaktadır. Bu örtünme tarzında ilginç olan, genç kızlardaki değişimdir. Kürtlerde genç kızlar ve gelinler annelerinin geleneksel örtünme tarzını korurken, Karadenizlilerde genç kızlar ve gelinlerin daha muhafazakâr biçimde örtüyü yüzlerini çenenin hemen altından kapatacak şekilde örtmekteydiler.

3.4.4. Tüketim Kültürü

Hanelerin tüketim alışkanlıkları maddi refah düzeyleri hakkında ipuçları verir. Hanede tüketilen metaların ne kadarının küçük köylünün kendi üretimleri olduğu da hanenin kendine yeterli ve dışa bağımlılık durumu hakkında çeşitli fikirler edinilmesini sağlar.

Dönerdere köyünde haftada iki kez köye uğrayan küçük bir kamyonetli tüccar vardı. Bakliyat, yeşil mercimek, pirinç, kırmızı mercimek, yeşillik, sebze, meyve v.s ürünler satıyordu. Kendisiyle konuştuğumda satışların eskisi kadar iyi olmadığını, köylülerin artık şehirdeki süpermarketlerden alışveriş ettiklerini ifade etti. Tüccara göre köylülerin tüketim davranışlarındaki bu değişiklik son on yılda görülmeye başlamış. Bu

verilere ek olarak Yukarı Dönerdere’de hanelerin büyük çoğunluğunda derin dondurucu bulunmaktadır. Derin dondurucuya hanenin kışlık tüketeyeceği kadar sebze, konserve, mantı gibi gıdalar koyulmaktadır. Evlerinin önündeki seralarında ürettikleri sebzelerin ancak hanenin ihtiyacına yettiği görülmektedir. Özellikle kışın bu stoklar bittiğinde kentten aldıkları gıdalarla beslendiklerini ifade eden Yukarı Dönerdereliler diğer mahalleye göre yine de tarımsal açıdan daha üretici sayılabilirler. Çünkü hanenin ihtiyacını kendi bahçelerinden sağlamaları bunun göstergesidir. Aşağı Dönerderelilerde ise bahçelerinin önüne sebze ve yeşillik ekme dört-beş hane dışında yaygınlık gösteren bir eğilim değildi.

“Köyü kurduktan sonra sadece sıkıntımız sağlık yönünden uzak kalmamız. Diğer yönden her şey kentte olan her şey ayaklarımın altında. Kanalizasyonum var güneş enerjim var, su şebekem var, çocuklar için ilköğretim var, çocuklar için lise var. Sağlık yönünden burada sağlık evi kurdurmaya çalışıyorum sağlık evi kurduracağım” (K₁₅, Karadenizli, Erkek, Lise mezunu, 52).

Katılımcı şehirdeki teknolojik olanakların köye taşınması ve köydeki yaşam standartlarının yükselmesi ile geçmişteki köy-kent eşitsizliğinin azalmasıyla köyün cazibesinin arttığını gösteren bir anlatımda bulunmaktadır. Öyle görülüyor ki köyde de şehirdeki yaşam biçimi ve alışkanlıkların yerleşmeye başlaması köyü kente benzetmeye başlamış ve sosyal donatıları ile tercih edilebilir bir mekân haline getirmeye başlamıştır. Kent ile köy arasındaki mekânsal ve zihinsel sınırların silikleşmesi de hanenin tüketim alışkanlıklarını modernize etmeye başlamıştır.

Saha araştırmasında elde edilen bulgulara göre Kürt mahallesinde oturan köylülerden çoğunun oğulları şehirde inşaat sektöründe, yani geçici işler sağlayan bir sektörde çalışmaktaydı. Kentten köye para ve tüketim malzemesi akışı varken, köyden de şehre tahıl ve süt ürünleri gönderilmektedir. Katılımcının ifadesinde de bu durumun bir örneği görülebilir. “Süt bize ancak yetiyor. Çocuklara gönderiyoruz. Van’da 5 tane ev var. Çocuklarım var. 2 tane çocuklar var 2 tane büyük birader var yeğenim var, onun oğlu var. Yoğurt süt peynir buradan gider onlara” (K₁₄, Karadenizli, Erkek, Lise mezunu, 59). Örnekte de görüleceği gibi her iki hane halkı da geçimini birbirlerinden

aldıkları metalara dayandırmaktadır. Bunun nedeni kentte yaşamın yeni gelmiş göçmenler için eskisinden daha pahalı oluşu ve köyde de saf tarımla uğraşmanın haneyi geçindirememesidir. Doğrudan gelir desteği, sosyal yardımlaşma ve kömür yardımlarına rağmen köylüler satın alınan metaların pahalılığından ötürü haneyi döndürmekte zorlanmakta olduklarını ifade ettiler. Özellikle hayvan yeminin, mazotun pahalılığı üretim yapmalarının önünde büyük engel oluşturmaktaydı.

Köylüler beyaz eşyadan hane içinde kullanılan halı, kilim gibi diğer dayanıklı tüketim malzemelerine kadar birçok metayı kentten satın almaktadırlar. Çalışma boyunca elde edinilen gözlemlere göre, beyaz eşyalarda Arçelik, Beko gibi kaliteli ve uzun ömürlü beyaz eşyalara yönelmektedirler.

Tarihten bu yana Kürtlerin halıcılıkla uğraştığı bilinmektedir. Aşağı Dönerdere'deki hanelerde artık halıcılığın son on yılda terk edildiği ortaya çıkmıştır. Koyun yününden elde edilen iplerle yapılan ve el emeği yoğunluğundan ötürü oldukça değerli ve uzun ömürlü olan yün halılar artık üretilmemektedir. Aslında bir yanıyla köylüler zamanla zanaatkârlığa dayalı halıcılık gibi üretimlerini kaybetmeye başlamışlardır. Hanelerin içinde şehirden alınmış sentetik iplerden yapılma fabrika halıları yaygınlaşmıştır. Köylülerin son yıllarda kente halı imal etmeyi bırakıp kentten halı alır hale gelmesi artık ürettikleri metaların çeşidindeki azalmanın ve geçmişteki kendi kendine yeterlik rüyasının son bulduğunun bir göstergesidir. Aslında üretici ve arkaik tip köylülüğün zamanla tasfiye edilmesi ve kent ekonomisinin kıra sadece hammadde alanı olarak bakmasının bir sonucu olarak köylülük geçmişten bugüne getirdiği birçok üretim geleneğini yitirmiştir.

Bu durum tüketim alışkanlıklarını da kent bazlı olarak değiştirmiş ve kent-kır arasındaki dikotominin silikleşmesine yol açmıştır. Kent ve köy arasındaki girdi ve çıktılar azalıp, kentin kıra ihtiyacı eskisi kadar elzem olmayınca köylülüğün eski geleneksel ve ihtişamlı devrinin de kapandığı görülmektedir. Aslında 1950'lerde başlayan göç hareketliliği ile birlikte kentler köyleri yutmaya başlayınca ve köylülüğün varoluşsal zorunlulukları olan toprak ve yoğun emek ilişkisinin de metamorfoza

uğramasıyla birlikte köylünün sahip olduğu üretim bilgisine ihtiyaç kalmadı. Köylülük bu hareketlilikten geri dönüşsüz bir biçimde hanenin ihtiyaçları ve tüketim alışkanlıkları boyutuyla da etkilendi. Son yılların moda söylemi ile köylülük tembelliğe ve üretmemeye alıştı. Bugün araştırma yapılan köyde pirinçten, mercimeğe, sebzeden birçok meyveye kadar gıda malzemelerinin büyük çoğunluğu kentten temin edilmektedir.

3.4.5. İki Farklı Mimari

Köy iki mahalleden oluştuğundan mekânsal ve kültürel açıdan bu mahalleler arasında farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklar mimari yapıda da örneklenebilmektedir. Karadenizliler hala 1964'te yapılmış olan kerpiç ve müstakil evlerde yaşamaktadırlar. Kürtlerin ise bir kısmı zamanla yıpranan tek katlı evlerini sacdan yapılma çatılarla onarmış, bazı köylüler de eski evlerini samanlık ve ahır olarak kullanıp, yeni ve pirketten yapılma evlere geçmişlerdir. Karadenizlilerin zengin köylülerinde bile yeni eve geçme söz konusu olmamış, eski evler çatı ve pirketten yapılma ek oda takviyeleri ile kullanılmaya devam edilmiştir. Nitekim bu görsel çeşitlilik ilk köye gelindiği zaman dikkati çekmektedir. Karadenizlilerin yeni eler kurmamış olmamalarının birçok nedeni bulunmaktadır. Birincisi hane çocuk sayıları Kürtlere oranla düşük olduğundan hane fertleri evlenerek ikinci eve geçmek yerine birlikte yaşamayı sürdürmüşlerdir. Karadenizlilerde kente göç hareketliliğinin yaygınlığından ötürü az sayıda olan hane fertleri için yeni bir ev açma ihtiyacı elzem olmamıştır. Bu nedenle hala babadan kalan evde yaşanmaktadır. Kürtlerde ise hane çocuk nüfusunun yüksekliği yeni ev kurma davranışını yaygınlaştırmış ve köye bir mimari dinamizm kazandırmıştır.

Karadenizlilerin eşit parseller ve planlı bir mimari ile düzenlenmiş yerleşkesi düz bir zemin üzerine inşa edilmiştir. Kürtlerin evleri ise daha engebeli ve birbirinden uzak

biçimde yapılmıştır. Karadenizlilerin ev planları devlet tarafından tek tip ve eşit parselde düzenlenmiştir. Beş yüz metre kare bahçe, beş yüz metre kare ev olmak üzere bir dönüm olarak planlanmış ve evin bitişiğindeki ahırla L harfi biçiminde tamamlanmıştır. Kürtlerde bireysel bir planlama görülmüş ve ahır ile ev arasında birkaç metre mesafe olduğu gözlenmiştir. Karadenizlilerin evleri iki oda bir salon olarak yapılmış, daha sonra ek bir oda daha yapıldığı gözlenmiştir. Kürtlerin evlerinde de genellikle üç oda bir salon bulunurken, evde tuvalet olmasına rağmen su olmadığından, aktif olarak kullanılan ikinci tuvalet yeni evlerde bile dışarıdadır. Bu mekânsal farklılığın nedeni Kürtlerin hala şebeke suyuna kavuşmamış olmasıdır.

Kürtler için misafir ağırlama önemli bir kültürel adet olduğundan, mutlaka evin bir odası sadece misafir odası olarak düzenlenmiştir. Karadenizlilerin mahallesinde böyle bir oda bulunmamaktadır. Kürt köylerinde sıkça görülen ve “*hayat*” adı verilen kısım evin ilk girişinde bulunmaktadır. *Hayat* kısmı komşuların, ev halkının ve özellikle kadınların oturup sohbet ettikleri küçük bir mekândır. Kürtlerde ve Karadenizlilerde genellikle ortak bir özellik olarak evin bütün iç kapıları salona açılmaktadır. Doğal olarak evin kışın soba ile ısınması nedeniyle bu planlama yapılmıştır. Evlerdeki oda sayılarının gösterildiği aşağıdaki tablo bu konuda daha detaylı bilgi verecektir.

Tablo: 21 Ortalama Oda Sayıları

	Y. Dönerdere	A. Dönerdere
Ortalama oda sayısı	4,2	4,5

Tabloda gösterildiği gibi ortalama oda sayıları iki örneklem grubu için benzerlik arz etmektedir. Aşağı Dönerdere’de geniş aile biçiminin yaygınlığından ötürü müstakil evlere yeni gelen gelin için ayrı bir dış kapısı olan tek odalar yapıldığına rastlanmıştır. Bu odalar haneye dâhil gibi görünmese de mutfak ve banyo ortak olduğundan hane halkı birbirinden yalıtılmış değildir.

Kürtler evlerinin tavanını kavak ağacından yapılan kerestelerden yaparken, Karadenizliler ince bir tahta ile kaplamışlardır. Kültürel bir özellik olarak Karadeniz mimarisinin bir örneği biçiminde işlenmiş tahta kullanılması hala bu mimari

birikimlerini yitirmediklerini göstermektedir. Kürtler de yeni evlerini yaptıklarında tavanda hala uzun silindirik biçimde kesilmiş keresteleri kullanarak mimari kültürlerinde geçmişten beri var olan ev yapma biçimlerini devam ettirmektedirler.

Yeni yapılan evlerde özellikle son on yıl içinde pirket ve çatıda sac kullanımı, kiremit ve kerpicin terk edilmeye başlanması iki mahallenin de ortak özelliği olmaktadır. Köylüler kerpiç ustası bulmanın ve kerpiç yapmanın zorluklarından söz ederek artık pirketin kullanışlı bir malzeme olmasından ötürü tercih edildiğini ifade ederek bu eğilimin nedenlerinin anlaşılmasını sağladılar. Öyle anlaşılmakta ki Van'ın sert ve uzun süren kış şartları için en uygun ve doğal malzeme kerpiç olmasına rağmen köyde artık rağbet görmemektedir.

Köyün mimarisi dışında dikkati çeken başka bir husus da iki mahallenin bahçe kullanma biçimleri arasındaki farklılıklardır. Kürtlerin evlerinin önünde geniş bir bahçelik alan olmasına rağmen dört-beş hane dışında bahçesinde sebze yetiştiren kimse bulunmamaktaydı. Karadenizlilerin çoğunluğu ise bahçelerinde mısır, bezelye, domates, salatalık, havuç, patlıcan, biber gibi pek çok sebze türü yetiştirmektedirler. Öyle ki bahçesinde Karadeniz'den getirilmiş yaklaşık on yıllık bir çam ağacı olan bir ev dahi bulunmaktaydı.

3.5. Yerlilik ve Göçmenlik

3.5.1. Yukarı ve Aşağı Dönerdere Arasında İlişki Kurma Biçiminin Tarihsel Seyri

Köyün iki farklı etnik ve kültürel toplumdan oluşması, iki mahalledeki toprak mülkiyetlilik biçimleri ve sahip olunan diğer mülkiyetler iki etnik yapının ilişki kurma biçimlerini tarihsel bir döngü içinde yeniden kurmuş ve yapılandırmıştır. Bilindiği gibi köye 1964'te yerleşen Karadenizliler için Dönerdere köyü yeni bir vatan ve başlangıç olmuştur. Köyde korporatist biçimde devlet eliyle iskân edilen Karadenizliler eşit arazilere sahip olmuş ve zaman içinde göçen köylülerden satın alınan veya kiralanan

arazilerle birlikte tarihsel olarak hane döngüleri sosyo-ekonomik bir değişime uğramıştır. Karadenizlilerin göçmen bir topluluk olarak yörede tutunmaya çalışırken, devlet ile kurdukları yakın ilişkiler ve bürokraside ve kentte kalıcı işler yoluyla yükselmeye başlamaları bir avantajlılık oluşturmuştur. Karadenizlilerin Erciş Şeker Fabrikası, Özalp'te benzin istasyonu ve diğer ticari işleri sermaye birikim süreci içinde onları orta köylülük ile zengin köylülük kategorisi arasında gidip gelen bir kategoride sabit tutmaya yetmiştir. Kürtler ise çok çocuklu olmanın dezavantajı olarak toprak mülkiyetliliği açısından daha yoksun bir köylü kategorisi içinde sosyo-ekonomik açıdan mevzilenmişlerdir. Özellikle mandıranın açılması ve Kürtlerin başlangıçta mandıraya ortak olmayıp Dorutay'daki mandırayı tercih etmeleri etnik özelliklerinin birlikte iş yapmayı engelleyici bir rol oynadığının kanıtı olmaktadır. Başlangıçta ortak olmayan Kürtlerin, zamanla Karadenizlilerin mandıra sayesinde elde ettikleri sermayelerini Bursa İnegöl'de arsa ve emlaka yatırım şeklinde dönüştürmeleri ile Karadenizlilere yönelik olumsuz bir tutum içine girmelerine neden olmuş görünmektedir.

Katılımcıların da vurguladığı üzere 1978'de iki mahalle arasında ölümle sonuçlanan olayın ekonomik nedenleri olduğu kanısı güçlenmiştir. Çünkü 1978'e kadarki dönemde Türkiye'de kooperatifçilik köylüler arasında karlı ve profesyonel çiftçiliğin yerleşmesinde önemli bir örgütlenme biçimi oldu. Karadenizliler de bu kaynakla elde ettikleri birikimlerinin sönmemesi için çeşitli yatırımlarda bulundular. Özalp'ta dükkân açmak, çocukların üniversiteye gönderilmesi veya İnegöl'de müteahhitlik yapmak bu seçimler arasında görülebilir. İşte bu veriler ışığında aslında iki köylü arasında tarladan geçme veya ekinlere zarar verme üzerine başlayan çatışmanın iki mahalle arasındaki ekonomik ve sosyal eşitsizliklerle ilgili olduğu düşünülmektedir. Nitekim olaydan sonra iki mahallenin ortaokul kısmı ayrılmış ve Karadenizliler kendi mahallelerine bir ortaokul açtırmışlardır. Bu olaydan önce de cami ve mezarlıkları ayrı olan iki mahallenin ilkokuldan başka ortak bir mekânları bulunmamaktadır. Bu veriyi destekler biçimde şimdilerde de iki mahallenin koyun ve inek çobanlarının ayrı olduğunu belirtmek gerekir. Köyde açılan lisenin adının Karadenizlilerin oturduğu “*Yukarı Dönerdere Lisesi*” olması ve Karadenizlilere yakın bir mıntıkada kurulmuş

olması da bu anlamda ilginç bir veri olmaktadır. Bu paraleldeki veriler Karadenizlilerin köydeki kamusal güçlerinin ve devletle kurdukları ilişkilerin birer sonucu olarak görülmelidir. Ayrıca iki mahallenin şimdiki tek ortak örgütlenmesi sulama kooperatifi olmaktadır. Öyle geliyor ki yıllardır birlikte yaşamalarına rağmen aralarındaki mekânsal uzaklık, etnik ve kültürel uzaklıkla birleşerek rekabetçi ve içe kapalı topluluklar olarak dönüşmelerinin alt yapısını oluşturmuştur.

Bütün bu verilere ek olarak özellikle 1970’li ve 1980’li yıllarda Kürtlerin traktör sahipliğinin azlığı nedeniyle topraklarını Karadenizlilere kiraladıkları ve toprağı olmayan Kürtlerin Karadenizlilerin tarlalarında rençperlik ettikleri katılımcıların ifade ettiği gibi bilinmektedir. Bu durum iki mahalle arasındaki ilişki kurma biçimlerinin anlaşılması açısından önemlidir. Bazı faydacı ve mecburi ekonomik ortaklıklar ve taziye, düğün gibi toplumsal ilişkiler dışında birbirleriyle ilişki kurma konusunda fazla istekli olmadıkları saha çalışması boyunca yapılan gözlemlerle anlaşılmıştır. Nitekim aşağıdaki alıntılardan da anlaşılacağı gibi Karadenizlilere ilişkin iki Kürt katılımcının algısında yerli-göçmen karşıtlığı açıkça kendini göstermektedir.

“Şimdi bunlar ormanın içindelermiş. Ormana zarar veriyorlarmış bunlarda yer istemişler devletten. Üç yer istemişler Burası Konya, Eskişehir, Hatay. Bu üç yerden burası nasip olmuş. Tabi burada hazine malı farklıymış. Burası nasip olmuş. Hepsi ham idi o arazilerin. Arada ekiyorduk. Üç dört haneydik. Ot vardı hayvan otlatıyorduk bazı yerlerde buğday vardı. Küçük küçük tarlalar vardı yani bir köy dört haneye kalırsa ona göre küçük olur. Tabi bunlar geldi devlet bu ham yerini kazıp hepsini tarla yaptı buğday ekti buraya. Ekti biçti getirdi o değirmenin yanında durdu. Kantarı getirdi oraya yerleştirdi. Üç dört sene nüfus başına buğday verdi devlet. Ondan sonra beş sene gıda verdi çay, peynir, şeker, yağ, fasulye, bulgur her şeyi verdi. Devlet beş sene yardım etti. Ondan sonra sekiz hane bir oldular bir tane fort direyto verdiler. Hane başı on koyun iki inek verdiler” (K₂₃, Kürt, Erkek, Okuryazar, 64).

“Biz doksan üçten beri biz buradayız İki yüz yirmi senedir biz buradayız bizim bir çocuğumuz devlet kapısında yok adam 1967’de buraya gelmiş. Kırk altı senedir kırk altı tane adamları devlet kapısında” (K₃₀, Kürt, Erkek, İlkokul mezunu, 53).

Yukarıdaki alıntılar iki mahalle arasındaki ilişkilerin mobilizasyon, ekonomik, toplumsal ve etnik eşitsizlikler ile çevrelenmiş bir yapı içinde görülmesi gerektiğini

ortaya koymaktadır. Özellikle 1980’lerde iki mahalle arasında emek hareketliliği görülmektedir. O dönemde tarımda aktif olarak yer alan Karadenizliler Kürtlerden rençber tutmakta ve aralarında ekonomik ilişkiler geliştirmektedirler. Bu duruma örnek olarak şu alıntıya bakmak faydalı olacaktır: *“Onların (Karadenizlilerin) tarlalarında rençberlik yapardık. Seksenlerde vardı. Ben giderdim kardeşlerim giderdi”* (K₂₉, Kürt, Erkek, İlkokul mezunu, 50). Görüldüğü üzere 1980’lerde Kürtler ve Karadenizliler karşılıklı iş ilişkileri geliştirmiş ve ücretli tarım işçiliği yapmışlardır. Bunun yanı sıra birbirlerinden çeşitli gelenekleri öğrenip ve bir kültürlenme yaşamış olduklarına dair bulgular da bulunmaktadır. Bu örnekte olduğu gibi: *“Onlarda öğrendi bizden, bir taziye falan oldu mu onlarda yemek veriyor. Vermiyorlardı eskiden yoktu onlarda öyle”* (K₂₁, Kürt, Erkek, İlkokul mezunu, 64). Karadenizliler için başlangıçta taziye geleneği, taziye sırasında yemek verme gibi ritüeller içermemekteyken; Kürtlerle ortak yaşamlarının bir sonucu olarak onlar da artık taziye yemek vermeye başlamışlardır.

Aşağıdaki alıntıda ise bir Karadenizli katılımcının Kürt kültürüne ve geleneklerine ilişkin ayrıntılı saptamaları ve algısı yer almaktadır.

“Çok iyi olduğumuz günler de olmuştur, hırımız gürümüz olmadı desek onlar da olmuştur ama genelde insani ilişkiler. Genelde artı uça olur çünkü biz buraya sonradan gelme yerleşmeyiz biraz bizim edebimizle ilgili bir şey yani. Kızım tabi bir parça azınlık gibiyiz. Korku anlamında yok ama. Buranın kültürünü biliyorsun. Kavgaysa bütün sülale katılır işin içine, iş seninle bitmiyor. Ben kavga yapıyorum bütün köy katılıyor işin içine, bu da bilinçli yapılıyor onu oradan atmak için yapılıyor. Dolayısıyla ben, daha açık söyleyeyim bazen küfür dahi görüyoruz, sesimiz çıkmıyor muhaciriz yani. Kendimiz öyle hissediyoruz. Ama tabi kendilerinde de bu sıkıntı var. Kendilerine de o biçimde acımasız davranıyorlar, iş o konuma geldi mi kurallar bellidir. Onun için feodal yapı dedim burada hala güçlü. Kızım onlardan evlensin pek istemem. İstek anlamında yok yani. Desem “evet” yalan. Niçin istemem? Orada mesela genelde kız gider koca evinde babadan ayrılmaz. Evimi ayıracağım dediği zaman bir şey vermez ona ayırır. Çocuk kendisi ben ayrılacağım dediği zaman, gittiğine babasına ayrıl der atar çocuğu. Çünkü orada genel bir kabulün dışına çıkıyor. Tabi oralarda kurallar daha katıdır. Mesela benim duyduğum, bilmiyorum, gelin gider kültür değişik aynı sofrada yemek yenmez. Yani gelin kayınpedere gözükmez. Konuşmaz, gözükmemeye çalışır. Bizde değil. Komşu da olsa hepimiz beraberiz. Bir de orada herkesin konumu belirgindir. Büyük de olsa gelin de olsa o kaynana rolündedir. Yani öyle zannediyorum. Durumları gene eskisine göre iyi ama tam adil desen hayır. Fakirleri daha zor durumdadır. Fakir

olanlar daha belirgin yaşıyorlar onu ve zenginleri de fakirlerine karşı acımasızdır” (K₁, Karadenizli, Erkek, Lise mezunu 44).

Burada temel olan Karadenizli katılımcının iki etnik yapı arasındaki ayrımları ve mesafeyi imleyen bir algı geliştirmiş olmasıdır. Gelin-kayın peder ilişkisi, toplumsal eşitsizlikler, aile içi ilişkiler gibi birçok konuda fikirlerini paylaşan katılımcı iki kültürün farklılığı nedeniyle kız alıp vermeye de mesafeli yaklaşmaktadır. Bu hâkim algının daha iyi anlaşılması için şimdi bir de Kürtlerin gözünden Karadenizli algısının anlatıldığı alıntıya bakmak gerekmektedir.

“O köy çeker ama biz kooperatiften faydalanamayız. Onlar geldiği zaman devletle içli dışlıdır. Onların lafı devlete gittiği zaman her işleri çözülür. Bu mahalleyi devlet biraz dışladı, oraya yatırım yaptı. Bizi geri bıraktılar. Bu yüzden bizim sitemimiz çok var. Suyu biz çok geç geldi. Bişey istediğimiz zaman gelmiyor. O mahalleyi kalkındırıyor. Yarın bir adam gidip oradan bir şey istese isteği yerine geliyor. Bir hepimiz toplansak isteğimiz yerine gelmiyor” (K₁₈, Kürt, Erkek, Ortaokul mezunu, 53).

Katılımcı burada devletin iki etnik yapı arasında statikleşmiş olan eşitsiz yaklaşımından şikâyet etmektedir. Alıntıda Karadenizlilerin bürokrasideki mobiliteleri ve devletin onlara yönelik olumlu yargısının, Kürtleri yerli bir grup olarak Karadenizlilere yönelik olumsuz bir tutum geliştirmeye ittiği görülmektedir.

Bu verilerin dışında iki topluluğun birbirleriyle en yoğun temas kurduğu gelenek taziye geleneği olarak görülmektedir. Birbirlerinin düğünlerine katılma davranışında tanışıklık esas iken, tanımadıkları köylerin cenazelerine de giden Karadenizliler için cenazelere katılım daha çok önem taşımaktadır. Kürtler de benzer şekilde düğüne gidemeseler de cenazelere mutlaka gidildiğini ifade ettiler. Bu yargıyı destekleyen aşağıdaki alıntıya bakmak faydalı olacaktır.

“Yani çok samimi olduklarımıza gideriz. Ya gitmeyiz desek şöyle, şimdi düğüne onlar para takıyor yani. Mesela biz de takarız da sembolik 50 lira 100 lira yani ama onlarda liste var biz o listeye girmedik. Ne verdiysen yazarlar onun düğününde de işte o kadar takacaksın. Bayağı yüklü de bir şey oluyor, biz bir defa girmedik dolayısıyla düğünlerine de gitmiyoruz yani” (K₁₃, Karadenizli, Erkek, Lise mezunu, 48).

Köylülerin çeşitli anlatımlarına dayanarak iki etnik yapının tarihsel süreç içinde ekonomik ve toplumsal nedenlerden ötürü yakın ilişkiler kurduğu görülmektedir. Birbirlerine yönelik savunma mekanizması geliştirmiş ve çeşitli ekonomik rekabetlere girişmiş olsalar da, birlikte yaşamak için elzem olan saygılı ve mesafeli bir tutumla bugüne kadarki ortak yaşama kültürlerini sürdürmüş görünmektedirler.

3.5.2. Yerlilik-Göçmenlik Çatışması

Köylülerin anlatımlarına göre köye gelen ilk kuşak Karadenizliler tutunabilmek için canla başla çalışmışlardı. 1964'te ve sonrasında doğan şu anda hane reisi olan ikinci kuşak göçmenler ise kimlik arayışında ve köklerinin peşinde olarak Kürtlerle daha çatışmalı bir ilişki içine girdiler. Bu yıl üçüncüsü düzenlenmekte olan Dönerdere Festivalinin de böyle bir aidiyet kurma ve kimliği yeniden keşfetme arzusu olarak görülmesi akla yatkın görünüyor. Bu durum Almanya'ya 1960'larda göç etmiş Türk işçilerin durumuna benziyor. İskân edilen mekânla bütünleşme veya çalışkanlıkla kendini kanıtlama, zenginleşme arzusunun altında kaybedilmiş vatani başka bir yerde kurma da var. İkinci ve üçüncü kuşakların babaları gibi bir motivasyonları yok denebilir. Bu yüzden ikinci kuşakta kültürü yeniden keşfetme ve Kürtlerle olan mesafenin sonucu olarak endogami ve geçmiş arayışı güçleniyor. Festivallerin nedenlerinden en güçlüsü bu olsa gerek. Festival kente özgü bir olgudur. Kentle geçilen yoğun iletişim ve kültürü yaşatma arzusu ile bu işlere girişmişler diye tahmin ediyorum. Köyün kendisi artık bir nostaljiye ve kültür nesnesine dönüşmüş, festivallerle köyde ve geçmişte yeniden yaşama tahayyülü canlanmış belli ki.

Kürtler'de tabakalaşmanın daha dikey biçimde oluştuğunu söylemek mümkün. Yoksul çok yoksul, zengin çok zengin. Karadenizliler ise benzer ekonomik işler ve düşük gelirli işler yaptıklarından orta tabakadan olanlar daha çok olabilir. Belki 1990'ların ortalarına kadar Karadenizliler daha zengindiler, ama kırsal kalkınma projesi son demlerine yaklaşılmaya başlayınca Kürtlerle daha eşit bir duruma gelmiş olabilirler.

Karadenizliler Van'da öteki olarak görülürken, Trabzon'da da Van'lı olarak görülüp dışlanmakta olduklarını ifade etmişlerdi. Nerelisin diye sorduklarında Van'lıyım diyen Karadenizliler için bu durum melez bir kimlik doğurmuştur. Son 3 yıldır düzenlenen Dönerdere Festivalleri bu kimlik krizinin diasporik biçimde dışa vurduğu etkinlikler olarak görülebilir.

Araştırmada ortaya çıkan verilere ve sözel anlatımlara göre, Karadenizlilerin Dönerdere köyüne yerleştikten sonraki yaşamlarının muhacir veya göçmen olma halinin getirdiği bir iç motivasyonla şekillendiği ve sermaye birikimlerinin ardında bu gizil motivasyonun olduğu görünmektedir. Göçmen toplulukların gittikleri yerlerde tutunabilmek için gayret ve yoğun emek gösterdikleri Almanya'ya giden Türk işçilerin yaşam hikâyelerinde de görülen bilindik bir gerçekliktir. İlk kuşak Karadenizli göçmenlerin köye ilk geldiklerinde büyük bir yoksulluk içinde oldukları yaşlıların anlatımlarında da kendini göstermektedir. “ *Biz o zaman iki kamyonla geldik, hiç bir şeyimiz yoktu, hayvanlarımızı devlet borçla verdi, sonra da toprak dağıttı bize. ... Rüyalarımda bile Çaykarayı gördüm bunca zaman, hiç Dönerdere'yi görmedim ben*” (85 yaşında, Karadenizli köylü). Alıntıdan da anlaşılacağı üzere özellikle köyün yaşlı kuşağı için Dönerdere hala bir gurbet mekânı olarak görülmektedir. Dönerdere'de doğan kuşak ise büyük oranda kendisini Dönerdere köyüne ait hissetmekte ve yabancılık çekmediklerini dile getirmektedir.

“Ben ilk İzmit'e gittim İzmit Gölcük'e, 1978'de. Ben boyacıydım. O olaydan sonra. Kışın o olayın kışında. Çünkü orada bir çocukluk oldu bütün köyler baskı yaptı bize. Biz burada azınlıktık, bir sürü laflar, bir sürü küfürler işittik. Yani o göçün bu işle alakalı olduğunu düşünüyorum” (K₁₀, Karadenizli, Erkek, Yüksekokul mezunu, 57).

İki mahalle arasında 1978 yılında ölümle sonuçlanan kavgadan sonra Karadenizli ailelerin bir kısmının köyden göç etmek zorunda kalmaları iki mahallenin sakinlerinin toplumsal hafızalarında tatsız bir anı olarak yer almaktadır.

“...Birlikte hareket ediyorlar, mesela bir tüccar gider oraya bir hayvan sorar mesela ben satıyorum 20 liraya benim komşum soruyor ona diyorum ki ben 25 liraya sattım. Ama onlar öyle değil 15 liraysa köyün sonuna kadar 15 lira

hemen telefon açıyor bak tüccar gelmiş bu fiyatı vermiş ben satmadım siz de vermeyin. Yani haber veriyor. He bizimki de saklıyor yani. İşte uyanıklık ettim ben ya ister 20'ye ver ister 25'e niye yalan söylüyorsun yani biraz kendini böbürleniyor. ...Bir de çoğu Almanya'ya gitti. Muhacirler nereye giderse tutumlu oluyor. Ben bunu Bulgar göçmenlerinde gördüm, adamlar geldiler 4-5 sene içinde birer ikişer daire aldılar. Çünkü mecburdur tutunacak başka bir şeyleri yok. Ama bizim buranın milleti yan gelip yatıyor. Bir de şunu söyleyecektim bu memlekette 100 tane sağım koyunu olan bir kişi mesela 2-3 nüfusu olan bir kimsenin sırtı yere gelmez. Ama ona bakacak kadar da arazisi olacak, yoksa ben otları dışarıdan alayım zor” (K₂₄, Kürt, Erkek, İlkokul mezunu, 46).

Kürt köylünün anlatımında Karadenizlilerin muhacir kimliklerine yönelik algısı ve çalışkanlıklarının toplumsal koşullanmaları ile ilişkisi hakkındaki yargısı durumu özetlemektedir. Özellikle saha araştırmasında orta yaşlı Kürt köylülerin yaşlıları olan ikinci kuşak Karadenizlilere yönelik söylemlerinde gizli bir ekonomik rekabet dikkate çarpmaktadır. Yukarıdaki alıntı bu bağlamda değerlendirilebilir. Katılımcı bir yandan çalışkanlıklarından ve kollektif hareket etmelerinden ötürü Karadenizlileri takdir etmekte, bir yandan da varıl olmalarının nedenini muhacirliğe dayandırmaktadır.

“Bu köydekiler de Rumca konuşur. Devlete gelince biz Lazız derler, yalnız kalınca Rumuz derler. Devlet onları çok koruyor. Devlette bizim işimiz olsa onların işi olsa bizimkini yapmazlar onlarınkini yaparlar. Polis onları durdurunca biz Trabzonluyuz diyorlar Vanlıyız demiyorlar. Çok zorumuza gidiyor. 50 yıldır buradasın Vanlıyım demiyorsun. Ecevit döneminde Yunanistan'da Kardak krizi olunca ağlıyorlardı bizim soyumuza karşı savaş var diye. Rumlar ama korkudan söylemiyorlar. Hepimizi de Allah yaratmış. Laz da konuşsan Kürtçe de konuşsan Allah vermiş. Biz onlara niye bu dili konuşuyorsun demiyoruz” (K₁₈, Kürt, Erkek, Ortaokul mezunu, 53).

Alıntıdan da anlaşılacağı üzere Kürt köylüye göre komşuları olan Karadenizliler kimliklerini gizlemektedirler. Saha araştırmasında Rumca'nın ana dilleri olduğunu kabul eden Karadenizliler kendilerini Karadenizli Türkler olarak nitelendirdiklerinden, çalışma boyunca kendileri Karadenizliler olarak tanımlanmışlardır. Birsen Gökçe'de bu ayrımı yapmakta zorlanmış olacak ki 1985 yılındaki çalışmasında aynı nitelendirmeyi kullanmıştır. Bu anlatımda ilginç olan yıllardır Van'da yaşamaları Karadenizlilerin Van'ı kendi memleketleri olarak görmelerini sağlamamış ve kendilerini hala Trabzonlu olarak görmelerini engellememiştir. Nitekim köydeki çalışma süresi boyunca bu

durumun çeşitli yansımaları gözlenmiştir. Çalışmada tesadüfen karşılaşılan olaylar da bu kanıyı desteklemektedir. Örneğin köyün kuran kursunu yapan işçiler Kürtçe türkü dinliyorlardı. Radyonun sesini duyan on beş yaşlarında bir Karadenizli kız müstehzi bir biçimde işçilere gülmüştü. Karadenizli gençler Kürt işçiyi dilinden ötürü alayla karşılaşmışlardı. Köyde yıllardır diğer mahalle ile kısıtlı ilişkiler yürüten Karadenizliler Kürtleri tanımak ve Kürtçe öğrenmek için de bir çaba içine girmemişlerdi. Bu olay iki tarafın da mekânsal ve fiziksel olarak içe kapanıklığını ve köyün sosyal panoramasını yansıtıyordu.

3.6. Dönerdere Köyü ve Kırsal Kalkınma

3.6.1. Siyasal Tercihler ve Kalkınmacılık Ülküsü

Köydeki mevcut siyasi eğilimler çalışma açısından önemli bir parametredir. Köyün toplumsal ve ekonomik tarihinde siyasi partilerin icraatlarının çeşitli yansımalarını görmek, Türkiye’deki makro bağlamda politika tarihi ile köylülerin sosyo-kültürel tarihleri arasındaki paralellik, politika ve kırsal yapılar arasındaki organik bağı gözlemlemek açısından değerlidir. Köylüler arasında icraatları beğenilen siyasetçilerle ilgili olan soruya iki mahallenin cevapları birbirinden farklı olmuştur. Özellikle son yıllarda AK Parti iktidarı dönemi icraatlarını kalkınma açısından iki mahallenin de önemli gördüğü anlaşılırken, Özal, Ecevit ve Erbakan gibi isimler ön plana çıkmaktadır. Özal’ın serbest ticaret ve neoliberal bir iktisat politikasını geliştirmiş bir politikacı olduğu bilinmektedir. Kürtler özellikle Özal’ın “özgürlük” ve “serbestlik” anlayışını beğendiklerini ve inşaatlarda çalışmaya gitmelerinin Özal döneminde başladığını ekleyerek Özal’ı olumlu bir tavır içindeydiler. Karadenizliler ise Ecevit’in ve Erbakan’ın projeci ve kalkınmacı politikalarını, köy-kent projesi gibi örnekler üzerinden olumlayan bir tutum geliştirmişlerdi. Aşağıdaki alıntıda da görüleceği gibi Karadenizli

katılımcı siyasi görüşünden bağımsız olarak sadece kalkınmacı ve projeci oldukları için Erbakan ve Ecevit'i beğendiğini dile getirmektedir.

“Beğendiğim devlet adamı. Ben sol görüşlü değilim sağ görüşlü bir insanım. Onların dediklerinin hepsini gördüm. Ecevit ve Erbakan. Ecevit yememiş kırpmamış, dürüst efendim namuslu onu çevresi yemiş o şey etmemiş yani. Erbakan'ın da büyük projeleri vardı. Ecevit de büyük hizmet... Efendim özellikle bu bölgeye çok hizmetleri var. Bu barajlar göletler, hepsi Ecevit'in planlarıdır. Planları vardı. 75'ten 76'dan 83'lere kadar Ecevit büyük hizmetler vermiş. Hiçbir amaç da taşımamış, öldüğü zaman da bir Eryaman'da bir evi vardı başka bir şeyi de yoktu. Onu da daha sağken vermiş müze yapmışlar. Ben ak partiyi dış bağıntılı görüyorum. Ben baştan beri öyle görüyorum. Ha yaptıkları bazı şeyler var. Bana göre hangi siyaset olsa çalıştıktan sonra hangi iktidar olursa olsun sorun olmaz. AKP'nin iyi çalışmaları oldu ama köyde bugün de isteyen projeler var. Sen söyle devlet katkılı %50 %50 veriyor, ajanslar var. Var oğli var. Bir sürü şeyler” (K₁₄, Karadenizli, Erkek, Lise mezunu, 59).

Yukarıdaki alıntıda toprak zengini köylünün açıklamalarında ideolojiden ziyade icraatın ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Karadenizli köylü milliyetçi bir tutumla dış güçlerin Türkiye üzerindeki etkilerini olumsuzlarken, Ecevit'in köy ve çevresine yönelik yatırımlarına dikkati çekerek kalkınmacı politikaları olan siyasetçileri destekler bir tutum içindedir. Aynı kalkınmayı olumlayıcı üslubun aşağıdaki alıntıda Kürt katılımcı tarafından da benzer bir retorikle ifade edildiği görülmektedir.

“Şimdi Menderes ben küçüktüm hoş biriydi. Birde Turgut Özal. Şimdi Menderes zamanında ben küçüktüm ama Özal'ı seviyordum büyük bir liderdi o. Özal valla köylüye de pek destek değil de çalışıyordu çabalıyordu Türkiye için. Şimdi bu serbestlik Özal döneminde oldu. Tabi sınır kapılarının açılması hepsi rahmetli Özal döneminde oldu. Özal döneminde hayvan da para ediyordu. Buğday da para ediyordu. O zamanın parasıyla iyiydi. Tabi birbirini karşılıyordu. Ama şimdi hayvan para etmiyor. Ak parti de iyi bir liderdir Tayyip Erdoğan. Yani bu adam iyi çalışıyor her tarafa el atıyor ihracat ediyor. Yani Erbakan tabi o zaman kavisyon ortağıydı. Tabi insan tek başına olmazsa istediğini yapamaz tek başına olsa istediğini yapar” (K₂₃, Kürt, Erkek, Okuryazar, 64).

Aşağı Dönerdere'de zengin köylü kategorisine girmekte olan katılımcı, Özal'ın döneminde ürettikleri hammadde ve metaların para etmesine vurgu yaparak ekonomik nedenlerle Özal'ı desteklediğini ifade etmektedir. Erbakan'ın ise koalisyon ortağı olması nedeniyle istediklerini gerçekleştiremediğinin ve tek parti hükümeti döneminin daha

avantajlı ve tercih edilir bir hükümet olduğunun altını çizmektedir. Katılımcı burada aslında hem köylüler arasında hem de genel biçimde yaygınlıkla görülebilecek bir tutum sergilemektedir. Tek başına hükümet etmek atılım yapma ve karar alma bağlamında siyasetçiler için bir avantajdır. Bu nedenle güçlü lider istenen ve makbul bulunan bir lider tipi olabilmektedir. Bu verileri destekler biçimde aşağıdaki alıntıda ise katılımcının Özal ve kalkınma konusundaki fikirleri yer almaktadır.

“Biz Özal’dan sonra kendimizi bulduk. Özal’dan önce ne devlet varlığımızı biliyordu ne de bizde yani ben kendi şahsım öyle söylüyorum. Özal’dan önce köyleri kimse ne sayardı ne bilirdi yani bir köye geldiğinde harabeydi başka bir şey yoktu ki. Köylüyü bir yardım yapmadı ama mesela şöyle bir Türkiye birden gelişmeye başladı. Türkiye kalkındığı zaman bende burada faydalaniyorum mesela inşaatlarda çalıştım iş imkânı buldum çalıştım kazancım oldu. Göç o zamandan başladı zaten. Yani Özal benim en çok beğendiğim Özal. Türkiye bence Özal’dan sonra kendine geldi yarı baygın bir insan gibiydi. Özal geldi Türkiye yavaş yavaş kendine geldi” (K₂₂, Kürt, Erkek, İlkokul mezunu, 47).

Politik bilinci görece yüksek olan bu katılımcı ise Özal’ın Kürtlere ilişkin duyarlılığından söz etmektedir. Özal döneminde başlayan kente yönelik emek göçünün köylüler için olumlu bir hareketlilik olduğunu ve Özal’ın “*yarı baygın*” Türkiye’yi canlandıran ekonomik ve sosyal yönden mobilize eden bir politikacı olduğunu düşünmektedir. İstisnasız biçimde bütün katılımcıların vurguladığı “*kalkınma*” kavramı siyasetçilerin sevilmesinde ana motivasyon kaynağı olarak görünmektedir. Çalışmada dikkate değer bir biçimde, AK partiyi desteklemeyen katılımcılar dahi eleştirilerine Türkiye’yi kalkındırdığı düşüncesiyle AK parti hakkında olumlu sözlerini de eklemektedirler.

3.6.2. Dönerdere’de Nüfus ve Üretim Mühendisliği: Kırsal Kalkınma

Özalp Köy-kent Projesi Ecevit’in 1969’daki seçim bildirgelerinde de bulunan Türkiye genelinde planladığı bir köy kalkındırma projesidir. Adından da anlaşılacağı gibi köydeki hizmetlerin kente benzetilmesini amaçlamaktadır. Köy-kent çevre köylerdeki nüfusun tek merkezde topladığı, sağlık, eğitim gibi hizmetler ile çeşitli sosyal

donatıların da bulunduğu bir yapıdır. Köy-kentlerde alt yapı sorunu çözülmüş ve kent yaşamına yaklaşan modern bir yapılaşma biçimi vardır. Ecevit Özalp'ın Dorutay köyünü merkeze alarak Bakışık, Dönerdere, Hacıeli, Tulgalı, Çubuklu ve Koçkırın köylerinin nüfuslarının tek merkezde toplandığı bir yerleşke planı yaptırmıştır. Bu proje o yıllarda köydeki aşırı artan nüfusu ve emek gücünü kırdı tutmaya yarayacak tampon bir mekanizma olarak düşünülmüştür. Proje sayesinde kırsal cazibesi artacak ve kente göçün sosyo-ekonomik nedenleri ortadan kaldırılacaktı.

Proje, 1978–1979'da Ecevit başkanlığında, CHP iktidarı döneminde Van ve Bolu'da birer köyde uygulanmaya başlamış ama 1979'da yapılan ara seçim sonrasında CHP'nin iktidardan ayrılması ile sonuçlanmamıştır. 1978 yılında ilk köy-kent projesinin uygulandığı Taşkesti beldesinde kurulan fabrikada 23 kişi çalışmakta, kooperatif sayesinde orman köylüsü ürünlerini değerlendirmektedir. 1984'de açılan, Taşkesti ve Çevre Köyleri Tarımsal Kalkındırma Kooperatifi'nin çalıştırdığı kereste fabrikası, ikinci dünya savaşı yıllarından kalma bir buhar kazanı ve 1970'li yılların teknolojisine sahip makinelerle üretime devam etmektedir. 1979'da Dönerdere'de yapılan gölet de bu minvalde düşünülmüştür. Gölet sayesinde çevre köylerde sulamalı tarım yapılması, üreticinin topraktaki verimliliği arttırması sağlanacaktı. Gölet dışında yine aynı dönemde Dorutay, Çubuklu ve Hacıeli'de birer tane mandıra açılmış fakat tecrübesizlik ve yöneticilerin hatalarından ötürü mandıralar iki yıl içinde kapanmıştır.

Köy-kent projesi ve Karadenizlilerin 1964'te Dönerdere'ye iskânını birbiri ile paralel gelişen ve birbirini destekleyen atılımlar olarak görmek gerekir. Büyük ihtimalle Ecevit köy-kent projelerini tasarlarken, dönemin kalkınma iktisadi ruhuna uygun biçimde nüfusun planlanan, yer değiştirebilen ve kırsal refahın arttırılmasında önemli bir rol edinebilecek olan bir unsur olduğunu düşünmekteydi. Özalp gibi Osmanlı döneminde geçmişte göçer aşiretlerin meskeni olarak bilinen ve yoğun biçimde hayvancılığın yapıldığı bir bölgeyi tarım ve mandıra sayesinde kalkındırmak dönemin iktisadi ruhuna uygun bir tahayyüldü.

Bilindiği gibi Osmanlı'dan bu yana devlet göçebeleri yerleşik yaşama geçirme, Ermeniler'in 1915'teki sürgününden sonra kalan toprakların Müslüman halklar arasında ve Balkanlardan gelen muhacirler arasında bölüşülmesi yaygınlıkla görülen bir politikadır. Osmanlı devletinde büyük toprak mülkiyetliliğinin ve özel mülkiyetin kanunen ve miras yoluyla hane içinde kalması istenen bir mülkiyet biçimi değildi. İnalçık ve Avcıoğlu'nun metinlerinde bu duruma ilişkin değerlendirmeler bulunmaktadır. Bayar'ın *Şark Raporu*'nda Doğu Anadolu'da küçük köylülüğün yaygınlaştırılmasına ilişkin sözleri de bu savı destekler niteliktedir.

Anlaşılmaktadır ki Osmanlı'dan Cumhuriyete geçerken küçük toprak mülkiyetliliği korunmak istenmiş ve büyük çiftlikler ve Amerikan tarzı plantasyonlar yerine küçük köylü kategorisi desteklenmiştir. Osmanlı'nın son yüzyıllarında ticari tarımın ve Avrupa'ya hammadde akışının sistematikleşmesine rağmen geçmişteki ayanların isyanları, Doğu'da aşiretlerin güç kazanması ve Kürt hareketi benzeri etnik hareketlerin engellenmesi gibi gerekçelerle, bir güvenlik politikası olarak toprağa bağımlı küçük köylülük korunmak istenmiştir.

Bütün bu tarihsel bilgilerden hareketle aslında nüfus politikalarında bir devamlılığın amaçlandığı ve bütünlükçü bir tablonun ortaya çıktığı görülmektedir. Devlet aklı süregelen biçimde Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçerken nüfus ve üretim mühendisliği ve bunlarla ilişkili olarak toprak mülkiyetliliği politikasını sürdürmüştür. Bu sebeple Ecevit'in köy-kent projesini bu ana binanın üstünde yükselen bir taş olarak görmek gerekir. Peki, bu kadar plan ve program sonucu Karadenizli nüfus Dönerdere'yi kalıcı bir mekân olarak gördü mü? Bu soruyu akılda tutacak olursak aslında nüfusun sayısal bir topluluktan öte sosyal bir yapı olduğu ve öngörülemezliği, fen bilimlerindeki gibi pozitivist bir yaklaşıma tabi tutulamayacağı aşikârdır. Dönerdere'de göçmen bir topluluk olarak tutunan Karadenizliler zamanla kendi kültürel geçmişlerinin arayışına girmiş ve bölge ile bütünleşmiş bir yaşamları olmadığından birikimlerini ve emek güçlerini Bursa İnegöl gibi marangozluğun ve mobilya sektörünün önemli bir merkezine yöneltmişlerdir.

Bu bilgiler ışığında köy-kent ve kalkınma konusunda köylülerin düşünceleri de planların yerelde nasıl algılandığına dair ipuçları verebilir. Bu minvalde aşağıdaki anlatımda Özalp köy-kent planı hakkında köylülerin fikirlerine yer verilmiştir.

“Köy kent... Dorutay köy kent oldu. Çubuklu, bi de bizim köy olmadı herhalde. Biz o zaman bir menfaat görmedik. Rahmetli Ecevit her şeyi yaptı ama millet millet değildi. Kooperatif kurdu. Kooperatifi bir sene de dağıttı gitti. Yetmiş dokuz seksen o zamanlar. Dorutay’da bir tane kurdu. Bir de Hacıeli’nde kurdu. Sütünü veren vardı burada da vardı. Hepsini dağıtıp gittiler. Bir daha açılmadı. Onlar (Karadenizliler) doğru yapıyor. Geldiler ama biz ortak olmadık. Valla altmış dokuz yetmiş idi. Bütün köy rahmetli Hacı Ahmet Hacı Babanın üye oldu. Biz gittik Dorutay’da parçalandı gitti. Keşke biz bunda ortak olsaydık. Yani kooperatif çok güçlendi onlarınki (Karadenizlilerin)” (K₂₁, Kürt, Erkek, İlkokul mezunu, 64).

Köy-kent projesinin tamamlayıcı ögesi olarak mandıra kooperatifinin faaliyete geçirildiği düşünülürse, mandıranın işletilememesi köy-kent projesini akamete uğratmıştır. Katılımcı, Karadenizlilerin ortak olma tekliflerini reddeden köylülerin daha sonra kar eden bir işletmeye ortak olmadıkları için pişman olduklarını dile getirmektedir. Karadenizli katılımcı aşağıdaki alıntıda benzer şekilde mandıra kooperatifi ve köy-kent ve siyasi partilerin köylülere yönelik pragmatist yaklaşımları konusunda detaylı bir veri sunmaktadır.

“Bu bizim Dönerdere’de göleti yapma ve Ecevit’in köylere ilgisi biliyorsunuz farklı idi aynı tarihte köy-kent de kurdu. 1970’lerin sonu idi. Bu ileri bir köyde, çok başarılı olamadı. Keşke başarılı olsaydı ben onu önemsiyorum yani. Köy-kent adı üstünde hem köylü hem kentli bir mağazası, okulu, sağlık ocağı ne bileyim bir köylünün isteyebileceği her şey. Ne bileyim konuşmak gerekir mi o onları yaparken biraz da feodal yapıyı kırmak adına düşünmüş de olabilir. Doğu Anadolu’da var bu. Bir taraftan da bu feodal yapı devletin işine de gelmiyor değil. Mesela seçimde ağanın oylar şapkaya diyelim, tamam sayın başbakanım, yani o zaman buralara gelip miting yapmak yerine ya telefonla ya da birilerini göndersen ağa ne diyorsa o olur, olay bitmiştir” (K₁₃, Karadenizli, Erkek, Lise mezunu, 48).

Karadenizli katılımcı köy-kentin getireceği sosyal ve ekonomik refahtan bahsederek köy-kentin köylülerin geleneksel yapılarını da dönüştüreceğini düşünmektedir. Katılımcı “*Doğu Anadolu’daki feodal yapı*”nın kırılmasının amaçlandığını tahmin etmektedir. Katılımcı devletin özellikle seçim dönemlerinde aşiretleri oy potansiyeli olarak gördüğünü ve bu durumu bir yandan geleneksel yapının

kırılmak istenmeyişinin nedeni olduğunu düşünmektedir. Yine bu bulgulara ek olarak aşağıdaki alıntıda Karadenizli bir katılımcı köy-kentlerin sosyal refah açısından faydalarına değinmektedir.

“Bu bizim köydeki göç sürekli arttı. Son zamanlarda işte Ecevit’in sağlığında çalışmalar başlattık efendime söyleyeyim engellendik sonra mücadele ettik Ecevit’in köy-kent projeleri çıktı. ... Avrupa git bak Avrupa’da köy-kentler var şehirden hiçbir farkı yok. Sanayi kuruluşları falan insanlar cıvıl cıvıl. İşte bunu yapmaya çalıştı. Özellikle köy-kent projesi merkez buralardı bizden başladı tutturamadılar. Bürokratlar yapamadı ve sonunda yok ettiler. ...5-10 tane köyü birleştirip efendim sana köy-kent projesi ee yönetici yedi, sattı. Hesap sorgulayan olmadı. Bizde denetim var. Bizde vatandaştır. Tabi ben denetim kurulu başkanım. Köy sahip çıktı. Devlete karşı da sorumluluğum var benim. Kayıt var, fatura var. Yani bunun yaptığını yapılış biçimini bilmediği için akıl ve cep defteriyle götürmüştür yani. Eğitim yok bu bilinci yapacak insanlar yok. Aldı makineleri demirbaşları sattılar. Ya işletmedeki demirbaşlar satılır mı ya? ... Çubuklu’da Hacı Ali’de köy-kent projeleri vardı. Yani bizim kalkınmamızın altında bu kooperatifler yatar. Her şeyimizde kooperatifler vardır. Ha bu büyütülmedi (K₁₅, Karadenizli, Erkek, Lise mezunu, 52).

Karadenizli katılımcının köy-kentlerin başarısızlığına dair analizinde bürokratların, yöneticilerin ve köylünün eğitimsizliğinin önemli rol oynadığı görülmektedir. Ayrıca Dönerdere’nin kalkınmasını mandıra kooperatifine dayandırmakta ve köylünün işletmeye kolektif biçimde sahip çıkmasının önemini vurgulamaktadır. Köy-kent projesinin devlet eliyle sonradan engellendiğini ve yürütülemediğini düşünen katılımcı Ecevit’in projesinin desteklenmemesinden yakınmaktadır. Görüldüğü gibi köy-kent projesinin Karadenizlilerde yarattığı heyecan ve istek ile Kürtlerdeki (K₂₁) algı ve meseleye karşı mesafe belirginleşmektedir. Köy-kent projesi bazı etnik gruplar için daha cazip ve motive edici bir proje iken, başka toplumlar için uzak ve sonu başarılı bitmemiş olan bir atılım olarak görülmektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Çalışmada elde edilen veriler belli başlıklarda toplandığında ortaya aşağıdaki gibi bir analiz ve değerlendirme çıkmaktadır:

-Araştırmada emek göçünün kırdaki yarattığı dönüşüm üretimsel, etnik, kültürel ve toplumsal düzeyde incelenmiştir. Çalışma emek göçünün kırdaki yaşam standartlarını yükselten itici bir motivasyon oluşturduğu ortaya çıkarmıştır. Kentle kurdukları ilişkiler sonucu köylüler ekmek fırını, sağlık ocağı, peynir kooperatifi (Kürtler için peynir kooperatifi) yapılmasını talep etmektedirler. Bu durum kendi yaşam alanlarının geleceğine yönelik kaygı düzeylerinin yükseldiğinin bir göstergesidir.

-Çalışmada emek göçü nedeniyle kırdaki hane birikimlerinin kente yönelen bir eğri oluşturduğu saptanmıştır. Bu durum kentte arsa alımı, emlak alımı, dükkân alımı gibi çeşitlendirilebilir.

- Çalışmada Kürtler açısından yarı proleterleşmenin bir sonucu olarak köy ayaklı hanelerin yaygınlık kazandığı sonucuna ulaşılmıştır. Karadenizlilerin ise geleneksel küçük köylü kategorisiyle tanımlanmaya daha elverişli oldukları saptanmıştır. Bunun dışında araştırma kırsal kalkınma projelerinde etnik ve kültürel belirleyicilerin emek üzerindeki etkisine vurgu yapması bakımından özgündür. Öte yandan çalışmada Karadenizliler açısından ise kültürel sermayenin etkisiyle birlikte topraktan koparak proleterleşmenin görüldüğü sonucuna ulaşılmıştır. Karadenizliler işveren durumuna geldikleri için proleterleşme düzeyleri Kürtler kadar statik değil yukarı doğru değişkendir.

-Çalışma verileri kültürel düzeyde incelendiğinde kırdaki dinsel muhafazakârlaşmanın örgütlenmeye başladığı sonucu ortaya çıkmıştır. Özellikle Karadenizli gençlerde bu dönüşümün yaygın olduğu gözlenmiştir. Öte yandan Kürtler için nasıl bir dinsel ve kültürel gelişim olduğuna bakıldığında Karadenizliler kadar dramatik farklar gözlenmemektedir. Kürtler için daha çok Kürt hareketinin bir sonucu

olarak siyasal bilincin yükselmesi ve politik kimlik duyarlılığı kazanma davranışı yaygınlaşmaya başlamıştır.

-Çalışmada geleneksel tahılların piyasanın taleplerine göre değişmeye ve yok olmaya başlaması ile Türkiye tarımında var olan kültürel birikimin bilinçsiz biçimde kaybedilmeye başlandığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu durumu Kirik (Erm:Sirak, Kırıy) buğdayının kalitesi yüksek ve sürümü az olduğu için ekiminin azalmasında ve Meksika, kırmızı buğday gibi samanı ve sürümü bol buğdaylara geçişte görmek mümkündür. Nitekim saha verilerinde de gözlemlendiği gibi şeker pancarında da benzer sonuçlar ortaya çıkmış ve üretici pancar ekememeye başlamıştır.

-Çalışmada emek örgütlenişinin iki mahallede cinsiyetler arasında değişkenlik gösterdiği ortaya çıkmıştır. Karadenizlilerde kadın emeğinin hanenin birçok ekonomik uğraşlarında örgütlendiği ve kamusal yaygınlığı ve Kürtlerde kadın emeğinin özel alanda örgütlenmiş olduğu ortaya çıkmıştır.

-Çalışmanın siyasal seçim ve beğeniler hususundaki verileri köylülerin parti ve siyasetçi beğenilerinde belirleyici motivasyon olarak kalkınma ülküsünün çeşitli tezahürlerini oluşturduğunu göstermektedir. Üçüncü Dünya ülkelerinde görülebilecek biçimde Batı ve modernizmle kurulan hiyerarşik ilişki sonucu köylülerde de kalkınma ve gelişme eş kavramlar olarak algılanmaktadır. Türkiye'yi geliştireceklerine inanılan genellikle sağ tandanslı Erbakan çizgisi ve eski deyimle ortanın solu Ecevit çizgisinin takdir gördüğü ortaya çıkmıştır.

-Çalışmaya konu olan köyde Karadenizlilerde gettolaşmış biçimde endogami evliliğin yaygınlığı ile kültürel muhafazakârlığın görünümüne rastlanmıştır. Bu nedenle son yıllarda başlamış olan Dönerdere festivallerini Karadenizlilerin kimliklerini yeniden üretme arzusu olarak görmek gerekir. Kürtlerde ise evlilik açısından daha yüksek bir mobilité görülmektedir. Karadenizliler kültürlerini koruma bilinci ile akraba ve hemşerileriyle evlenmeyi daha uygun bulmaktadırlar.

-Çalışmada etnik farklılıkların üretici özellikleri yeniden üreten bir kategori oluşturması ve tarım ile hayvancılık arasındaki simbiyoz ilişkiyi belirlediği sonucuna ulaşılmıştır. Tarım Karadenizlilerde ön planda iken, hayvancılık Kürtlerde temel geçim kaynağıdır. Bu nedenle tarımla uğraşan toplulukların kente göç etme eğilimleri daha yüksek olmakta iken, hayvancılık bütün bir yaşam biçimini belirlediğinden kente tamamen göçün ekonomik ve demografik açıdan zorluğu nedeniyle yarı proleterleşmenin Kürtlerdeki yaygınlığının rasyonel nedenleri olduğu görülmektedir. Karadenizlilerde ise kültürel sermaye ve mobilite avantajından ötürü Van ve Erciş çevresinde odaklaşan bir yarı proleterleşme eğiliminin yaygınlığı görülmektedir. Karadenizliler birikimlerini Van’da oluşturup Bursa’ya yatırım yapmış iken, Kürtler birikimlerini İstanbul’da oluşturup İstanbul’a ve hanenin döngüsüne yatırmaktadırlar. Birikim düzeyi demografik yükseklikten ötürü Kürtlerde Karadenizlilere oranla daha minimal düzeydedir.

-Araştırmada ortaya çıkan verilere göre tarımdaki üretim araçlarına erken sahiplik ve 1970’lerde tarımla uğraşmış olmak iktisadi birikimin Karadenizlilerde erken başladığının göstergesi olmaktadır. Kürtler ilk traktörlerini yoğunlukla 1980’lerde almaya başlamış iken, Karadenizliler kollektif biçimde 1965’ten başlayarak ve 1970’ler boyunca devam eden süreçte ilk traktörlerine kavuşmuşlardır. Bunun bir nedeni de hanede Almanya’ya işçi olarak giden hane bireylerinin köye gönderdikleri sermayeler olmaktadır.

-Çalışmada ortaya çıkan bir diğer sonuç da mandıranın Avrupa Birliği standartlarına uygun olmayışı 1970’lerden sonra yenilenmemiş olması rekabet açısından da mandırayı zor durumda bırakmış ve İstanbul, Ankara gibi pazarlardan çekilmesine yol açmış olmasıdır. Karadenizlilerde kente yönelik göç tarım ve hayvancılığı sekteye uğratarak mandıranın üretiminin düşmesine zemin hazırlamıştır.

-Çalışmada görüldüğü üzere tarımda doğrudan gelir desteği, mazot ve hayvan başına verilen para ile kırdaki üretimin arttırılması amaçlansa da küresel fiyat

dalgalanmaları ve sermaye gıda sisteminin arz-talep dengesindeki değişimler küçük meta üreticilerinin devlete bağımlılıklarını ve kırılgan konumlarını statikleştirmektedir.

-Çalışma verileri ortaya koymaktadır ki göçmen topluluklar gittikleri yerlere kendi habituslarını, üretici özelliklerini ve kültürel birikimlerini de taşımaktadırlar. Karadenizlilerin marangozluk zanaatını Bursa İnegöl'e taşımaları bunun göstergesidir.

-Araştırmada görüldüğü üzere devletin iskân politikasında Kürtleri gözetmeyişi, hayvancılığın temel geçim kaynağı olduğu Kürtlere ait olan mera ve otlakların Karadenizlilere dağıtılması ve daha sonraki taraflı uygulamalar Kürtler ile Karadenizliler arasında ekonomik ve sosyal eşitsizlikler doğurmuştur. Yukarı Dönerdere Lisesi'nin Karadenizlilerin nüfusu az olmasına rağmen onların mahallesinde kurulması, su ve kanalizasyon şebekelerinin sadece Karadenizliler için yapılması ve Kürtlerin göz ardı edilmesi bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

Özetleyecek olursak çalışmada elde edilen veriler ölçeğinde bir nevi kırsal kalkınma iktisadının çöküşü ile karşılaşmıştır. Mandıracılıkta da devletin desteğini çekmesi, özelleştirmeler, yem fiyatlarındaki artışlar gibi birçok ekonomik nedenden ötürü ekonomik ve demografik bir çöküş başlamış durumdadır. Karadenizli köylüler köylerini memleketleri olarak benimsemekte fakat eğitim, iş olanakları gibi nedenlerle göç ettikleri kentlerden bir yazlık olarak kullanmaya başladıkları köylerine belli dönemlerde uğramaktadırlar. Kürtler ise demografik fazlalık, kültürel sermayenin düşüklüğü, etnik ayrımcılık gibi kentte onları bekleyen esnek ve düşük istihdamdan ötürü topraktan tamamen kopmayı göze alamamaktadırlar. Bu bağlamda hem kırsal kalkınma iktisadı Karadenizliler için sönümlenmeye başlamış, hem de toprakta var olma koşulları Kürtler için pahalılaşmaya başlamıştır. Devlet bu kopuşu önlemek için çiftçilere Doğrudan Gelir Desteği, mazot desteği gibi tampon uygulamalarla yardımcı olsa da küçük köylü için yeterli gelmemektedir. Kır araştırmalarında son yıllarda gözlemlendiği gibi kentin doyma ihtiyacı, küresel kapitalizmin talepleri ve neoliberal politikalar küçük meta üreticilerini arafta bırakmıştır. Kent eskisi gibi kapılarını tam istihdama ve homojen bir kitle olarak işçilere açmamaktadır. Özellikle Kürtlerin etnik

dışlama ve eğitimdeki eşitsizlikler nedeniyle bahsi geçen istihdam darlığından en çok etkilenen toplumsal grup olduğunu söylemek mümkündür.

KAYNAKLAR

- Acar, İ. (2001) *Mandıra İşleten Dönerdere Tarımsal Kalkınma Kooperatifi İle Üyelerinin Ekonomik Yapısı ve Kooperatif Ortak İlişkileri*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van.
- Ajami, İ. (2005) "From Peasant to Farmer: A Study of Agrarian Transformation in an Iranian Village", 1967-2002, *International Journal of Middle East Studies*, 37:3, p. 327-349.
- Akçura, Y. (2011) *Üç Tarz-ı Siyaset*, Kilit Yayınları, Ankara.
- Akşit, B. (2006) "Köy, Kırsal Kalkınma ve Kırsal Hane Halkı/Aile Araştırmaları" Eraydın, A. (Ed.), *Değişen Mekan: Mekansal Süreçlere İlişkin Tartışma ve Araştırmalar Toplu Bakış* içinde, Dost Yayınları, Ankara, s. 123-163.
- Akşit, B. (1988) "Kırsal Dönüşüm ve Köy Araştırmaları: 1960-1980", *Türkiye'de Tarımsal Yapılar*, Ş Pamuk, Z. Toprak (Ed.), Yurt Yayınları/TSBD.
- Akşit, B. (1966) *Türkiye'de Azgelişmiş Kapitalizm ve Köylere Girişi*, O.D.T.Ü., Öğrenci Birliği Yayınları, Ankara.
- Akşit, B. (1985) *Köy, Kasaba ve Kentlerde Toplumsal Değişme*, Turhan Kitabevi, Ankara.
- Althusser, E. (2002) *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, Çev: usuf Alp, Mahmut Özışık, Belge Yayınları, İstanbul.
- Amin, S. (1997) *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*, Çev: Semih Lim, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Anderson, P. (1974) *Lineages of the Absolutist State*, London: New Left Books.
- Araghi, F. (2009) "The Invisible Hand and Visible Foot: Peasants, Dispossession and Globalization", A. H. Akram-Lodhiand C. Kay (Ed.), içinde *Peasants and Globalization, Political Economy, Rural Transformation Question*, London: Routledge.

- Arı, K. (2012) *Büyük Mübadele (Türkiye'ye Zorunlu Göç, (1923-1925))*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Avcıoğlu, D. (1968) *Türkiye'nin Düzeni*, Bilgi Yayınevi, İstanbul.
- Aydın, S. (2013) "Tanzimat'tan Sonra Tur Abdin'de Aşiretler ve Hristiyanlar-Bir Ortak Yaşam, Rekabet ve Baskı Tarihi", Ayvaz E. ve Yılmaz A. (Ed.), içinde, *Mardin ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı*, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Ayvarov, (1995) *Osmanlı-Rus Savaş'larında Kürtler*, Çev: Muhammed (Hoko)Varlı (Xani), Sipan Yayınları, Ankara.
- Banaji, J. (1977) "Modes of Production in Materialist Conception of History", *Capital and Class*, n.3, 1-44.
- Barkan, Ö. L. (1980) *Malikane-divanı Sistemi*, Toplu Eserler 1, Gözlem Yayınları, İstanbul.
- Barth, F. (1961) *Nomads of South Persia: the Basseri Tribe of the Khamseh Confederacy*, Londra, Allen ve Unwin, Çev: Kazem Vadi tarafından Farsçaya, ISSR, 1964, Tahran, s. 175-177.
- Bayar, C. (2006) *Şark Raporu (1936)* Sadeleştirme: Nejat Bayramoğlu, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Bayrak, M. (2009) *Kürtlere Vurulan Kelepçe- Şark Islahat Planı*, Özge Yayınları, Ankara.
- Bayraktar, B. (2007), *20. Yüzyıl Dönemecinde Rus General Mayevski'nin Türkiye Gözlemleri*, Van-Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiği, (Osmanlıcaya ilk çeviri:1914), İnkılâp Yayınları, İstanbul.
- Berktaş, H. (1983) *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Bernstein, H. (2010) *Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri*, Çev: Oya Köymen, Yordam Kitap, İstanbul.

- Beşikçi, İ. (1969) *Doğu Anadolu'da Değişim ve Yapısal Sorunlar*, Doğan Yayınları, Ankara.
- Biçim, H. (2012) *Zorunlu Göç, Göçebelik Ve Kentte Tutunma Tarzları: Batman Pazaryeri Mahallesi Örneği*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van.
- Binder, H. (1887) *Au Kürdistan En Mésopotamie Et En Perse*, Maison Quantin, Paris.
- Bloch, M. (2007) *Feodal Toplum*, Çev: Melek Fırat, Kırmızı Yayınları, İstanbul.
- Boran, B. (1945) *Toplumsal Yapı Araştırmaları (İki Köy Çeşidinin Mukayeseli Tetkiki)*, TTK Basım, Ankara.
- Boratav, K. (1980) *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Ankara Üniversitesi Yayınları, No:454, Ankara.
- Bray, F. (1986) *The Rice Economies, Technology and Development in Asian Societies*, Oxford, Basil Blackwell.
- Bruinessen, M. V. (2011a) *Türklük, Kürtlük, Alevilik-Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri*, Çev: Hakan Yurdakul, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Bruinessen, M. V. (2011b) *Ağa Şeyh Devlet*, Çev: Banu Yalkut, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Bruinessen, M. V. (2012) *Kürdolojinin Bahçesinde*, Çev: Mustafa Topal, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Buğra, A. (1997) *Devlet ve İşadamları*, İletişim Yayınları, Çev: Fikret Adaman, İstanbul.
- Childe, G. (2001) *Kendini Yaratan İnsan*, İletişim Yayınları, Çev: Filiz Ofluoğlu, İstanbul.
- Coşkun, H., Demir, A., Altındağ S., Tunçtürk, Y. (2005) “Van’da Faaliyet Gösteren Süt İşletmelerinin Mevcut Durumları, Sorunları ve Çözüm Önerileri”, *Tarım Bilimleri Dergisi (J. Agric. Sci.)*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, 15(1): 11-15.

- Cuinet, V. (1892) *La Turquied'Asie, Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée De Chaque Province De L'Asie Mineure*, Tome I-II, Ernest Lerux Éditeur, Paris.
- Çuman K. (2009) *Gerçek Hayat Hikâyesinin Öyküsü*, Çaykara Gazetesi, Erişim: 7.12. 2013 www.caykaragazetesi.com/haber_detay.php?id=876
- Dayıoğlu, M. (2006) The Impact of Household Income on Child Labour in Urban Turkey, *Journal of Development Studies*, 42:6, p. 93
- Divitçioğlu, S. (1981) *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, Ar-Yayın Dağıtım, Vize.
- Dobb, M., Sweezy, P., Takahasi, K.H., Hill, C., Hilton, R. (1974) *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Süreci*, Çev: Çetin Yetkin, May Yayınları, İstanbul.
- Duckerts, M.J. (1904) *La Turquied'Asie, Compte Rendud'une Exploration Commerciale*, Consul Général de Belgique a Symrne, Bruxelles.
- Dündar, F. (2010) *Modern Türkiye'nin Şifresi (İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918))*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ebinç, S. (2008) *Doğu Anadolu Düzeninde Aşiret- Cemaat- Devlet (1839-1950)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, Siyaset Bölümü Ana bilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.
- Ecevit, M. (1987) *Small Peasant Tobacco Production in a Blacksea Village*, Kent Üniversitesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Ekinci, T. Z. (2010) “Türkiye İşçi Partisi (TİP) ve Kürt Sorunu”, *Resmi Tarih Tartışmaları-6 Resmi Tarihte Kürtler*, İsmail Beşikçi (Ed.), Maki Basın Yayın, İstanbul, s.141-220.
- Engels, F. (1999) *Köylüler Savaşı*, Çev: Kenan Somer, Sol Yayınları, Ankara.
- Engels, F. (2003) *Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, Çev: Kenan Somer, Eriş Yayınları, Ankara.

- Ercan, F. (2008) *Kırsal Yapıda Toplumsal Değişme (Osmanlı Toplumu)*, Sosyal Araştırmalar Vakfı İktisadi İşletmesi, İstanbul.
- Ertürk Y. (2007) “Child Labor Atlas: a Reference Emcyclopedia?”, İnal K. (2010) *Türkiye’de Çocuk Emeği*, Çev: Kemal İnal, Ütopya Yayınları, Ankara, s. 29-38.
- Giddens, A. (2008) *Siyaset, Sosyoloji ve Toplumsal Teori*, Çev: Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul.
- Gökçe, B. (1985) “*Bir İç İskân Uygulaması Olarak Dönerdere Köyü ve Toplumsal Sorunları*”, Ankara.
- Grigg, D. B. (1974) *The Agrarian Systems Of The World- An Evolutionary Approach*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Gürboğa, N. (2012) “Madencilikte İş Mükellefiyeti Tek Parti Rejimi Ve Bir Mücadele Alanı Olarak Zonguldak Kömür Havzası (1940-1947)”, Atabaki, T., Brocket D. G. *Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Emek Tarihi*, Çev: Can Cemgil, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 122-151.
- Heaton, H. (1995) *Avrupa İktisat Tarihi-İlkçağdan Sanayi Devrimine*, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi Yayıncılık, Ankara.
- Hilton, R. (1984) *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, Çev: M. Gürer ve S. Sökmen, Metis Yayınları, İstanbul.
- Hindess, B., Hirst, P, (1975) *Pre-Capitalist Modes of Production* , London: Routledge and Kegan Paul.
- Hobsbawm, E. (2012) *Sermaye Çağı (1848-1875)*, Çev: Mustafa Sina Şener, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Howard, R. (1980) “Formation and Stratification of the Peasantry in Colonial Ghana”, *The Journal of Peasant Studies*, Volume 8, Issue 1, p. 61-80.

- İlin M., E. Segal, (1974) *İnsan Nasıl İnsan Oldu*, cilt. I, çev. Ahmet Zekarya, Hür Yayınevi, İstanbul.
- İnalcık, H., Quartet, D. (2000) Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I (1300-1600), Çev: Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- Jacoby, T. (2008a) "The Development of Turkish Agriculture: Debates, Legacies and Dynamics", *The Journal of Peasant Studies*, 35:2, p. 249-267.
- Jacoby, T. (2008b) "The Ottoman State: A Distinct Form of Imperial Rule?", *The Journal of Peasant Studies*, 35:2, p. 268-291.
- Kahraman, H. B. (2010) *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi I, Kavramlar Kuramlar, Kurumlar*, Agora Kitaplığı, İstanbul.
- Karpat, K. (2003) *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev: B. Tırnakçı, TVY Yayınları, İstanbul.
- Keser, İ. (2011) *Göç ve Zor- Diyarbakır Örneğinde Göç ve Zorunlu Göç*, Ütopya Yayınları, Ankara.
- Kevorkian R. (2013) "Nüfus Hesabı veya Toprakların Denetimi-Osmanlı Döneminde Diyarbakır Velayeti", içinde *Diyarbakır Tebliğleri- Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal Ve Ekonomik Tarihi Konferansı*, Aktar C. ve Doğan B. (Ed.), Hrant Dink Vakfı Yayınları, Mas Matbaacılık, İstanbul.
- Keyder, Ç. (2009) *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Keyder, Ç. (2004) *Ulusal Kalkınmacılığın İflası*, Metis Yayınları, İstanbul.
- Keyder, Ç. (2011) *Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Keyder, Ç., Yenal, Z. (2013) *Bildiğimiz Tarımın Sonu, Küresel İktidar ve Köylülük*, İletişim Yayınları, İstanbul.

- Keyder, Ç., Tabak, F. (2012) *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Çev: Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Kıvılcımlı, H. (1980) *Türkiye Köyü ve Sosyalizm (Küçük Bir Köy Açısından Sosyal Gerçekliğimiz)*, Derleniş Yayınları, Ankara.
- Kolars, J. F. (1962) "Community Studies in Rural Turkey", *Annals of the Association Geographers*, 52:4, p. 476-489.
- Köhler, W. (1989) *Bitlis ve Halkı*, Çev: H. Işık, Alan Yayınları, İstanbul.
- Laclau, E., Mouffe C. (1992) *Hegemonya ve Sosyalist Strateji*, Çev: Ahmet Kardan, Doğan Şahiner, Birikim Yayınları, İstanbul.
- Larrain, J. (1998) *Theories of Development*, Polity Press, Cambridge,
- Lynch, H. F. B. (1901) "Armenian Travels and Studies", Vol. II, *Longmans Green, And Co*, London.
- Magdoff, H. (2008) *Küreselleşme ve Yaklaşan Sosyalizm*, Çev: Barış Baysal, Kalkedon Yayınları, İstanbul.
- Mangaltepe, İ. (2009) *Seyyahların Gözüyle Van (XIX. Yüzyıl)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Mardin, Ş. (1992) *İdeoloji (Bütün Eserleri 3)*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Marshall, G. (1999) *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev: Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Marx, K. (2012) *Ücretli Emek ve Sermaye*, Çev: Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara.
- Marx, K. (1979) *Kapital- II*, Çev: Alaaddin Bilgi, Sol Yayınları, Ankara.
- Marx, K., Engels F. (2009) *Sömürgecilik Üzerine*, Çev: Muzaffer Erdost, Sol Yayınları, Ankara.
- Marx, K. (2011) *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Çev: Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara.

- Marx, K. Engels, Lenin F. (2008) *Kadın ve Aile*, Çev: Arif Gelen Sol Yayınları, Ankara.
- Marx, K., Engels, F. (1992) *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, Çev: Mihri Belli, Sol Yayınları, Ankara.
- Millingen, M. F. (1998) *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, Çev: N. Mestçi, İstanbul.
- Mojab, Ş. (2005) *Devletsiz Ulusun Kadınları (Kürt Kadını Üzerine Araştırmalar- Feminist Bir Yaklaşım)*, Çev: Fahriye Adsay, Sema Kılıç, Ekin Uşaklı, Avesta Yayınları, İstanbul.
- Moore, B. Jr. (2011) *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri*, Çev: Şirin Tekeli, Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi Yayıncılık, Ankara.
- Morgan, Lewis H., *Ancient Society*, New York, 1969, Meridian Books, I. Bölüm.
- Mukhia, H. (1981) “Was there feudalism in Indian history?”, *The Journal of Peasant Studies*, Volume 8, Issue 3, p. 273-310.
- Mutopo, P. (2011) “Woman Struggles to Acces and Control Land Livelihoods After Fast Track Land Reform in Mwenezi District”, Zimbabwe, *The Journal of Peasant Studies*, 38:5, p. 1021-1046
- Neuman, W.L. (2011) *Toplumsal Araştırma Yöntemleri 1-2*,Yayın Odası Yayıncılık, İstanbul.
- Oyan, O. (1987) “Behice Boran’ın Feodalizm ve Osmanlı Toplumsal Yapısı Tahlili”, *Bilim ve Sanat*, S. 84, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Özdemir, T. (2004) “Doğu Anadolu Bölgesinde Farklı Bir Arazi Kullanım ve Kırsal Kalkınma Örneği: Dönerdere Köyü (Özalp-Van)”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Cilt:12, Mart no:1, s. 245-270.
- Öztürk, S. (2008) *İsmet Paşa’nın Kürt Raporu (1935)*, Doğan Kitap, İstanbul.
- Özügurlu, M. (2011) *Küçük Köylülüğe Sermaye Kapanı, Türkiye’de Tarım Çalışmaları ve Köylülük Üzerine Gözlemler*, Nota Bene Yayınları, İstanbul.

- Peet, R. (1991) *Global Capitalism: Theories of Societal Development*, Routledge: Londra.
- Perinçek, D. (1998) *Aşiretler Raporu*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Pamuk, Ş., Toprak, Z. (1988) *Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, Yurt Yayınları, Ankara.
- Poulantzas, N. (1992) *Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar*, Çev: Şen Süer, L. Fevzi Topaçoğlu, Belge Yayınları, İstanbul.
- Reclus, E. (1884) *Nouvelle Géographie Universelle*, La Terre et les Hommes, Tome IX L’Asie Antérieure, Librairie Hachette, Paris.
- Rodrik, D. (1982) “Rural Transformation and Peasant Political Orientations in Egypt and Turkey”, *Comparative Politics*, 4:4, p. 417-442.
- Saraçoğlu, C. (2011) *Şehir, Orta Sınıf ve Kürtler*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Sencer, M. (1982) *Osmanlı Toplum Yapısı*, May-Yayınları, İstanbul.
- Shanin, T. (1986) “Chanov’s Message: Illuminations, Miscomprehensions, and the Contemporary ‘Development Theory’”, A.V. Chayanov, *The Theory of Peasant Economy*, (ed) D. Thorner, B. Kerblay ve R. E. Smith, ikinci basım, Madison: University of Wisconsin Press.
- Stirling, P. (1965) *Turkish Village*, Weidenfeld and Nicholson, London.
- Sweezy, P. (1975) “Emperyalizm”, Sweezy, P., Baran, P., Magdoff, H. *Çağdaş Kapitalizmin Bunalımı*, Çev: Yıldırım Koç, Bilgi Yayınevi, İstanbul, s. 15-79.
- Synvet, A. (1872) *Traité de Géographie Générale de L’Empire Ottoman*, Typographie et Lithographie Centrales, Constantiople.
- Tapper, R. (2004) *İran Sınır Boylarında Göçebeler (Şahsevenlerin Toplumsal ve Politik Tarihi)*, Çev: F. Dilek Özdemir, İmge Yayınları, İstanbul.

Texier, C. (1852) *Description de L'Arménie, La Perse et La Mésopotamié, Publiée Sous Les Auspices Des Ministres de L'Intérieur et de L'Instruction Public*, Deuxième Partie, Typographie de Firmin Didor Frères, Libraries, Imprimeur De L'Institut de France, Paris.

TUIK, 2013, 2014 Yılları Özalp ve Dönerdere Köyü İstatistikleri.

Turner, B. S. (1984) *Marks ve Oryantalizmin Sonu*, Çev: H. Keskin, İstanbul.

Ülgüray, D. (1987) *Planlı Dönemde Gıda Sanayisi*, 2:8-10

Quartet, D. (2004) “19. Yüzyıla Genel Bir Bakış Islahatlar Devri (1812-1914)”, İnalcık, H. Quartet, D., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi II (1300-1600)*, Çev: Ayşe Berktaş, Süphan Ardiç, Serdar Alper, Eren Yayıncılık, İstanbul, s. 884-900.

Wallerstein, I. (2007) “Hane Yapıları ve Emek Gücü Oluşumu”, Balibar E.&Wallerstein I. *İrk, Ulus, Sınıf, Belirsiz Kimlikler*, Çev: Nazlı Ökten, Metis Yayınları, İstanbul, s. 132.

Wallerstein, I. (2011) *Dünya-Sistemleri Analizi: Bir Giriş*, Çev: Ender Abadoğlu, Nuri Arsoy, B.G.S.T. Yayınları, İstanbul.

Wallerstein, I. (2012) *Tarihsel Kapitalizm ve Kapitalist Uygarlık*, Çev: Necmiye Alpay, Metis Yayınları, İstanbul.

Wittfogel, K. A. (1969) “Results and Problems of the Study of The Oriental Despotism”, *The Journal of Asian Studies*, Vol. 28, No. 2 (Feb. 1969), p. 357-365.

Wittfogel, K. A. (1963) “Russia and East”, *Slavic Review*, Vol. 22, No. 4 (Dec. 1963), p. 627-643.

Wolf, E. R. (2010) *Köylüler*, Çev: Abdülkerim Sönmez, İmge Yayınevi, İstanbul.

Villa, S. H., Kilbourne M. (2006) *Anılar ve Fotoğraflarla 1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı*, Çev: Altuğ Yılmaz, Aras Yayıncılık, İstanbul.

Wolpe, H. (1980) "Introduction" in H.Wolpe (ed) *The Articulation of Modes of Production*, London: Routledge and Kegan Paul.

Yıldırım, İ., Acar, İ. (2000) “Mandıra İşleten Dönerdere Tarımsal Kalkınma Kooperatifine Ortak İşletmelerin Ekonomik Analizi”, *Tarım Bilimleri Dergisi (J.Agric. Sci.)*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, 10(1), s. 61-70).

Zubritski, Mitropolski, Kerov, (1979) *İlkel, Köleci ve Feodal Toplum*, Çev: Sevim Belli, Sol Yayınları, İstanbul.

ÖZET

Bu çalışma Dönerdere köyünün tarihsel süreç içinde geçirdiği ekonomik ve toplumsal dönüşümü etnik, kültürel boyutlarıyla ele almıştır. Çalışmada Van'a bağlı Özalp ilçesinin bir köyü olan Dönerdere'ye 1965'te Trabzon'un Çaykara ilçesine bağlı Uzungöl bucağından dönemin planlama ruhuna uygun bir düşünceyle topraklandırılmak ve üretimi arttırmak amacıyla iskân ettirilen Karadenizli köylüler ile yaklaşık yüz yıldır köyde yerleşmiş bulunan Kürtlerin kurdukları toplumsal ve ekonomik ilişkiler incelenmiştir.

Çalışmada iki yerleşkede birlikte yaşayan bu toplulukların üretici özelliklerine bakılmıştır. Yarı göçer bir toplumsal geçmişe sahip Kürtlerin hayvancılıkla geçindiği bilinmektedir. Özalp'in özellikle İran sınırına yakınlığı ve Osmanlı döneminde de göçebe aşiretlerin meskeni olduğu bölgeyi araştıran bilim insanları tarafından ortaya konulmuştur. Bölgenin hayvancılığa dayalı ekonomik ve toplumsal tarihine rağmen devletin orman köylüsü olan ve bahçecilikle uğraşan Karadenizlileri boş bulunan geniş topraklı araziye yerleştirilmesinde 1960'lı yılların planlı kalkınma arzusunun etkisi oldukça belirleyicidir. Dönemin bakanlarının da ifade ettiği gibi Karadenizlilerin çalışkanlığı ve gayretlerinin Kürtlere örnek teşkil edeceği ve onları üretime teşvik edeceği öngörülmüştür. Fakat gelecek yıllardaki tarihsel gelişim bu sonucu ortaya çıkarmamış, Kürtler açısından eşitsiz ilişki biçimlerinin sürdüğü ve toprak mülkiyeti eşitsizliğinin döngüsel olarak varlığını sürdürdüğü bir yapı ortaya çıkmıştır. Çalışmada iskân projeleri planlanırken nüfusun gideceği yer konusunda seçme hakkının olması ve yerlilerin toplumsal yapılarının da araştırılmasıyla bu planlamaların yapılması gerektiği ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kırsal kalkınma, Dönerdere köyü, kültür, nüfus, iskân.

SUMMARY

This study based on a village Donerdere, depending on a county Özalp, in the city of Van, with its all cultural dimensions which occurred within its historical process that covers economical, social and ethnical conversions. The approach of the study is mainly focused on the social and economical relations between two people who came from an ethnic variety. The Kurds, in one hand, who are the native of the region and have been living for a hundred years. In the other hand, the northern people who came from the coast of Blacksea and settled by the government at the period of the time. Those peasant migrated from their village bonded to a county Çaykara, in the city of Trabzon, and settled in Dönerdere to practise the planning and supporting agriculture policies of the government at that period of time.

The study also monitored those two communities who have been living together in a harmony and with their reproductive instinct and quality. According to historical researchers that they discovered Kurds who semi-nomadics, used to live in the county Özalp, that is near to an Iranian border and used to quite rely on animal husbandry at the Ottoman period of time. Although the region's economical and social history depend on animal husbandry and livestock, the government's attractive initiative in Nineteen-sixties was quite significant; thus the government replaced the people who used to live in a forest and have a small gardens to down the wide range of fields. These replacements was part of the planned for development of agriculture. The expectation also was to encourage Kurdish people to participate in the agricultural process; as one of the minister stated that 'the Blacksea people's diligence and sedulity would exemplify and induce the Kurds to be more productive. But the conclusion of the historical process was unfruitful, the land ownerships and relations start to cycle with structure of inequality. According to the development process, the settlement and housing projects suppose to be practised equally.

Key Words: Rural development, Village Donerdere, culture, population, settlement.

FOTOĞRAFLAR

KARADENİZLİLERİN FOTOĞRAFLARI

Resim1:Yukarı Dönerdere'ye ait olan Dönerdere Kalkınma Kooperatifi Tanzim Satış Mağazası.

Resim 2: Yukarı Dönerdere'de bir köylüye ait evin tavan yapısındaki ince Karadeniz işlemeciliği örneği.

Resim 3: Yukarı Dönerdere’de düzenli ara sokaklar.

Resim 4: Yukarı Dönerdere’de tarlaların ve mandıranın tepeden görünüşü.

Resim 5:Yukarı Dönerdere Lisesi

Resim 6: Yukarı Dönerdere’de bir köylünün evinde asılı olan Adnan Menderes’in fotoğrafı.

Resim 7: Yukarı Dönerdere'deki sulamalı tarım için kullanılan gölet.

Resim 8: Yukarı Dönerdere'de bir köylünün bahçesinde bulunan sera.

Resim 9: Yukarı Dönerdere’de otlanmadan dönen inekleri ahıra götüren 13-16 yaşlarındaki genç kızlar.

Resim 10: Yukarı Dönerdere’de tarladan dönen köylüler.

Resim 11: Akşamüzeri mandıraya süt satmaya gelen kadınlar.

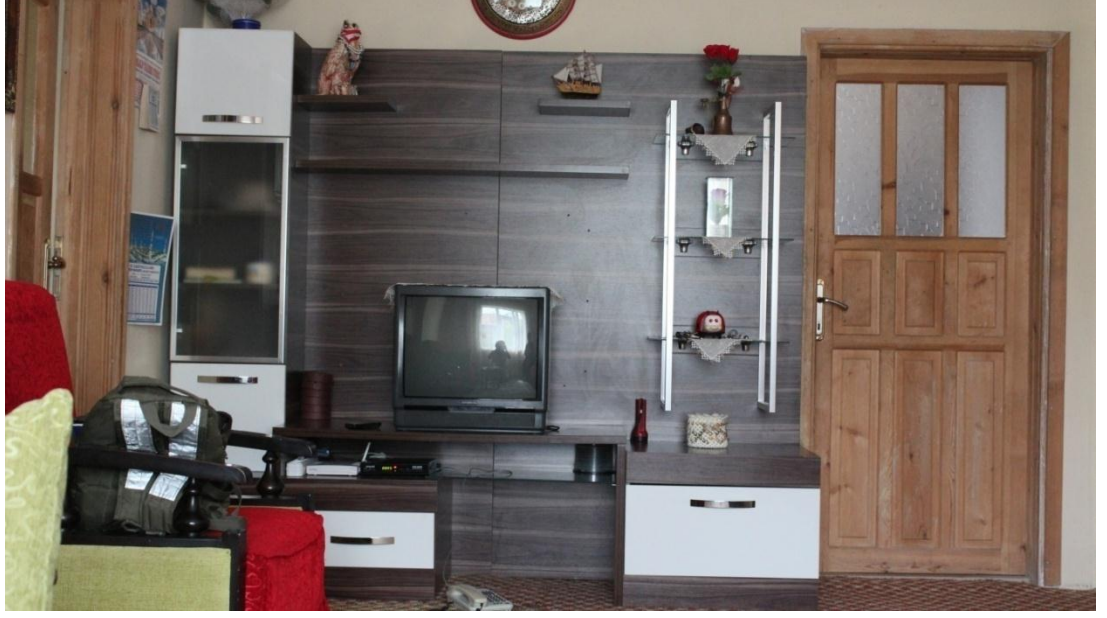
Resim 12: Mandıranın içinde peynir, yoğurt ve tereyağı yapılan makineler

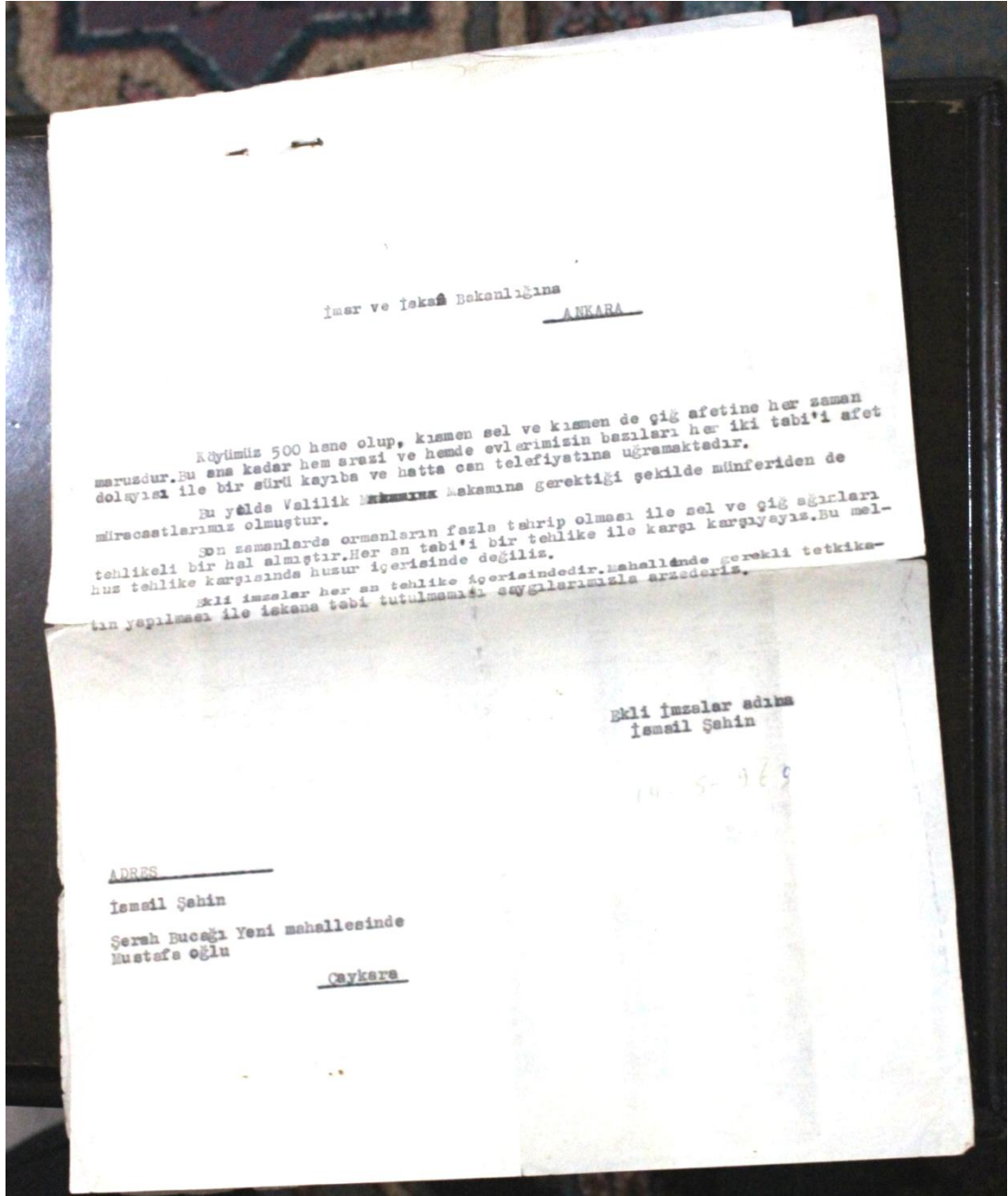
Resim 13: Karadenizli bir köylünün evinde bulunan gömme dolap biçimindeki yüklük.

Resim 14: Karadenizli bir köylünün evinde bulunan Trabzon Spor rengindeki oda spreyi ve eski memleketleri Uzungöl'ün içinde olduğu bir tablo.

Resim 15: Karadenizli bir ailenin salonunda bulunan eşyalar ve tahta kapılar.

Resim 16: Haymana'da imamlık yapan Uzungöllü İsmail Beyin İmar ve İskân Bakanlığı'na yazdığı İskân dilekçesi.

İskân Yoluyla Karadeniz'den Van'a gelmek isteyen köylülerin isim listesi

120

Sıra No	Adı ve Soyadı	Baba Adı	Doğum Yılı	Nüfus
1	Ahmet Dıgün	Ahmet	1908	5
2	İsmail Şahin	Mustafa	1930	6
3	Mustafa Şamiloğlu	Mustafa	1937	6
4	Salih Eroğlu	Mustafa	1937	12
5	Salih İnoç	Mustafa	1939	4
6	İsmail İnoç	Mustafa	1931	7
7	İsmail Öztürk	Devlet	1936	6
8	Mustafa Şahin	Mustafa	1936	2
9	Ali Rıza Çabek	Mustafa	1944	3
10	Ali Kaya	Dursun	1928	6
11	Abdi Kutbay	İsmail	1929	3
12	Gökür Şahin	Mustafa	1934	3
13	Reşat Özen	Salih	1928	9
14	Ahmet Dıgün	Reşat	1917	5
15	Mehmet Şahin	İsmail	1940	5
16	Ahmet İnoç	Mustafa	1940	6
17	Ahmet Dıgün	Mehmet	1938	6
18	Mustafa Fidan	İsmail	1935	4
19	İsmail Şahin	Salih	1938	3
20	Şaban Akbaş	Hamit Mehmet	1938	3
21	Mehmet Akbaş	Abdurrahman	1938	3
22	Hamit Özen	İsmail	1930	3
23	Ahmet Faleş	İsmail	1940	3
24	Salih Şahin	Gökür	1931	4
25	Abdullah Çakır	İsmail	1933	3
26	Salih Öztürk	Mustafa	1930	6
27	Mustafa Çabek	Dursun	1940	8
28	Ahmet Kutbay	Mustafa	1929	7
29	Ahmet Hamdi İnoç	Salih	1930	6
30	İsmail Faleş	İsmail	1928	5
31	Reşat Çabek	Mustafa	1923	4
32	İsmail İnoç	İbrahim	1936	3
33	Reşat Çabek	Dursun	1933	9
34	Mustafa Karagöz	Gökür	1928	4
35	Salih Kaya	Mustafa	1930	3
36	İsmail Zeyrek	Mehmet	1926	6
37	Mehmet Şahin	Hamit	1936	4
38	Mustafa Kutbay	Salih	1916	4
39	Hasan İnoç	Halit	1923	3
40	Mustafa Kutbay	Mustafa	1944	3
41	Ahmet Şahin	Gökür	1933	6
42	Salih Zeyrek	Mehmet	1932	3
43	Mustafa Şahin	Gökür	1928	4
44	Abdullah Menap	İsmail	1933	6
45	İsmail Zengin	Ahmet	1923	6
46	Abdurrahman Genel	Ahmet	1930	7
47	Mehmet Şahin	Mehmet	1944	3
48	Mehmet İnoç	İsmail	1941	6
49	Mustafa Şahin	Tevfik	1929	5
50	İsmail Çakır	Ali Rıza	1933	2
51	Dursun Kutbay	Osman	1946	

Resim 17: İskân yoluyla Karadeniz'den Van'a gelmek isteyen köylülerin isim listesi.

Resim 18: Mandırada köylülerin yaptığı kaşar peynirleri.

Resim 19: Yukarı Dönerdere’de 1964’te yapılan evin ikinci kat çıkılmış hali ve güneş enerjili çatısı.

Resim 20: Yukarı Dönerdere’de bir mutfak ve mutfak gereçleri.

KÜRTLERİN FOTOĞRAFLARI

Resim 1: Koyunlarını otlatmaya götüren bir Kürt çobanı.

Resim 2: Aşağı Dönerdere'nin genel görünümü ve kerpiç evler.

Resim 3: Aşağı Dönerdere’de bir köylünün keresteden yapılmış ev tavanına ait bir fotoğraf.

Resim 4: Aşağı Dönerdere’de bir köylünün traktörü.

Resim 5: Aşağı Dönerdere’de sacdan yapılmış ve güneş enerjili bir ev çatısı ve yanında eski kerpiç evler.

Resim 6: Aşağı Dönerdere’de beyaz eşyaların olduğu bir mutfak.

Resim 7: Aşağı Dönerdere'nin yol ve mekân yapısı

Resim 8: Kürt bir köylünün yeni evlenmiş oğlunun gelin odası ve çeyizleri. Genç çift yakında kendi evlerine çıkacakları için eşyalarını bir odada toplamış.

Resim 9: Kürt köylü eski kerpiç ve çatısız evini bırakıp kendine solda çatılı, pimapenli ve sac çatılı bir ev yapmış.

Resim 10: Aşağı Dönerdere'den genel bir görünüm.

Resim 11: Aşağı Dönerdere’de arazi ve toprak yapısına dair bir görünüm. Arazilerin bir kısmı nadasa bırakılmış.

Resim 12: Aşağı Dönerdere’de tabanı taştan üst kısmı kerpiçten yapılmış, sıvasız yeni bir ev.

Resim 13: Aşağı Dönerdere’de temmuzda hayvanlar için toplanmış olan kışlık ot yığını.

Resim 14: Aşağı Dönerdere’de nadasa bırakılmış tarlalar ve toplanmış otların olduğu bir arazi.

Resim 15: İnekleri sağımaya hazırlanan evin genç gelini ve ona yardım eden oğlu.

Resim 16: Aşağı Dönerdere’de Adilcevaz’da üretilmiş ve artık kullanılmayan bir mibzer ve kenarda bulunan atıl durumda patozlar.

Resim 17: Ahırda inek sağan genç gelin.

Resim 18: Bir Kürt köylüsünün süt kaydattığı ve peynir yaptığı ahıra bitişik olan tek odalı ev.

Resim 19: Bir Kürt köylüsünün evinde asılı olan tablo din ve hayvancılık arasında kutsal bir ilişki kuran köylünün dünyasını anlatmakta.

Resim 20: Kürtlerde keçi ve koyunun ne kadar önemli olduğuna dair bir görünüm.

Resim 21: Kürtlerde misafir kültürünün önemini anlatan ve her evde bulunan misafir odası. İlginç olan artık kendi üretimleri olan kilimlerin, halıların, kilim işlemeli yastık yüzlerinin kaybolmuş olmasıdır.

Resim 22: Bir Kürt köylüsüne ait çok sayıda yatak ve yorganın bulunduğu yüklük.

Resim 23: Aşağı Dönerdere’de bir bakkal.

Resim 24: Otlı peynir yapan Kürt kadınları.

Resim 25: Kürt köylünün evinde duvarda asılı bulunan ve Doğu Anadolu'da sevilen bir tarihi kişilik olarak Saidi Nursi'ye ait bir resim.

EKLER VE GÖRÜŞME FORMU

DÖNERDERE KÖYÜ ARAŞTIRMASI MÜLAKAT FORMU

MÜLAKATIN BİRİNCİ KISMI

A. Tarih:/...../..... B. Görüşülen Kişinin Adı-Soyadı:.....

C. Doğum Yeri: İl..... İlçe Köy.....

Yaş	Cinsiyet	Hane Eğitim Durumu (Yaşça En Büyükten Küçüğe)*evlenip evden ayrılanlar dâhil.	Medeni Durum	Sosyal Güvence	Yıllık Ortalama Gelir	Hanenin Sahip Olduğu Ev Aletleri	Köy Dışında Olan Fert Sayısı	Hane Fert Evlenme Yaşı
1								
2								
3								
4								
5								
6								
7								
8								
9								
10								
11								
12								
13								
14								
15								

Hane Evlenme Yaşı (Yaşça En Büyükten Küçüğe) *evlenip evden ayrılanlar dahil.	Hanenin Sahip Olduğu Taşınmaz ve Diğer Mülkiyet (Miktarı ile birlikte)	Hanede Kumalı Evlilik *evlenip evden ayrılanlar dâhil.	Evlenmemiş kaç çocuğunuz var?	Ev Yapısı
<u>Yaş</u> 1. K() E()..... 2. K() E()..... 3. K() E()..... 4. K() E()..... 5. K() E()..... 6. K() E()..... 7. K() E()..... 8. K() E()..... 9. K() E()..... 10. K() E()..... 11. K() E()..... 12. K() E().....	Arazi Arsa(kentte) Ev -kent ()köy () Bankada Birikim Diğer.....	Evet () Hayır ()		Mutfak() Tuvalet İçerde() Banyo() Oda Sayısı() Salon() Tuvalet Evin Dışında() Mutfak evin dışında()

1. Evinizde aşağıdaki problemlerden hangisi var? (Çok Seçenekli)

- 1) Hiçbir problem yok 2) Elektrik/su şebekesi problemi 3) Ev içi tuvaletin olmaması
4) Bağımsız mutfakın olmaması 5) Bağımsız banyonun olmaması 6) Evin rutubetli olması
7) Çatı, duvar ve pencerelerin problemlili olması

2. Evinizde olmayan ya da yetersiz olan eşya ve iletişim araçları nelerdir? (Çok Seçenekli)

- 1) Ulaşım aracı 2) Televizyon 3) Buzdolabı 4) Çamaşır makinesi
Bulaşık makinesi 6) Şofben - tüplü Ocak 7) Elektrikli süpürge 8) Koltuk-kanepe

9) Telefon/cep telefonu 10) Bilgisayar 11)İnternet 12) Uydu 13) Tablet Bilgisayar

İKİNCİ KISIM: MÜLAKAT

3. Evinizi yaparken dışarıdan usta getiriyor musunuz?

3.a. Evetse nereden?

3.b. Evin yapımında hangi tür inşaat malzemeleri kullanıyorsunuz?(kerpiç, taş, kiremit, pirket..)

3.c. Eviniz ne zaman yapıldı?

4. Kaç dönüm toprağınız var?

4.a. Bunlar kaç tarladan oluşuyor?

5. Toprağı nasıl ekiyorsunuz?

5.a. Köyün dışında toprağınız var mı?

5.b. Evetse nerede?

5.c. Kaç dönüm?

5.d. Kaç tarladan oluşuyor?

5.e. Bu toprakları nasıl ekiyorsunuz?

6. Toprak kir alıyor musunuz?

6.a. Evetse kaç dönüm?

6.b. Kaç tarladan oluşuyor?

6.c. Bu toprakları nereden kir alıyorsunuz?

6.d. Daha önce toprak kiraladınız mı?

6.e. Evetse ne zaman?

7. Ortak toprak kullanıyor musunuz?

7.a. Evetse kaç dönüm?

7.b. Kaç tarladan oluşuyor?

7.c. Nerede?

7.d. Daha önce ortağa toprak aldınız mı?

7.e. Evetse ne zaman?

8. Toprak kiraya veriyor musunuz?

8.a. Evetse kaç dönüm?

8.b. Kaç tarladan oluşuyor?

8.c. Nerede?

9. Daha önce toprak kiraya verdiniz mi?

9.a. Evetse ne zaman?

10. Topraklarınızı nasıl mülk edindiniz?

10.a. Kaç dönüm miras kaldı?

10.b. Kimden miras kaldı?

10.c. Toprağınızın ne kadarını satın aldınız?

10.d. Ne zaman toprak satın aldınız?

11. Hiç toprak sattınız mı?

11.a. Evetse ne zaman?

- 11.b.** Neden toprak sattınız?
- 11.c.** Ne kadar toprak sattınız?
- 12.** Yeterli toprağınız var mı?
- 12.a.** Hiç topraksız kaldığınız oldu mu?
- 12.b.** Evetse ne zaman?
- 13.** Geçen yıl hangi ürünleri ektiniz?
- 13.a.** Kaç dönüm buğday ektiniz?
- 13.b.** Kaç dönüm sebze v.s(diğer ürünler) ektiniz?
- 13.c.** Geçen sene sattığınız sebzelerin(diğer) değeri ne kadardı?
- 14.** Geçen sene hayvan sattınız mı?
- 14.a.** Evetse hangi hayvanları sattınız?
- 14.b.** Kaç tane hayvan sattınız?
- 15.** Durumunuz diğ er hanelere göre iyi mi?
- 15.a.** Durumunuz eskisine göre daha iyi mi?
- 15.b.** Borcunuz var mı?
- 15.b.** Evetse kime?
- 16.** Bankadan mı kooperatiften mi kredi alıyorsunuz?
- 16.a.** Geçen sene ne kadar kredi aldınız?
- 16.a.** Banka veya kooperatifin payı ne kadardı?
- 16.b.** Kredileri nerede kullandınız?

- 17.c.** Krediler bir yıl için yeterli imi?
- 17.d.** Borçlanma ihtiyaçlarınızı nasıl temin ediyorsunuz?
- 17.e.** Resmi krediler dışında nerden nakit para buluyorsunuz?
- 17.f.** Kredileri geçen yıl nerelere harcadınız?
- 17.g.** Kredileri geçen on yıl içinde nerelere harcadınız?
- 18.** Düğünleriniz için ortalama ne kadar masraf yaparsınız?
- 19.** Geçen sene süt için verilen en iyi fiyat neydi?
- 19.a.** Geçen sene hayvanlarınız için verilen en iyi fiyat neydi?
- 19.b.** Sizce süt satış fiyatınız ne kadar olmalıdır?
- 19.c.** Sizce hayvanlarınızın satış fiyatı ne kadar olmalıdır?
- 20.** Zengin kime denir?
- 20.a.** Yoksul kime denir?
- 21.** Hangi tarım araçlarına sahipsiniz?
- 21.a.** Traktöre sahip misiniz paylaşıyor musunuz?
- 22.** Tarımsal işleriniz için ücret ödüyor musunuz?
- 22.a.** Evetse hangi tür işler için?
- 23.** Hayvanlarınız için çoban tutuyor musunuz?
- 23.a.** Evetse ne zamandan beri?
- 23.b.** Çobana yıllık ne kadar ödüyorsunuz?
- 24.** Yılın belli dönemlerinde yaylaya göçer misiniz?

- 24.a.** Evetse ne zaman gidersiniz?
- 24.b.** Ne zaman dönersiniz?
- 24.c.** Yaylaya hangi hayvanlarınızı götürürsünüz?
- 24.d.** Yaylaya hanenizden kimler gider?
- 25.** Koyunların yünlerini nasıl değerlendirirsiniz?
- 25.a.** Hayvanlarınızın derisini nasıl değerlendirirsiniz?
- 26.** Birden fazla eviniz var mı?
- 26.a.** Evetse nerde?
- 27.** Haksızlığa uğrayınca ilk iş ne yaparsınız?
- 28.** Köyde sorunları çözmek için kimlere danışılır?
- 29.** Kaç yıldır köyün muhtarı hizmet ediyor?
- 29.a.** Şu anki muhtardan önce kim vardı?
- 30.** Yüz milyanız olsa ne yapardınız?
- 30.a.** Nakit parayla hangi malları satın alıyorsunuz?
- 31.b.** Kredi ile neler satın alıyorsunuz?
- 32.** Kente ne sıklıkta gidersiniz?
- 32.a.** Kente hangi işler için gidersiniz?
- 32.b.** Kentte kimlerle görüşürsünüz?
- 32.c.** Kentten neler satın alırsınız?(ekmek, sebze, meyva, v.s)
- 33.** Kente göç etmeyi düşündünüz mü?

33.a. Yanıtınız evetse neden?

34. Hiç kentte çalışmaya gittiniz mi?

34.a. Evetse ne zaman gittiniz?

34.b. Kentte hangi tür işler yaptınız?

35. Ailenizde veya köyde yurtdışında olanlar var mı?

35.a. Yanıtınız evet ise hangi tarihte ve neden gidilmiş?

36. Başkasının tarlasında ücret veya ürün karşılığı çalıştınız mı?

36.a. Evetse ne zaman?

37. Köyünüzde mevsimlik tarım işçiliği yapan haneler var mı?

37.a. Varsa kaç hane?

38. Son beş yılda ev için neler satın aldınız?(tv, uydu, beyaz eşya v.s)

38.a. Evinizin eksikleri nelerdir?

39. Hane içinde ne tür sorunlar var?

40. Mandıracılıkta ve tarımda ne tür sıkıntılar var?

41. Hayvancılıkta ne tür sıkıntılar var?

42. Sizce köyün en büyük derdi nedir?

43. Aile içinde tarlada ve bahçede kimler çalışmaktadır?

44. Hayvancılık ve tarımsal ürünlerden yıllık ortalama ne kadar geliriniz olmaktadır?

Tek tek söyler misiniz?

45. Devletten tarım ve hayvancılık için ayrı ayrı geçen yıl ne kadar destek/kredi aldınız?

- 46.** Süt, sebze, meyve, tahıl ürünlerini nerelere satıyorsunuz?
- 46.a.** Ürünleriniz kaç el değiştiriyor bu konuda bilginiz var mı?
- 46.b.** Diğer köylerdeki köylülerin sattığı süt, sebze, tahıl, hayvanların fiyatlarından haberdar mısınız?
- 46.c.** Yanıtınız Evet ise fiyatların sizinkilerle farkı var mıdır?
- 47.** Ürünlerinizi satmak için pazara gider misiniz?
- 47.a.** Evetse ne sıklıkta gidersiniz?
- 47.b.** Hangi pazarlara gidersiniz? (Özalp, Van v.s)
- 48.** Ailede köy dışında olan bireyler kimlerdir?
- 48.a.** Ne amaçla ve nerde ikamet etmekte?
- 48.b.** Köyde yurt dışına ve yurt içine çalışmaya ve okumaya gidenleri sayabilir misiniz?
- 49.** Genç kadınlar köyde hangi işleri yaparlar?
- 49.a.** Genç erkekler köyde hangi işleri yaparlar?
- 49.b.** Kız çocuklar köyde hangi işleri yaparlar?
- 49.c.** Erkek çocuklar köyde hangi işleri yaparlar?
- 49.d.** Köyde yaşlı kadın ve erkekler hangi işleri yaparlar?
- 50.** Evlenen erkek çocuklarınız haneden ayrıldılar mı?
- 50.a.** Evetse ne zaman ve neden?
- 50.b.** Sizce erkek çocuklar evlenince haneden ayrılmalı mı?
- 51.** Kız çocukları okumak için şehre gitmeli mi?

51.a. Yanıtınız hayırsa neden?

ÜÇÜNCÜ KISIM

52. Atalarınız köyünüze ilk ne zaman yerleşmişler?

53. Dönerdere köyünün eski adı nedir?

54. Ermenilerle ilgili yaşlılarınızın anlattığı aklınızda kalan hikâye var mıdır?

55. Köyünüzde ve yakın civarlarda sizden önce kimler yaşamış?

56. Köyde İran'a giderek sınır ticareti yapanlar var mı? Ne zamandan beri ve kimler?

57. Karadenizliler köye hangi tarihte gelmişler?

58. Karadenizlilerin yerleştirilmesinde hiç fikriniz alındı mı?

58.a. Karadenizlilerle olan ilişkiniz nasıldır?

58.b. Karadenizliler ile alışveriş eder misiniz?

58.c. Hayırsa neden?

58.d. Karadenizliler ile kızlarınızın evlenmesini ister misiniz?

58.e. Yanıtınız Hayır ise neden?

58.f. Birbirinizin düğün ve cenazelerine gider misiniz?

58.g. Hayırsa neden?

58.h. Karadenizlilerden kız almak ister misiniz?

58. ı. Karadenizlilerle imece yapar mısınız?

58.i. Hayır ise neden?

58. j. Karadenizlilerden öğrendiğiniz yemekler var mı?

58.k. Evetse hangi yemekler?

58.l. Başka bir yere göç etseydiniz Karadenizlilerin komşularınız olmasını ister miydiniz?

59. Sizce Karadenizliler maddi açıdan nasıl durumdadırlar?

60. Karadenizliler köye nerden gelmişler?

60.a. Sizce Karadenizliler neden bu köye yerleşmişlerdir?

61. Sizce Karadenizlilerin Kürtlerle ortak adetleri var mıdır?

Ekleme istediğiniz bir şey var mı?

ÜÇÜNCÜ KISIM: KARADENİZLİLERE SORULACAK SORULAR

52.Buraya nasıl geldiniz? Çaykara'dan göç süreci nasıl gelişti?

52.a.İskân yeriniz size bırakılsaydı başka bir yere göç etmek ister miydiniz?

53.Trabzon'a hiç gidiyor musunuz?

53.a.Yanıtınız evetse ne sıklıkta?

53.b.Trabzon'da akrabalarınız var mı?

53.c.Tekrar Trabzon'a dönmek ister misiniz?

53.d.Yanıtınız evet ise neden?

53.e.Yanıtınız hayır ise neden?

54.Sizce devlet size iskân ve sonrasında destek oldu mu?

54.a.Yanıtınız evet ise hangi açılardan destek oldu?

54.b.Hayır ise ne beklerdiniz?

55. Dönerdere köyünün eski adı nedir?

55.a. Dönerdere köyünün geçmişi ile ilgili neler biliyorsunuz?

56. Kürtlerle olan ilişkiniz nasıldır?

56.a. Kürtlerle ortak adetleriniz var mı?

56.b. Kürtlerden öğrendiğiniz yemekler var mı?

56.c. Evetse hangi yemekler?

56.d. Kürtlerle imece yapar mısınız?

56.e. Evet ise neden?

56.f. Birbirinizin düğün ve cenazelerine gider misiniz?

56.g. Kürtlerle kızlarınızın evlenmesini ister misiniz?

56.h. Yanıtınız Hayır ise neden?

57. Kürtlerin devlet tarafından maddi destek gördüğünü düşünüyor musunuz?

57.a. Yanıtınız evet ise hangi açılardan?

57.b. Hayır ise neden?

57.c. Kürtlerin anadil gibi hak taleplerine nasıl bakıyorsunuz?

57.d. Sizce devlet Kürt'ler için ne yapmalı?

58. Nerede gömülmek istersiniz?

